D HIS
ALG
890

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԼԵՀԱՀԱՑՈՑ ԳԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՈՑՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

—❖❖❖—

Ա.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ԳԱՍԱՍՏԱՆԱԳՐՈՑՆ

ՎԻԵՆՆԱ

Մխիթարեան տպարան

1890.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՈՑՆ

1. ՊԻՏՈՒՔ, ԼԵՀԱՀԱՑՈՑ ՀԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ
2. ԳՈԼԷՐ, ԻՐԱՒՈՒՆՔ ՀԱՑՈՑ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Վ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

Մխիթարեան տպարան

1890.

ԱԶԴ

Երկու կարեւոր ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց Դատաստանագրոյն մասին լոյս տեսած են ցարդ, երկուքն ալ գերմաներէն լեզուաւ: Առնց հայ թարգմանութիւնն ընելով՝ նպատակ ունէինք նոյն դատաստանագրոյն հայ բնագրին հրատարակութեան իբր ներածութիւն դնել: Սակայն, ինչպէս ծանուցինք թարգմանութեանցս առաջին մասին ծանօթութեան մէջ (էջ 26), անկարելի եղաւ մեզ այսպիսի բնագիր մը գտնել, որով երկու ուսումնասիրութիւնքս միայն ամբողջ մը կազմել պատշաճ համարեցանք:

Առաջին մասին գերմ. վերնագիրն է՝ Das alte Recht der Armenier in Polen. Aus Urkunden des Lemberger Stadtarchivs, von Dr. Ferdinand Bischoff, I—IV. Ասիկայ հրատարակուած է ի թերթին՝ Österreichische Blätter für Literatur und Kunst. Beilage zur Öster-kais. Wiener-Zeitung, **1857** (No. No. **28, 33, 37, 39**. S. **217—307.**)

Երկրորդն, որ կը կոչուի Das Recht der Armenier, von Prof. Dr. J. Kohler, հրատարակուած է ի թերթին՝ Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, **1888**, VII, S. **385—436**.

Այս երկուքն զիրար կ'ամբողջացընեն: Եւ թէեւ երկրորդն առաջնոյն վրայ յեցած է, սակայն Մխիթար Գոշի՝ Դատաստանագիրքն եւ ուրիշ ազգերու օրէնքներն Լեհահայոց օրէնքներուն հետ համեմատուած ըլլալուն, այն ուսումնասիրութիւնն մեծագոյն արժէք է ստացած:

Մեր կողմանէ քանի մը ծանօթութիւնք դրուած են, աւելի առաջին մասին մէջ:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆ

---

[1] Արտադրութեան արժանի է որ Ստեփաննոս Ռոշքա իւր ժամանակագրութեան մէջ (ամ Տեառն 1184) Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը կու տայ Յովսէփ անուն մէկու մը: Ահա իւր խօսքը.

"Հայրն Յովսէփ ի Գունդ անապատին, հրամանաւ Տ. Ստեփաննոսի Աղուանից կաթողիկոսին, յաւուրս Մեծի Ռուբենի Կիլիկիոյ իշխանին, գրեաց զԴատաստանագիրքն Հայոց, զեկեղեցականաց, եւ զաշխարհականաց խառնի-խուռն եդեալ: Հաւաքեալ ի զանազան օրինաց կայսերացն Հռոմայեցւոց, ի հին օրինացն Մովսէսի, եւ ի Հարց ոմանց: Բայց ի տեղիս տեղիս յոյժ սխալի, յայտ է, թէ ոչ էր Օրինագէտ: Խառնէ զբառս Լատինաց, եւ Յունաց, կարծեմ, թէ ոչ էր տեղեակ նոցին: Դատ.(աստանագիրք) իմ:"

1.

ՊԻՉՈՓ

ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԻՐԱԽՈՒՆՔԸ

ՊԻՉՈՓ

ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

1.

Երբ ես Ա–ոտրիական *փաղտայնի էրաւանց ժողովածոյին համար Լեմպերկի քաղաքային դիւանին դիմած էի, (որուն թղթատունութիւն առած էի վարչական խորհրդական եւ քաղաքապետ* R. v. Höpflingen-Bergendorf *ամենայն շնորհակալութեամբ,) պատայ հոն Լեմպերկի Հայոց յարաբերութեանց մասին վաւերագրերու* (Urkunden) *մեծ քանակութիւն մը*[1], *որոնց մէջէն մանաւանդ Սիկիզմունտ Աի մէկ վճիռն իմ մտադրութիւնս վերջին աստիճանի գրաւեց: Այս վճիռն, որ քաղաքին վարչաց եւ Հայոց մէջ եղած իրաւանց խնդրոյ մ'առթիւ 1523ին տրուած էր, ի մէջ այլոց նաեւ միտ դնել կու տար՝ որ Հայոց իրաւունքն թագաւորին հրամանաւ Հայերէնէ լատիներէն թարգմանուած է, եւ յետոյ բառական ուղղութիւններէ եւ փոփոխութիւններէ ետեւ՝ թագաւորէն հաստատուած է:*

---

[1] Փրոֆ. Պիշոֆ այն վաւերագրերն ժամանակագրական կարգաւ հրատարակած է այս վերնագրով. Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg, v. Dr. Ferd. Bischoff, Wien, 1864. Այս հրատարակութիւնն կը բովանդակէ 69 թագաւորական վաւերագիր՝ լատին լեզուաւ, որոնք 1377—1736 տրուած են Լեհաստանի Հայոց քաղաքային եւ իրաւաբանական խնդիրներուն առթիւ: Ասկէ զատ կան ուրիշ վաւերագրեր ալ, զորոնք Պիշոֆ դուրս թողած է, կամ որովհետեւ մասնական անձանց եւ դիպաց համար, եւ կամ զուտ կրօնական խնդրոց առթիւ տրուած են: Ծ. Թ.

Ակն գրգռուեցայ նոյն իրաւունքը փնտռել, մանաւանդ որ Լեմպերկի Հայոց երբեմն սեպհական իրաւունք ունենալուն վրայ յիշատակութիւններ կարդացած էի: Եւ արդեամբք՝ հետաքրքրութեամբ փնտռածս շուտով գտայ նոյն դիւանին մէջ, որ մեծաւ մասամբ կարգի դրուած է: Թէեւ կրնամ ուրախանալ, որ այս շատ կողմանէ նշանակալից պատասխանադիրքն հրատարակել պիտի կարենամ[1], կ'ուզեմ սակայն առ այժմ իմ մինչեւ յայժմ ըրած խուզարկութեանցս արդիւնքն հոծ եւ համառօտ կերպով ծանուցանելով՝ նպատակ նոյն արդիւնքն ամբողջացընելու եւ ուղղելու, եւ կամ նոր ծանօթութիւններ տալու՝ որոնք կրնան իրն աւելի կատարելագործել:

Երբ Լեհայ թագաւորն գաղիմիր գ. Լեմպերկ քաղաքին գերմանական իրաւունք շնորհեց ԺԳ դարուն մէջերը, Հայք արդէն հոն կը բնակէին, եւ այն՝ — որ անտարակուսելի է, — արդէն երկայն ժամանակէ վեր[2]: Քաղաքային դիւանին քանի մը հնագոյն վաւերագիրները կը յիշեն՝ Հայոց բազանիք, վաւերագրով հաւատարմացեալ առեւտրական խնդիրներ, ինչպէս նաեւ զայն՝ թէ Հայք նոյն իսկ գաղիմիրի ժամանակ հաստատուն կալուածներ, նշանաւոր պալատներ եւ նոյն իսկ քաղաքին մէջ տներ ունէին: Ինքն գաղիմիր՝ Գրիգոր Հայ եպիսկոպոսին իշխանութիւն տուաւ իւր ազգին Լեմպերկ հաստատելու, եւ հոն իւր իրաւանց ու կրօնին եւ Հայոց սովորութեանց ու կարգին համեհատ ապրելու[3]: Իսկ 1379ին Եղիսաբէթ թագու-

---

[1] Եւ իրօք 1862ին հրատարակած է, Das alte Recht der Armenier in Lemberg անուամբ: Ծ. Թ.

[2] Հայոց Լեհաստան գաղթելուն վրայ տ. ճառ՝ Wiadomosez o Ormianach w Polszeze, ի Bibl. naukow. Zakladu Ossolinsk. 1842, I. II. — E. Ritter, Erdkunde X, 3. S. 594. — Բժշկեանի գիրքը՝ ճանապարհորդութիւն է Լեհաստան, չկրցայ ցայսօր ձեռք բերել:

[3] Այս արտօնութիւնը տես՝ Naruszewicz, Hystoria narodu polsk. VI. 186. — Տես նաեւ Barącz, Żywoty

հւոյն տուած մէկ արտօնագրին մէջ, զոր յաջորդ-տարին Լուդովիկոս Թագաւորն եւ 1387ին Վլատիսլաւ Եակելոն վերստին հաստատեցին, եւ որ զՀայս Գազիմիր Թագաւորէն ի վեր ունեցած հին կարգաց ու սովորութեանց, իրաւանց եւ օգտին մէջ պահեց, Հայք արդէն իբրեւ հասարակութիւն մը կ'երեւան, որ ունի սեպհական Վոյթ, եպիսկոպոսներ, քահանաներ եւ եկեղեցիներ[1]:

Բայց իրենց դիրքն հազիւ Գազիմիր Գ.էն սկսեալ եւ հետզհետէ իրաւագիտօրէն որոշ եւ պաշտպանեալ եղաւ: Չունէին հիմնարկութիւն մ'ընելու կամ վարձելու արտօնութիւն, ինչպէս իրենք յետոյ իրաւաբանական վէճի մը ժամանակ յայտնապէս երդմամբ հաստատեցին, եւ հնագոյն արտօնութեան մը չբողոքեցին: Եւ նոյն իսկ Եղիսաբէթ Թագուհւոյն եւ Լուդովիկոս ու Վլատիսլաւ Թագաւորաց տուած յիշեալ արտօնութիւններուն՝ մանրամասն որոշեալ իրաւունքներ կամ արտօնութիւններ չունեցան. այլ՝ ինչ որ իրապէս կը գործադրուէր՝ այն արտօնութիւնք յընդհանուրն եւ իբրեւ օրինօք հաստատեալ ճանչցուեցան: Հազիւ ԺԵ դարէն ետեւ քանի մը Թանկագին արտօնագրեր ընդունեցան, որոնք ստուգիւ մեծապէս նպաստեցին այն բարօրութեան եւ հարստութեան, որով նոյն իսկ Թագաւորաց՝ իրենց լեզուագիտութեամբն եւ առեւտրական յարաբերութիւններուն՝ յաճախ մեծ ծառայութիւններ մատուցին: Իրենց համար,

---

slawnych Ormian, Lwow, 1856, S 133. — Bibl. nauk. Zaklad. Ossol. l. c. I. 80.

[1] Հայք տակաւին Լեմպէրկ չհաստատուած՝ ԺԴ դարու մէջերն Կամենիցի մէջ ունէին առանձինն աթոռ: Ստեփանոս Ռոշքա իր ժամանակագրութեան մէջ կը գրէ. "Հայք Կամենիցացիք յայսմ ամի (1350) սկսան ի ձեռն բրիվիլէկաց Թագաւորացն Լեհաց զդատաստանս առնել, մինչ զի կարող են եւ զմահապարտս մեռուցանել, առանց հրամանի կամ Թոյլտուութեան Լեհաց (Մոհրն նոցա):" Իսկ Լեմպէրկի Հայոց աթոռանիստ եկեղեցւոյն շինութիւնն աւարտեցաւ 1363ին, եւ առաջին Արքեպիսկոպոսն եղաւ Յովհաննէս Ա. 1365ին: Ծ. Թ.

որոնց նախնիքն ըստ վկայութեան Հերոդոտեայ հեւաւոր երկիրներ առուտուր կ'ընէին, անտարակոյս ամենէն պատուականն էր տէրութեան ամէն մասին մէջ առուտուր ընելու հրամանն, զոր իրենց տուաւ 1402ին Վլատիսլաւ Բ Թագաւորն, որպէս զի զիրենք մխիթարէ այն կորստեան համար, զոր կրեցին Թաթարստանի հետ առեւտրական յարաբերութեան՝ պատերազմներու պատճառաւ ընդհատելովն։ Գազիմիր Դ Թագաւորն 1462ին այս կարեւոր արտօնութիւնն հաստատեց եւ ընդարձակեց այն պատուական յաւելուածով՝ որ Հայք կարենան ծովէ կամ օտար երկիրներէ բերած ամէն ապրանքն ու իրերն՝ տէրութեան ուրիշ բնակչաց պէս տաղանդով, կշռով եւ կանգնով ինչպէս սովորութիւն է, ամէն քաղաքաց՝ շուկայից եւ տէրութեան ուրիշ տեղերուն մէջ ծախել։ Երկու տարի ետքը Թագաւորը նորէն հաստատեց իրենց իրաւունքն[1], եւ 1486ին իրաւունք տուաւ՝ 1476ին տրուած վճռագրին հաստատութիւն տալու առթիւ, զոր վերջէն յառաջ պիտի բերենք, ամէն տեսակ գինի Լեմպէրկի մէջ ծախելու։ Ի վերջոյ յիշենք Սիկիզմունտ Ա ի ժամանակէն ի վեր իրենց մաքսէ ազատ ըլլալն, զոր 1505ին տուաւ իրենց՝ Աղեքսանդր Թագաւորն այն ամէն վաճառաց համար, որոնք սովորական դրամին 30 վաթսնականէն (Schock) աւելի կ'արժեն, բայց պարտաւորեց՝ որ ի վաղուց տրուած տարեկան 18 վաթսնականէն զատ՝ 12 վաթսնական ալ ամէն տարի Թագաւորին հատուցանեն։

Բայց Հայոց արտօնութիւններն, որ յաճախ հաստատուեցան եւ նորեր ալ տրուեցան, ունէին նաեւ իրենց յոռի կողմերը, այսինքն՝ քաղաքին հասարակութիւնն ատով սկսաւ նախանձիլ եւ հոգալ՝ որ մի՛ գուցէ Հայոց յառաջադիմութիւնն իրեն շահը նուազեցընէ եւ զինք վտանգի մէջ դնէ։

[1] Bibl. nauk. I, 81։

Այս միջոցին քաղաքն ալ շատ նշանաւոր ապատութիւններ եւ իրաւունքներ ընդունեցաւ, որոնք ըստ մասին Հայոց իրաւանց հետ յարատեւ շփման մէջ էին։ Այս երկակողմանի յարաբերութիւնք հետզհետէ աւելի որոշուեցան եւ ճիշդ սահմանուեցան. եւ այս պատճառաւ՝ նոյն իրաւանց ամէն բնաբարութիւն աւելի դիւրաւ եւ ղօրաւոր կը դիտցուէր։ Բայց ասկէ՝ կրօնի, իրաւանց, լեզուի, սովորութեանց եւ կարգաց տարբերութիւնն անապատ աղբիւր մըն էր երկակողմանի դրդռութեան եւ թշնամութեան։ Ուստի զարմանալի չէ՝ որ երկու հասարակութեանց մէջ միշտ կատ եւ կռիւ կար։

Ասոր աւելներէն մին էր անտարակոյս այն թագաւորական արտօնագիրն, որով առանձնական Հայու մը իրաւունք կը տրուէր ընտանեօք հանդերձ հայ իրաւունքէ ելլել եւ անցնիլ գերմանական իրաւանց, զոր ունէր Լեմպերկ քաղաքն։ Կարելի չէ ճիշդ ըսել, որ արդեօք այս անցմունք (զոր միայն 1427էն ետեւ կրնանք վաւերագրերէ ցուցընել,) միայն այն առաւելութեանց համար կ'ըլլային, զոր կու տար գերմանական իրաւունքն։ Հաւանական է որ քաղաքացեայ կամ քաղաքին հասարակութեանը Հայոց տուած նեղութիւնքն առ այն մղած ըլլան. եւ ատոր է՝ որ այսպիսեաց թիւն համեմատաբար մեծ էր։ Այս անցմունք երկու կողմանն ալ ձեռնտակար էին։ Այսպիսիք քաղաքացեայ հաճոյ չէին. վասն զի ատով Հայք քաղաքին իրաւունքը կը վայելէին եւ քաղաքացեայ հաւասար իրաւունքներ կ'ունենային, զոր քաղաքացիք իրենց տակ երբեք չէին ուզեր։ Նաեւ Հայոց ձեռնտակար էին. վասն զի ատով հայ հասարակութիւնը կը նուազէր եւ անդամոց մէջ երկպառակութիւն կը սերմանուէր, այնու որ գերմանական իրաւանց տակ մտնողն կ'ազատէր հայ հասարակութեան բեռներէն եւ պարտաւորութիւններէն։ Այս վերջնոյս, որ նաեւ թագաւորական շահուն ձեռնտա-

կար անպատեհութիւն մըն էր, առջեւն առնուլ ուզեց Վլատիզլաւ Գ-ին 1440ին տուած վճիռն, որով այն ամէն Հայք՝ որ Հայոց կրօնն ունէին, պարտական էին հաւասարապէս իրենց ստացուածոց աստիճանին համեմատ Թագաւորէն դրուած պարտաւորութիւնները կատարել, եւ ի մասնաւորի սպառնացաւ Թագաւորն, որ գերմանական իրաւանց անցած եւ յապագային անցնելի բազմաթիւ Հայք Թագաւորին աչքէն կ'իյնան, եթէ սոյն հրամանը չեն կատարեր: Այս վճռէն քիչ մ'ետքը՝ Թագաւորն իւր նախորդին՝ Վլատիզլաւին 1434ին տուած մէկ արտօնութիւնն հաստատեց, որ նոյնպէս ազդու վկայութիւն մը կու տայ՝ թէ Հայք նաեւ իրենք իրենց մէջ խռովութեան մէջ էին: Թագաւորն ուզելով իրենց ի վաղուց մինչեւ ցայնժամ գործադրեալ իրաւունքներն ու սովորութիւններն ամրացընել, արգելեց՝ որ կերպով մը չբռնաբարուի իրենց իրաւունքն մահուան ժամուն իրենց կամաց վերջին տրամադրութեան մասին, եւ Հայ Վոյթին խստութեամբ պատուիրեց՝ որ այս իրաւանց բնաւ արգելք չդրուի եւ կամ այս կամաց գործադրութիւնն չխափանուի: Այս արգելքն ուղղակի Հայոց ուղղուած էր, եւ առանձինն Վոյթին տրուած յորդորն ենթադրել կու տայ, որ ինքն ալ իւր պարտուց կատարման անփոյթ կը գտնուէր: Գրեթէ միեւնոյն ժամանակ քաղաքացեաց եւ Հայոց մէջ ծագած ուրիշ վէճ մը, որ նոյնպէս Թագաւորին առջեւ ելած էր, Վլատիզլաւի 1444ին տուած մէկ վճիռը կը ծանուցանէ մեզի. Վոյթը կ'ամբաստանէր երկու մավաճառանոցներու իրաւանց բռնաբարութիւնն, որոնք քաղաքին մէջ ի վաղուց հաստատուած էին, եւ ասոնց ու Վոյթութեան եկամտէն՝ ինքն Վոյթը Թագաւորին տարեկան որոշ տուրք մը, այն է՝ սովորական դրամի 18 վաթսնականը (Schock) կը հատուցանէր: Թագաւորն պաշտպանեց Վոյթին

մսավաճառանոցի իրաւունքն, ինչպէս նաեւ առհասարակ Հայոց մինչեւ այն ատեն ունեցած իրաւունքներն ու սովորութիւններն՝ արտօնագրոց խօսքերովն, կէտերովն ու յօդուածներովն վերստին հաստատեց. եւ կուսակալաց ու Լեմպէրկի հիւպատոսաց հրամայեց՝ որ հայ Ազգին մսավաճառանոց ունենալու եւ հոն միս ծախելու իրաւունքն, ինչպէս նաեւ Հայոց հին իրաւունքներն ու ազատութիւններն անարատ պահուին, եւ անոնց ամէն բռնաբարութենէն զգուշացուին:

Թէեւ Թագաւորն այսպիսի տրամադրութիւններ ըրաւ, սակայն Հայոց եւ քաղաքացւոց յարաբերութիւններն չխաղաղեցան: Նա մանաւանդ քիչ մ՚ետքն իրաւաբանական մեծ կռիւ մը ծագեցաւ, որ երկայն ատենէ վեր կը խմորէր. կռիւն Հայոց բուն մեծ բարեացն՝ այսինքն սեպհական ատենին վրայ էր, որ եւ երկու դարէ աւելի տեւեց:

Քաղաքային դիւանի վաւերագիրներէն եւ գրքերէն կարելի չէ իմանալ այն իրաւաբանական վէճին առաջին պատճառն. սակայն յաջորդ դէպքն կ՚երեւայ թէ սոր հետ յարաբերութիւն ունի: Յամին 1460 Լեմպէրկի հիւպատոսներն, քաղաքացիք եւ ամբողջ հասարակութիւնն Գազիմիր Դ Թագաւորին խնդիրք մը ներկայացուցին, որ Թագաւորն հաճի վերստին հաստատել Գազիմիր Գի արտօնութիւնն, զոր նաեւ Վլատիզլաւ (Բ) մեծ կնքով հաստատած էր: Գազիմիր Դ այն խնդիրքը լսեց եւ հաստատեց այն արտօնութիւնն՝ որով Գազիմիր Գ 1356ին Լեմպէրկ քաղաքին եւ բնակչացը գերմանական իրաւունք կը շնորհէր, որ սովորաբար Մագդէպուրկեան իրաւունք կը կոչուի, ռութենական իրաւունքն ու սովորութիւնները կը բառնար, քաղաքն ու բնակիչքը պալատական կոմսերու, բերդակոմներու, դատաւորաց, երկրորդական դատաւորաց, զօրագլխաց եւ անոնց ամէն պաշտօնէից իրաւաբանութենէն եւ իշխանութենէն

կ՚ազատէր. այնպէս որ ոչ ծանր եւ ոչ թեթեւ յանցանաց համար անոնց առջեւ պատասխանատու ըլլալ կամ պատիժ կրել պարտական էին: Քաղաքացիք միայն իրենց սեպհական վկայութին առջեւ պիտի ելլէին. իսկ ասիկայ միայն թագաւորին պատասխանատու էր, եւ այն՝ գերմանական իրաւանց համեմատ, եթէ թագաւորն կնքեալ թագաւորական թղթով մը զինք կանչէր: Քաղաքին վկայն յանցանքի իրաց եւ ուրիշ դիպաց մէջ լիուլի իշխանութիւն ունէր դատելու, որոշելու, պատժելու, ուղղելու, կշտամբելու եւ դատապարտելու, ինչպէս որ գերմանական իրաւունքը կը պահանջէր: Թէեւ բովանդակ քաղաքին եւ ամէն բնակչաց ու հոն գտնուողներուն Մագդեբուրկեան իրաւունք շնորհեցաւ, սակայն թագաւորն քաղաքին մէջ բնակող ազգաց, այն է՝ Հայոց, Յունաց, Սարակինոսաց, Հրեից եւ այլն առանձինն շնորհեց՝ որ ատոնց սեպհական իրաւանց գործադրութեան արգելք չդրուի, այլ ամէնքն ալ իրաւունք ունենան՝ թէ իրենք իրենց եւ թէ ուրիշին հետ ունեցած ամէն իրաւաբանական խնդրոց մէջ քաղաքին վկային առջեւ Մագդեբուրկեան իրաւունքը գործածելու: Եթէ այս իրաւունքն չեն ուզեր գործածել, այն ատեն իրենց դէմ եղած ուրեք ամբաստանութիւն իրենց ատենին առջեւ իրենց սեպհական իրաւանց համեմատ՝ բայց քաղաքին վկային նախագահութեամբը՝ քննուի եւ որոշուի[1]:

Շատ տարակուսական է՝ որ այս արտօնագիրն, որ նաեւ քանի մ՚ուրիշ որոշումներ կը բո-

---

[1] Տես այս արտօնութիւնն՝ 1480ի հատոր. 8էն հանուած՝ տպագրեալ Österreich. Staatsrecht u. Privil. եր. 72. Zubrzycki, Kronica miasta, Lwow, S. 488: — 1356ի արտօնութիւնն՝ առանց հատատուղական յաւելուածոյն կը գտնուի քաղաքային մատենին մէջ թ. 1061 եւ Լեմպերկի հիւպատոսաց ընդօրինակութեան (Transsumpt) մը մէջ, անթուական եւ չտորադրեալ: Քաղաքային մատենին ընդօրինակութիւնը հատատիչ արտօնագրին խօսքերէն քիչ մը կը տարբերի:

վանդակէ՝ որոնք Հայոց վիճակին հետ յարաբերութիւն մը չունին, իրօք Գազիմիր Գ. Թագաւորին ըլլայ[1]. իսկ նոյնին ի Վլատիզլաւ Թագաւորէ ենթադրեալ հաստատութեան հետքն անդամ չի գտնուիր: Բայց Գազիմիր Գ-ի հաստատելն անտարակուսելի է, նոյնպէս այն՝ թէ Հայք միշտ այս հաստատութիւնն՝ քաղաքին Վոյթին հետ չունէին այն յարաբերութիւնն՝ որ այս հաստատեալ արտօնագրոյն համապատասխանէ: Ըստ այմ, միշտ եւ ամէն իրաւաբանական խնդիր որ առեան պիտի ելլէր, քաղաքին Վոյթին առջեւ կը քննուէր, թէեւ մէկն հայ կամ գերմանական իրաւունքն ունենար: Իսկ Հայք իրենց Վոյթն ունէին, որ հայ Աւագանւոյն հետ դատի կը նստէր, եւ Հայոց վրայ ըստ հայ իրաւանց դրեթէ անկոպար իրաւաբանութիւն ի գործ կը դնէր, եւ ոչ մէկ կողմանէ քաղաքին Վոյթին ատորակարդեալ էր: Յայտնի է որ այս յարաբերութիւնն չէր կրնար երկար տեւել՝ երբ այն արտօնութիւնն կը ճանչցուէր եւ անոր գործութիւն կը տրուէր: Քաղաքացեայ՝ այս յարաբերութեանց ի վարուց ընդդէմ չդառնալն բաւական գօրաւոր նեցուկ է այն կարծեաց, թէ Գազիմիր Գին համարուած արտօնութիւնն հաղիւ նոյն ատեն հաստատութիւն առնելու համար ի մէջ բերուած էր: Սակայն նոյն իսկ այս առթիւ՝ հին անխուսափելի լմնրն անմիջապէս չժայթքեցաւ: Հայք դրեթէ միեւնոյն ժամանակ նոյն հաստատութեան հետ ընդունեցան իրենց արտօնութեանց հաստատութիւնն ի ձեռն Գազիմիր Դի, որ այնչափ աւելի մտադրութեան արժանի է, որ դրեթէ ամէն արտօնութիւնք սեպհական հայ Վոյթութեան մը գոյութիւնը կ'ընդունին: Այսպէս հաստատեց Թագաւորն 1460ին բայց ի Վլատիզլաւ Թագաւորին 1440ին տուած վճռէն՝

---

[1] Zubrzycki, անդ, եր. 36—։

որ Հայոց հաւատարապէս տուրք վճարելու պարտքին վրայ է, նաեւ նոյնին 1444ի վճիռն, որ Հայ Ազգին մնալաճառանոցի մասին ունեցած վէճին վրայ է, եւ բաց ասոնցմէ՝ նաեւ 1434ին տրուած արտօնութիւնն՝ որ Հայոց կտակելու ի վաղուց հետէ ունեցած իրաւանց վրայ է, եւ վերջապէս նաեւ Լուդովիկոս Թագաւորին եւ Եղիսաբէթ Թագուհւոյն արտօնութեանց հաստատութիւնները, զոր տուած էր Վլատիզլաւ Թագաւորն յամի 1387։ Ցաջորդ 1462 տարին տրուեցաւ, ինչպէս յառաջ յիշեցինք, 1402ին տրուած առեւտրական արտօնութեան հաստատութիւնն ու ընդարձակումը։ Այս 1462ին Գազիմիր Դ Թագաւորէն տրուած ազատութեան թուղթ մը կայ, որ չի մեկնուիր, եթէ իրօք Թագաւորէն տրուած է. այս Թուղթն կը գտնուի Թագաւորական դիւանագրերէն 1591ին ընդօրինակեալ դիւանական Թղթի մը մէջ, որ եւ կնքուած է, կը գտնուի քաղաքային դրքի մը մէջ Թ. 1061 հին ընդօրինակութիւնը, եւ նաեւ ծէ դարուն լեհերէն Թարգմանութիւնն, որ Օսոլինսքի իշխանին ազգային մատենադարանին պրապետին՝ Գոն Պիելովսքիի քովն է, որուն վրայ յետոյ պիտի խօսինք։ Այս վաւերագրոյն համեմատ՝ Քրիստինոս Հայ Ազգն՝ Թագաւորէն հաստատուած արտօնագիրը ձեռքն առած՝ Թագաւորին ներկայացաւ եւ ծանոյց, որ Հայք իրենց այս իրաւանց եւ ազատութեան վայելման մէջ Թէ ի քաղաքին եւ Թէ այլուր շատ կը նեղուին եւ կը բռնաբարուին. այս պատճառաւ կը խնդրէ, որ Թագաւորն հաճի զինք եւ քաղաքին մէջ բնակող ամէն Հայերն դերմանական քաղաքային իրաւանց տակ առնուլ։ Թագաւորն այս խնդիրքը մերժեց, եւ իւր շահերուն օգտակարագոյն համարեցաւ Հայոց արտօնութիւններն, իրաւունքներն ու ազատութիւնները հաստատուն պահել, եւ զԱզգին ու Հայերն տէրութեան ամէն պաշտօնէից, դատաւորաց, երկրորդա-

կան դատաւորաց, զօրապետաց, նաեւ Լեմպերկի Վոյթին եւ Հիւպատոսաց եւ դերմանակ ան իրաւանց ամէն պաշտօնատեարց սրեւէ իրաւա բանութենէն եւ իշխանութենէն ազատ կացուցանել. այնպէս որ անանցմէ եւ ոչ մէկուն առջեւ ծանր կամ թեթեւ իրաւաբանական խնդրոց կամ անկարգութեանց մէջ պարտական ըլլան պատասխան տալ կամ պատիժ կրել: Միայն իրենց Վոյթին առջեւ պարտական էին դատուիլ, իսկ ասիկայ միայն հայ իրաւանց համեմատ ամբաստանողին պատասխանել պարտական էր: Եթէ մէկն իրաւաբանական խնդիր մ'ունենար Հայու մը հետ, կրնար միայն անոր Վոյթին եւ ատենին մէջ խնդիր յարուցանել, եւ ըստ այմ պարտական էին վարուիլ ի մանաւորի Վոյթն, հիւպատոսք, քաղաքացիք եւ ամէն բնակիչ Լեմպերկի: Դարձեալ կը սահմանէ թագաւորն, — ճիշտ վերոհիշեալ թագաւորին 1440ին վճռոյն պէս, — որ Հայոց կրօնն ունեցող ամէն Հայք, որոնցմէ շատերն դերմանական իրաւանց անցած էին, իրենց ստացուածոյն համեմատ իրենց վրայ դրուած հարկն ու հանդանակութիւնքն հաւատարապէս պիտի տային: Այս ազատութեան թղթով Հայք ինքնօրինութիւն մը կը ստանային, որուն հանիւ ի սրտէ կը բաղձային. իսկ ասիկայ բոլորովին հակառակ կ'ըլլար այն վիճակին, որ իրենց որոշուեցաւ 1460ի հաստատութեան արտօնութեամբ: Բայց ասոր երբեք չհասան, որովհետեւ անկէ ի վեր այս արտօնութիւնն միշտ ճանչցուեցաւ եւ հաստատուն պահուեցաւ: Ուրեմն այս ազատութեան թուղթն այնչափ աւելի շինծու բան մը համարելու է, որչափ որ տեղ մ'ալ յիշատակութիւնը չկայ՝ թէ Հայք փոխած ըլլան նոյնը գործադրել տալ, զոր ստուգիւ ղանց չէին առներ այս ժամանակ քաղաքացեաց հետ ունեցած վէճերու առթիւ, եթէ այն ստուգիւ թագաւորէն արուած ըլլար:

Այս վէճի մասին թագաւորական հնագոյն

որոշումն, որ մեր ձեռքն հասած է, է 1469ին, նոր – Սիրակիէն եռեւ Բշ. օրն, (11 Ապր.) թէեւ բնագիրը չկայ, բայց վաւերականութեան վրայ կարծենք չի կրնար տարակուսուիլ: Հայք կը հաստատէին՝ որ իրաւաբանական ամէն խնդրոց մէջ միայն իրենց վայթէն կրնան դատուիլ, ասոր հակառակ քաղաքին հիւպատոսներն կը հաստատէին՝ թէ Լեմպերկի վայթն Հայոց դատը պիտի վճռէ: Ասոր վրայ թագաւորը սահմանեց, որ Հայոց իրաւաբանական խնդիրներուն մէջ Լեմպերկի քաղաքային վայթն շատ մը հայ Ասպանիներու հետ դատ պիտի ընէ եւ ըստ ամենայնի անոնց կարծեաց եւ համարման համեմատ վճիռը պիտի տայ: Պատժոյ դրամն, եթէ խնդիրը տեղւոյն Հայոց մէջ է, Հայոց վայթին, իսկ եթէ պանդուխտ Հայոց կամ ուրիշ անձանց մէջ է, Լեմպերկի վայթին պիտի վճարուի: Վերջապէս սահմանեցաւ նաեւ, որ ամէն Հայք թէ քաղաքին մէջ եւ թէ դուրսն՝ պարտական են թագաւորական ամէն տուրքերը վճարել, եթէ ըլլան Հայ եւ եթէ ուրիշ իրաւանց տակ: Արդէն 1476ին այս կէտն դարձեալ թագաւորին առջեւ հանուեցաւ: Հայք կը տրանջէին, որ յիշեալ թագաւորական վճռոյն քանի մը որոշումներն չեն կրնար պահուիլ. եւ թագաւորն նոյն տարի Շմաւոն եւ Յուդա առաքելոց տօնէն առաջ ուրբաթ օրը վճիռ մը հանեց, որով հրամայեց առջինն հաստատուն պահել. բայց անկէ որոշեց, որ բանուրեանց եւ արեան խնդրոց մէջ քաղաքին վայթը միայն, եւ ոչ Հայերն՝ պիտի դատեն, եւ թէ՝ վայթն բայ ի յանցանաց եւ պատժական իրերէն եւ այն դէպքերէն, զորոնք Հայք ինքնին քաղաքին վայթին եւ անոր Ասպանութեան վերաբերեալ կը ճանչնային, Հայու մը վրայ առանց հայ Ասպանութեան՝ ամենեւին վճիռ մը պիտի չտայ: Եթէ Հայ մ'ամբաստանուի յանցանքի մը համար, խնդիրը քաղաքին վայթին պիտի յանձնուի, եւ ասիկայ հայ Ասպանութեան հետ պիտի դատէ եւ

բանտարկէ։ Եթէ այսպիսի Հայու մը դատապարտութիւնն գիշերը վրայ հասնելով արգելուի, այն ատեն Վոյթն նոյնն ամբաստանողին ծախիւքն խիստ հսկողութեան տակ մինչեւ յաջորդ օրը պիտի պահէ, եւ նոյն օրն Հայ Աւագանւոյն հետ պիտի դատէ։ Եթէ Վոյթն ու Հայ Աւագանին չմիաբանելով, խնդիրը Թագաւորին որոշման թողուլ հարկ ըլլայ, նոյնը միայն երկակողմանի հաւանութեամբ եւ երկու կողման կնքովը պիտի ըլլայ, եւ Թագաւորէն եկած որոշումն երկու կողման ներկայութեամբը պիտի բացուի եւ կարդացուի։ Երդում ընելու մասին՝ պիտի մնայ հին կերպն. բայց ուրիշ քաղաքաց մէջ Հայոց երդման եղանակն պիտի փնտռուի եւ Թագաւորին առջեւ պիտի հանուի։ Դարձեալ Հայոց հարկ տալու պարտքը վերատին կը յիշուի, այն վճիռը բռնաբարողին դրամական պատիժ կը սպառնացուի, եւ այն վճռով կը յայտարարուի՝ որ նախորդ վճիռն պարտաւորիչ ըլլայ երկրին ուրիշ մասանց մէջ, մինչեւ որ Թագաւորն առաջին անգամ այց ելլէ[1]։

Բայց այս որոշումն ալ չկրցաւ խաղաղութիւն հաստատել. վասն զի գրեթէ ամէն նախադասութիւն նոր տարակոյսներու եւ անորոշութեանց պատճառ եղաւ։ Քանի որ Գազիմիր Դ Թագաւորը կ'ապրէր, սպառնացեալ դրամական պատիժն կրցաւ վէճող կողմնակցութիւնները նոր յարձակումէ ետ կեցընել։ Թերեւս 1486ին այս վճռոյն հաստատուելուն առթիւ՝ Հայոց տրուած գինետուն բանալու իրաւունքն եւ յետոյ մաքսէ ազատ կացուցուիլն զիրենք աւելի խաղաղեց։ Սակայն արդէն Սիկիզմունտ Ա Թագաւորին ժամանակ հին վէճը դարձեալ բորբոքեցաւ, եւ այն՝ յառաջուընէ աւելի սաստկութեամբ, Գազիմիր Դի 1461ին հաստատութեան երկու արտօնութիւններն եւ 1505ին

---

[1] Այս երկու վճիռներն ծանօթ են ինձ միայն Պիեկովքիի օրինակէն։

Աղեքսանդր Թագաւորէն մնքսի ազատութեան որոշման Թագաւորական հաստատութիւնն ընդունելէն ետեւ։ Թագաւորն հրամայեց որ վիճող երկու կողմանք իրենց փաստերովն ու վկայագիրներովն իւր եւ խորհրդականաց առջեւ ելլեն. եւ իրերը քննուելէն ետեւ՝ մեծ պահոց երրորդ կիրակէին նախորդ շաբաթ օրն, 1510ին, Բեդերհոֆի ընդհանուր ժողովին մէջ հետեւեալ որոշումը տուաւ։ "Որովհետեւ Հայք Թուղթ մը կամ արտօնութիւն մը ձեռքերնին չունին, որնք հայ Ազգութեան ըստ բաւականի հիմ ունենալը ցուցընեն, ուր ընդ հակառակն փոխ–հիւպատոսք եւ հիւպատոսք բաւական արտօնութիւններ մեր առջեւ դրին, որնք կը ցուցընեն՝ թէ Լեմպէրկի մէջ քաղաքային իրաւանց Ազգ մը պէտք է ըլլալ, որ կարենայ իւր իրաւաբանութիւնն քաղաքին մէջ արեւէ կրօնի պատկանողաց վրայ գործադրել, անոր համար Լեմպէրկի Հայք այսուհետեւ սեպհական Ազգ մը պիտի չունենան. այլ յաջորդ որոշմանց համեմատ այն Ազգին, փոխ–հիւպատին, հիւպատոսաց եւ Աւագանւոյն առջեւ երեւալու եւ պատասխան տալու պարտական են, որնք քաղաքին դէմառուր Թաղին մէջ քաղաքական դատերու նախագահ են. ի բաց առեալ՝ անշարժական իրաց, բանաբարութեան, սպանութեան կամ վիրաւորման եւ գողութեան խնդիրներն. այս չորս դիպաց մէջ Հայք եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրն վերոյիշեալ անձանց առջեւ Մակեդոնուրկեան իրաւանց որոշմանց եւ սովորութեանց համեմատ համար պիտի տան։ Ուրիշ ամէն դիպաց մէջ քաղաքին Ազգին առջեւ պիտի կոչուին. սակայն Ազգը դատն հայ առեւնի առջեւ պիտի հանէ այնու՝ որ վեց հայ Աւագանւոյ իրը պիտի իմացընէ եւ ձանունք փոխանակ իւր Աւագանւոյն՝ քովը պիտի առնու։ Եւ ինչպէս որ այս հայ Աւագանին խնդիրն ըստ հայ իրաւանց կ'որոշէ, նոյնպէս Ազգը վճիռը պիտի տայ։ Բողոքն այն դիպաց մէջ, որնք դէմառուր

թաղին ատենին մէջ պիտի կատարուին, պիտի ուղղուի այն բարձրագոյն գերմանական իրաւանց, առ որս քաղաքը բողոքել սովոր է. իսկ այն դիպաց մէջ, որոնք ըստ Հայ իրաւանց պիտի որոշուին, միայն Թագաւորին կրնայ բողոքուիլ: Հանդերձ այսու՝ Վոյթն, փոխ-Հիւպատն եւ քաղաքին Հիւպատոսքն իրաւունք չունին զՀայս իրաւանց եւ արդարութեան հակառակ նեղել եւ ոչ ալ անսովոր պատիժներ պահանջել իրենցմէ, եւ զանոնք իբրեւ քաղաքացի պիտի նկատեն՝ այնպէս ինչպէս կաթողիկէականները: Իսկ Հայք պարտական են այն ամէն բանի մէջ, որ քաղաքին լաւ վարչութեան կամ պաշտպանութեան կը հայի, ինչպէս նաեւ ինչ որ ուրիշ բնակչաց եւ ի մասնաւորի հռոմէական կաթողիկեայց կը հայի, փոխ-Հիւպատոսին եւ Հիւպատոսաց հնազանդիլ: »

Թէեւ այս վճռով վիճական յարաբերութիւնքն գլխաւոր մասանց մէջ որոշակի որոշուեցաւ, սակայն այնու հնագոյն տարակոյսք չլուծուեցան, մանաւանդ նորեր ալ ծագեցան: Կ'երեւայ թէ այս վճռով հին վէճն եւ ոչ իսկ կարճ ժամանակի մը համար ընդհատած է. վասն զի արդէն 1513ին Թագաւորն առթիւ մը ստիպեցաւ Հիւպատոսաց հրամայել, որ իրենց եւ Հայոց մէջ միաբանութիւն եւ հանդարտութիւն ըլլայ, առ որ՝ ըստ իւր կարծեաց՝ ըստ բաւականի խնամ տարած է կանխաւ. եւ յաջորդ տարին Հիւպատոսք նոյն իսկ յանդիմանութիւն առին Թագաւորէն, երբ երկու Լեմպէրկցի Հայք, որոնցմէ մին առեւտրական իրաց մէջ, իսկ միւսն իբրեւ Թարգման Թագաւորին ծառայութեան մէջ էր, տրտնջած էին Թագաւորին, որ իրենց կ'արգելուի ջուր առնուլ աղբերէ մը որմէ ի հնուց սովոր էին առնուլ[1]: Ասկէ քիչ մ'ետքը Թագաւորին ականջին հասաւ՝ որ Հիւպատոսաց եւ

---

[1] Acta Tomiciana, tom III. No. 405, 406.

Հայոց մէջ վէճ կայ, թէ արդեօք գերմանական իրաւանց Վոլթն կրնա՞յ հիւպատոսաց եւ Աւագանւոյն հետ ամէն դիպաց մէջ Լեմպերկի Հայոց վրայ դատաստան ընել եւ դատապարտել: Թագաւորն այն Յայտարարութեան, մէջ, զոր տուաւ 1518 ին Դատաւորաց կիւրակէին նախորդ շաբաթ օրն, (10 Ապրիլ) որ եւ ի դիտումն Հայոց՝ 1510 ին վճիռն ամբողջ բառ առ բառ կը բովանդակէր, կրկնեց դարձեալ՝ որ նոյն վճռոյն մէջ դրուած չորս դէպքերուն մէջ միայն, զորոնք դարձեալ մի առ մի յառաջ կը բերէ, Հայք քաղաքին Վոլթին, վոխ-հիւպատոսին, հիւպատոսաց եւ Աւագանւոյն առջեւ ամէն ամբաստանող քաղաքացւոյն գերմանական Մակտեպուրկեան իրաւանց համեմատ պատասխանել պարտական են եւ վերոյիշեալ վճռոյն անսալ: Բայց որովհետեւ վոխ-հիւպատոսն եւ հիւպատոսք ամէն դիպաց մէջ ի վնաս Հայ իրաւանց եւ սովորութեանց եւ ընդդէմ թագաւորական կարգադրութեանց կը խառնուէին եւ անոնք Հայերը կը նեղէին, մի անդամ ընդ միշտ հրամայուեցաւ, որ Հայք յիշեալ չորս դէպքերէն զատ՝ ուրիշ ամէն դիպաց մէջ քաղաքին Վոլթին առջեւ հրաւիրուին. իսկ ասիկայ ամէն այսպիսի դէպքերը Հայ առեներն յանձնէ այնու՝ որ Հայոցմէ վեց ծերապոյններ կանչէ, որոնք իրեն Աւագանւոյն տեղ իրեն հետ դատի նստին, եւ ինքն այնուհետեւ անձամբ դլխաւոր թաղի առեան երթայ, ուր քաղաքին ուրիշ դատերն ալ կը կատարուին, եւ այն Աւագանւոյն հետ Հայ իրաւանց որոշման եւ սովորութեան համեմատ դատէ եւ վճռէ այնպէս, ինչպէս որ յիշեալ վեց Աւագանին իրը կը դատէ: Այսպիսի վճռոյ մը դէմ բողոքն Հայ իրաւանց որոշման եւ սովորութեանը համեմատ՝ պիտի ըլլայ ոչ թէ առ բարձրագոյն գերմանական առեանն, այլ առ ինքն թագաւորն պիտի ուղղուի: Պատժական դրամն, որ Հայ առեներն կը վճարուի, Վոլթն վեց Աւագանւոյն հետ,

որ իբրեւ իր Աւագանին իրեն աթոռակից կ'ընլան, այնպէս պիտի բաժնէ, ինչպէս գերմանական ատենին Աւագանւոյն հետ կը բաժնէ։ Որպէս զի փոխ-հիւպատոսն, հիւպատոսք, Վոյթն եւ երդուեալք քաղաքին իրաւանց հակառակ Հայոց խնդիրներուն չխառնուին, սովորական դրամէն 200 մարք տուգանք կը սպառնացուի, որ տէրութեան արկեղ պիտի վճարուի, եթէ այս կարգադրութեան դէմ գործուի։ Բայց Հայք եթէ նեղութիւն կրեն, նախ հիւպատոսները պիտի յորդորեն՝ որ իրենց իրաւունքը չբռնաբարեն. եթէ այս յորդորն ապարդիւն ըլլայ, ամբաստանութիւնը Լեմպէրկի կուսակալին կամ անոր տեղապահին առջեւ պիտի հանուի։ Բայց Հայք ալ յիշեալ պատժոյն կ'ենթարկուին, եթէ յիշեալ չորս դիպաց մէջ յանձն չառնուն գերմանական ատենին առջեւ պատասխան տալ եւ անոր վճռոյն անսալ։ Դարձեալ կը սահմանուի՝ որ հիւպատոսք արգելք չդնեն Թագաւորական արոց անփոյթ եղողներու եւ Վոյթէն ու վեց Աւագանիէն ըստ հայ իրաւանց դատապարտելոց բանտարկման։ Միեւնոյն ժամանակ Թագաւորն հաստատեց նաեւ Վլատիսլաւ Բ-ի արտօնութիւնն, որ կտակից եւ հայ Վոյթին մասվաճառանոցին կը հայէր։ Ասոր վրայ անմիջապէս վէճ ծագեցաւ, թէ արդեօք Վոյթն հայ Աւագանւոյն հետ քաղաքին Աւագանւոյն աթոռներուն վրայ պիտի վարէ դատը, թէ ուրիշ տեղ մը։ Խնդիրը բաւական կարեւոր երեւցաւ, մինչեւ Թագաւորական նոր որոշում մը տրուեցաւ նոյն տարին՝ Պէնտեկոստէից չորեքշաբթին, որ կը սահմանէր՝ թէ Վոյթն հայ Աւագանւոյն հետ թէեւ գլխաւոր թաղին ատենին մէջ, բայց ոչ թէ քաղաքին Աւագանւոյն սովորական աթոռներուն վրայ, այլ նոյն ատենի մէջ առ այս սահմանեալ տեղ մը պիտի վարէ դատը։

Ասկէ քիչ մ'ետքը դէպք մը հանդիպեցաւ, որ ստիպեց զԹագաւորն նոր եւ ազդու միջոցներ

գործադրել՝ անընդհատ ճարակող կուիւներուն վերջ մը տալու համար։ Հայ մը, Իվաշքոյ Թիխնովիչ անուամբ, քաղաքացի քրիստոնեայ կնոջ մը հետ գործած երկայնօրեայ շնութեան պատճառաւ ամբաստանուեցաւ։ Հիւպատոսայ եւ քաղաքին Աւագանւոյն ատեանը խնդիրն իւր ատեանն առաւ, երկուքն ալ արբապղծութեան համար մահուան դատապարտեց եւ նոյն պատիժն երկուքին վրայ գործադրեց[1]։ Ասոր վրայ Լեմպերկի հայ հասարակութիւնը թագաւորին եւ անոր ատեանին առջեւ ամբաստանութիւն հանեց ընդդէմ փոխ-հիւպատոսին, հիւպատոսայ, Վոյթին եւ Աւագանւոյն. եւ թագաւորն իրը քննելէն ետեւ՝ 1518 Օգոստ. 18ին հետեւեալ դատաւճիռը տուաւ. "Որովհետեւ հայոց տրուած արտօնութեան մէջ հիւպատոսայ եւ Աւագանւոյն հայոց մասին ունեցած իրաւաբանութիւնը միայն հոն յայտնապէս յիշուած չէրս դիպաց վրայ կը տարածուի, Իվաշքոյի դէմ գործադրուած ընթացքն ապօրինաւոր կ'երեւայ եւ նոյն արտօնութեան ոճրական բռնաբարութիւն է։ Անոր համար ամբաստանեալը սպառնացեալ 200 մարքի պատժոյն տակ կ'իյնան։ Եւ որովհետեւ նաեւ հայոց անիրաւութիւն եղաւ, անոր համար հայոցմէ ամէն մէկուն՝ որ քաղաքին մէջ սեպհական տուն մը եւ սեպհական արուեստ ունի, Մակեդոնիայի իրաւանց համեմատ 12 շաբաթուան միջոցին մէջ սովորական դրամի 20 կրոշն իբրեւ պատիժ կամ հատուցում տրուի"։ Դարձեալ կը վճռէ թագաւորն, որուն գործն է ըստ Մակեդոնիայի իրաւանց՝ պաշտամանի իշխանութեան զեղծմանց պատիժն որոշել, որ Իվաշքոյի գլխոյն իբրեւ տուգանք, որուն որդին կ'ապրի եւ տուգանք կը պահանջէ, փոխ-հիւպատոսն եւ հիւպատոսք բանտարկուին. որպէս զի թէ՛ ատնք եւ թէ՛ այլք նշան

---

[1] Zubrzycki, l. c. 144.

մ՝ունենան, թէ ինչպէս պէտք են վարուիլ իրենց պաշտամանց մէջ թագաւորական արտօնութեանց եւ այն անձանց հետ, որոնք իրենց իրաւաբանութենէն ազատ են: Բայց որպէս զի ամէն երկբայութիւն, որ այժմ այն արտօնութեան մէջ կ՝երեւայ, ի բաց փարատի, թագաւորն մերձաւոր ընդհանուր ժողովոյ մէջ իւր խորհրդականաց հետ նոյնին մեկնութիւնը պիտի տայ: Եւ որովհետեւ անոր մէջ ոչ յոշուած է նաեւ՝ որ Հայք յիշեալ չորս դէպքերէն զատ՝ ուրիշ ամէն դիպաց մէջ իրենց իրաւանց համեմատ պիտի դատուին, պէտք են այս իրաւունքն ուսումն կամ լատին լեզուաւ՝ գրով նոյն ժողովոյն բերել եւ թագաւորին ներկայացընել: Վերջապէս՝ որովհետեւ երկու կողման ալ թագաւորին ներկայանալու ժամանակամիջոց մը պիտի որոշուի, չերմապէս կը յորդորուին՝ որ իրարու հետ խաղաղութեամբ վարուին:

2.

Լեմպերկի Հայք յամին 1518 Աւետման նախընթաց օրն (24 Մարտ) իրենց դատաստանագիրքն Սիկիզմունտ Ա. թագաւորին ներկայացուցին ի մայրաքաղաքն Քրաքաւ՝ ի հայէ ի լատին թարգմանեալ: Թագաւորն, որ տերութեան ուրիշ ծանրակշիռ գործոց զբաղած էր, չկրցաւ անմիջապէս նոյնը կարդալ եւ քննել, բայց խոստացաւ նոյնը կատարել ըստ կարի փութով եւ ճշդութեամբ, եւ յորդորեց Լեմպերկի հիւպատոսներն՝ որ Հայոց հետ խաղաղութեամբ վարուին եւ անոնց իրաւանց բռնաբարութիւն մը չընեն: Յաղիւ 1519 ին Մարտ 5 ին հայ իրաւանց դիտուած եւ խոստացուած ընթերցումն վերջացաւ եւ այս քննեալ իրաւանց թագաւորական հաստատութիւնն եղաւ: Այս առթիւ տրուած վաւերագրոյն մէջ կը յանուցանէ թագաւորն, որ հայ իրաւանց ի լատին թարգմա-

նուիրեն իրեն կարեւոր երեւցած է, որպես զի կարող ըլլան հաւկընալ զայն քաղաքային Վոլթն եւ անոնք՝ որ Հայոց հետ իրաւաբանական խնդիրներ ունին. վասն զի վերոյիշեալ չորս դեպքերէ զատ՝ Հայոց իրաւաբանական խնդիրներուն մէջ հայ իրաւանոյ համեմատ քաղաքային Վոլթն վեց հայ Ասպանուոյն հետ պիտի դատէր, եւայլ իրաւանոյ մասին Հայոց եւ քաղաքին հասարակութեան մէջ վէճեր յառաջ էին: Ներկայացուած իրաւունքը թագաւորն իւր խորհրդականաց հետ հասուն խորհրդով քննելէն եւ քանի մը յօդուածոց մէջ քիչ մը բան փոխոխելէն եւ ուղղելէն ետեւ, որոշեց զայն իւր այս թղթին յարել եւ վերատին հաստատել, այնպէս՝ իբրեւ թէ մինչեւ յայնժամ ի գործադրութեան ըլլար. այսինքն՝ երբ Հայ մը իբրեւ ամբաստանող ներկայանայ՝ կը պարտաւորի ամբաստանելոյն առեւանն երթալ. իսկ եթէ Հայ մ'ամբաստանուի՝ քաղաքային Վոլթն հայ Ասպանուոյն հետ հայ իրաւանոյ համեմատ պիտի դատէ, ի բաց առեալ այն չորս դեպքերն, որոնց մէջ Հայ.ք նաեւ իբրեւ ամբաստանեալ Մահտեպուրկեան քաղաքային իրաւանց ենթարկեալ են:

Բուն հայ իրաւունքն թագաւորական հաստատութեան խօսքերուն մէջտեղը տեղաւորուած է, եւ ունի տասն անթուադրեալ եւ անվերնագիր գլուխներ, որոնք հայ թագաւորաց եւ իշխանաց (Յովհաննէս, Թէոդ. եւն.) կը տրուին, եւ Սիրակին տօնելու, արդարութեան գործադրութեան, հաշտեցընելու փորձի, ամբաստանելոյն ինքզինք արդարացընելու համար երդում ընելու իրաւանց, վկայից ցուցման, կտակի, հարանախօսութեան, օժտի, առնակնոջ եւ տղոց ժառանգելու իրաւանց վրայ են: Ունի դարձեալ 124 թուադրեալ եւ մեծաւ մասամբ վերնագրով գլուխներ, որոնցմէ եւս մին շատ երկայն է, այլ շատերն շատ կարճ են: Ասոնց մեծ մասն առաձնական եւ պատժական

իրաւանց կը հայի, եւ առաջիններէն ի մանաւորի պահանջելու իրաւանց վերաբերեալք համեմատաբար շատ են: Կան նաեւ դատաստանական ընթացքին եւ ոստիկանական կանոններու որոշումներ: Բայց վարչութեան եւ հպատակաց մասին՝ միայն քանի մը յիշատակութիւնք կան: Ամբողջ իրաւանց մէկ մեծ մասն հին եւ նոր կառավարութէն, Առաքելոց եւ Ս. Հարց խօսքերէն եւ Աւետարանէն առնուած է. մէկ մասն յեցած է ազգային կենաց յարաբերութեանց եւ սեպհական ըմբռնման վրայ. մէկ մասը կը ցուցընէ նշանաւոր միաբանութիւն մը օտար՝ եւ ի մանաւորի դերմանական իրաւանց յօդուածներու հետ: Ամբողջին շարակարգութեան մէջ ծրագիր մը չկայ. միայն յաջորդող իւրաքանչիւր դէպքերու մէջ երբեմն կապակցութիւն մը կ'երեւայ. իսկ համբագրողին վրայ դիտնական եւ իրաւագիտական կրթութիւն մը չ'երեւար: Սակայն ամբողջին մէջ կայ յատուկ հոգի մը, որ այս իրաւաբանական յիշատակարանին յատուկ կարեւորութիւն մը կու տայ. եւ բարեբախտաբար թէեւ Սիկիզմունտ Ա փոփոխութիւն ըրած է, անարատ է մնացած. վասն զի այս փոփոխութիւնք իբր յաւելուած՝ իւրաքանչիւր որոշման տակ դրուած են, առանց անոր ամբողջութեան վնասելու: Այս կարեւոր փոփոխութիւնք կուսան մը կ'ըլլան որոշելու այն ժամանակն, երբ դատաստանագիրքն յօրինուած է. այնու՝ որ անով անտարակուսելի եղանակաւ կը տեսնուի, որ սոյն իրաւաբանական յիշատակարանին համբագրութիւնն յառաջ է քան զվերոյիշեալ վճիռ Լեհաց Թագաւորին, որով Հայոց սեպհական իրաւաբանութիւնը կը սահմանաւորի: Բայց թէ այս վճռէն առչաք յառաջ համբագրուած դնելու է, կարելի չէ ճշդիւ որոշել: Թուագրեալ 124 գլուխներն ներկայ վիճակին մէջ ատուգիւ Հայոց Լեհաստան (կամ Ռուսաստան) գաղթելէն ետեւ դրուած են: Զայս կը ցուցընեն ի մանաւորի

ոչ սակաւ սլաւական բառերն, որոնք — Աղբայ իրաւանց մէջ մտած գերմաներէն բառերուն պէս, — բնագրին մէջ դրուած են լատիներէն բառերն հասկըցընելու համար եւ հայ առմամբ գործածուած են. նոյնպէս կան մէջը յիշատակութիւնք՝ որ կը ցուցընեն երկրին վարչական իշխանութեան եւ իրաւաբանութեան հետ Հայոց յարաբերութիւնները: Նաեւ գերմանական իրաւանց հետ միաբանին, ինչպէս յիշեցինք, կը զօրացընէ այս են թադրութիւնը: Յառաջընթաց 10 անթուագրեալ գլուխներն ալ իրենց արդի վիճակը շատ յառաջադոյն առած չեն, թէեւ ըստ բովանդակութեան շատ հնագոյն ժամանակներու[1] կարենան հանուիլ[2]:

Սոյն իրաւաբանական յիշատակարանն յինքեան՝ խմբագրութեան ինչպէս նաեւ իւր խմբագրին եւ խմբագրութեան եղանակին վրայ յիշատակութիւն մը չունի: Այսչափ միայն կ'երեւայ, որ միայն առանձնականի մը գործը չէ: Քանի մը բացատրութիւնք, զոր կը գործածեն խմբագիրք, օրէնսդիր իշխանութեան եղանակ մը կը ցուցընեն: Այսպէս օրինակ՝ տեղ մը կ'ըսուի. "Ըստ իրաւանց կը հրամայենք ձեզի." ուրիշ տեղ մը՝ "Զոր եւ ոչ մենք այսպէս պահել սահմանեցինք": Բայց թէ ո՞վ է այս իշխանութիւնը գործադրողը՝ չի կրնար որոշ ըսուիլ: Շատ հաւանական է, որ քահանայք գէթ արտաքոյ կարգի մեծ ազդեցութիւն մ'ունեցած են ի խմբագրութեան:

---

[1] Ըստ Մխիթարայ մինչեւ 1020 տարին, Ritter, X, 598.

[2] Վահան Ծ. Վ. Բաստամեանց Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրք հայոց (1880, Էջմիածին,) հրատարակութեան մէջ (Յառաջաբան. էջ 28) կը դնէ Լեհահայոց եւ Մխիթարայ դատաստանագրերուն համեմատութեան հետեւութիւնը, որմէ կը տեսնուի, թէ Լեհահայք իրենց դատաստանագիրքը քաղած են լոկ Մխիթար Գոշի դատաստանագրքէն եւ իրենց յարաբերութիւններուն յարմարեցուցած: Ուստի, ինչպէս թուագրեալ 124 գլուխներն, նոյնպէս անթուագիր 10 գլուխները չեն հնագոյն քան զդատաստանագիրքն Մխիթարայ, որ գրեց 1184 եւ 1213 տարիներու միջոցին մէջ:

Ծ. Թ.

Թէեւ ըստ ինքեան այս իրաւունքը Լեմպերկի Հայոց սահմանեալ էր, բայց չկայ պատճառ մը ենթադրելու՝ որ միայն Լեմպերկի Հայոց համար պարտաւորիչ ըլլայ: Քանի մը որոշմունք աւելի հաստատուն ենթադրել կու տան, այնու՝ որ կ'ենթադրեն տեղական յարաբերութիւններ, որոնք Լեմպերկի մէջ երբեք չէին կրնար հանդիպիլ: Այսպիսի են, զոր օր. նաւաբեկութեան եւ այդեստաններու մասին որոշումները: Թէ առաջին տասն դլուխները միայն Լեմպերկի Հայոց համար չեն՝ այս մասին բաւական ինքնին յայտնի է: Եւ որովհետեւ Լեմպերկի հայ հասարակութիւնը բովանդակ Լեհաստանի եւ կարմիր Ռուսիոյ մէջ ամենէն նշանաւորն էր, կրնայ ենթադրուիլ՝ որ դեղերու միւս հայ հասարակութեանց մէջ ալ նոյն իրաւաբանական յիշատակարանը ճոխութիւն ունէր: Այս հասարակութիւններէն մէկուն մասին, այն է արուարձանի մէջ Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն կալուածներու վրայ գաղթողներու մասին, կայ վաւերագիր մը, որ կը յուշընէ՝ թէ Լեմպերկի Հայոց իրաւունքն իրենց համար ալ կ'արժէր: Այս նշանաւոր վաւերագրին մէջ՝ Վլատիզլաս Բ 1415ին յիշեալ կալուածներու մէջ բնակող Հայերն Ռութեններու իրաւունքէն հանելով՝ Լեմպերկի Հայոց իրաւանց կ'անցընէ, կու տայ իրենց ազատութիւն պաշտօնական անձանց թագաւորական իրաւաբանութենէն եւ իշխանութենէն. այնպէս որ միայն իրենց Վոյթին առջեւ ներկայանալու կը պարտաւորին. իսկ Վոյթն միայն Ս. Յովհաննու եկեղեցւոյն այն ժամանակի ռոճկապետին կամ թագաւորին առջեւ ներկայանայ, եթէ թագաւորն թագաւորական թղթով մը զինք կանչէ: Բայց այն ատեն ալ անիկայ միայն յիշեալ հայ իրաւանց համեմատ պատասխանատու է: Ամէն յանցանաց եւ դրամական իրաց նկատմամբ՝ այն երկիրներու մէջ լինելի իշխանութիւն ունենայ հայ Վոյթն Լեմպերկի Հայոց

իրաւանց որոշման համեմատ դատելու եւ որոշելու, ուղղելու եւ պատժելու։ — Սակայն առանց մեծ ծանրակշռութիւն դնելու այս վաւերագրին վրայ, որուն միայն 1519ին ընդօրինակութիւնը կայ Թադաւորական դիւանին մէջ, եւ որչափ կ'երեւայ՝ ոչ անկասկածելի վաւերագիր է, յիշեալ ենթադրութիւնը զօրացընելու համար կրնանք մտադիր ընել նաեւ այն պարագային՝ որ Հայ դատաստանագրոյն ցայսօր գտնուած ձեռագիրներուն թիւն նոյնին մեծագոյն տարածումը կրնայ ենթադրել տալ [1]։

Այս դատաստանագրոյն լատին եւ լեհ ձեռագիրքն կան ցայսօր, որոնցմէ առաջինը — ինչպէս կ'երեւայ, — աւելի հաղուագիւտ եւ հնագոյն են քան վերջինը։ Լատին ձեռագիր ցայժմ երկու հատ միայն գիտեմ։ Մէկը որ 26 (կամ 13 կիսածալ) թերթ մագաղաթ է թուխ կաշւով կազմուած, ամբողջ լայնութեան դրուած, լայն լուսանցքով, եւ կը գտնուի Հռոս (Լեմպերկ) քաղաքային դիւանին մէջ։ Կը կրէ Լեհաստանի թագաւորութեան վսեմաստեղնապետին՝ Բշէմիշլի պետրոս եպիսկոպոսին ստորագրութիւնն. ուստի վաւերական օրինակ է։ Թէեւ այժմ վրան կնիք մը չկայ, բայց ինչպէս կ'երեւայ՝ կար առեն մը։ Միւսը կը գտնուի կայսրկն.-թգրկն. Համալսարանի գրատունն։ Ասիկայ մա-

---

[1] Լեմպերկի Ossolińskich մատենադարանին (Bibliot. Ossolińskich) մէջ տեսած եմ մեծահատոր (1032 էջ) ձեռագիր մը՝ № 1590, այս վերնագրով. Akta Sądu stanisławowskiego ormiańskiego z lat 1692-1702, z notatkami po brzegach pismem ormiańskiém. (Սդանիսլաւի հայ դատարանին արձանագիրները 1692—1702, հայագիր ծանօթութիւններով լուսանցքի վրայ։) Ասիկայ Սդանիսլաւ քաղաքին (140 քիլոմ. Լեմպերկէ հեռու) հայ առեւնին 1692—1702 ըրած դատաստաններու արձանագիրն է լեհերէն լեզուաւ։ Բնական է որ այս առեւանն ալ թագաւորէն վաւերացեալ դատաստանագիրքը միայն կարող էր գործածել։ Մտադրութեան արժանի է՝ որ այս արձանագրին մէջ հայ առեւանը կը կազմեն՝ վոյթ մը եւ հինգ դատաւոր, եւ երբեմն երեք։

Ծ. Թ.

պաղաթապատ է, ունի 42 թուադրեալ մագաղաթեայ փոքրիկ քառածալ թերթեր, եւ նոյնպէս ամբողջ լայնութեան գրուած է: Առաջին էջն յաջորդ լատիներէն տիտղոսն ունի. Statuta juris Armenici per Sigismundum primum Regem Polonie pietissimum approbata et confirmata iussuque ac mandato eiusdem Regiae Majestatis ex lingua illorum nativa in latinum sermonem translata et hic fideliter ex exemplari descripta. (Դատաստանագիրք Հայ իրաւանց քննեալ եւ հաստատեալ Սիկիզմունտ Ա բարեպաշտ թագաւորէն Լեհաց եւ նորին թագաւորական Մեծվայելչութեան հրամանաւն եւ կամօք իրենց լեզուէն ի լատին թարգմանեալ եւ հաւատարմութեամբ օրինակէն ընդօրինակեալ:) Ասիկայ առաջնոյն հետ այնպէս ճշդիւ կը միաբանի, որ շատ հաւանական է, թէ անկէ ընդօրինակուած ըլլայ, միայն ասոր մէջ անոր քանի մը յայտնի տառասխալներն ուղղուած են: Առաջին եւ երրորդ թերթին վրայ նշանակուած սա խօսքն՝ Convent Leopol. Carmelit. discalceat. (Վանատուն բոկոտն Կարմելականաց Լեմպէրկի,) կը ցուցընէ ձեռագրին նախկին տէրը: Այս ձեռագիրն առաջնէն շատ ետքը գրուած չէ: Այս երկուքէն զատ՝ ուրիշ լատին ձեռագիր ինծի ծանօթ չէ եւ ոչ տեղ մը[1]:

Սիկիզմունտ Ա 1518ի վերյիշեալ դատավճռոյն մէջ Հայոց ազատ թողած էր Հայ իրաւանց լատին կամ ռութէն թարգմանութիւն մը իրեն ներկայացընել: Ռութէններէն թարգմանութիւնք՝ որ կը գտնուին, լատին բնագրէն թարգմանուած են եւ ոչ Հայ բնագրէն, որուն գոյութեան վրայ ամենեւին ծանօթութիւն չունիմ: Ինչպէս ինծի ըսին, Գալլիոյ տէրութեան Տաճկական դեսպանն

[1] Կայ 3դ օրինակ մը Վենետիկի Մխիթարեանց մատենադարանը: Տես Ինճիճեան, Հնախօսութիւն, Հատ. Բ էջ 305: Ծ. Թ.

Հարցուցած է տեղւոյս Հայ Արքեպիսկոպոսին, թէ հին Հայ իրաւանց ձեռագիր մը կը գտնուի՞. եւ ասիկայ ժխտական պատասխան տուեր է, որ անշուշտ դատաստանագրոյն Հայ բնագրին գոյութեան նկատմամբ է[1]: Լեհերէն ձեռագրէն մինչեւ

[1] Թէ այս դատաստանագիրն Հայերէն բնագիր մ'ունէր, չի կրնար տարակուսուիլ. վասն զի ստոյգ գիտենք որ 1350էն ի վեր Հայ ատեանը գոյութիւն ունէր ի Լեհաստան, եւ այս ատեանն ունէր բնականապէս իւր օրինաց մատեանը: Ասիկայ կրնար միայն Հայերէն ըլլալ. վասն զի այնչափ վէճերէ ետեւ՝ հազիւ Սիկիզմունտ Ա 1518ին կը պահանջէ Հայոցմէ, որ իրենց դատաստանագիրքը լատիներէն կամ ռութեներէն լեզուի թարգմանեն, որպէս զի թագաւորն եւ պաշտօնատարք նոյնը հասկընան եւ Հայոց իրաւունքները չռնաբարելու միտդիր ըլլան: Թող որ 1500էն յառաջ արձանագրուած Հայ դատերն Հայերէն են, որ կ'ենթադրէ նաեւ Հայերէն դատաստանագիրք: Բայց ինչպիսի՞ էր այս Հայ բնագիրն: Երկու դէպք միայն կրնանք ենթադրել՝ լատին թարգմանութիւնն այսօրս ձեռքերնիս ունենալէն ետեւ. այսինքն կամ Մխիթ. Գոշի դատաստանագիրքն էր Լեհահայոցը, որմէ յետոյ թագաւորին պահանջմանէն ստիպեալ անկէ հաւաքելով եւ յարմարեցընելով լատին թարգմանութիւն մը ներկայացուցին թագաւորին. եւ կամ արդէն ի վաղուց ունէին Գոշի դատաստանագրքէն հաւաքածոյ նոր խմբագրութիւն մը, որ Կամենիցի, Ստանիսլաւի եւ Լեմպերկի Հայ ատեաններու մէջ ի գործածութեան էր մինչեւ 1519: Վերջինն ինծի հաւանական չ'երեւար, քանի որ ցայսօր չէ գտնուած այսպիսի Հայ բնագիր մը, եւ չկայ տեղ մ'այս մասին յիշատակութիւն, եթէ ի բաց առնուս Պիշոֆի լատին հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ տրուած վերիվերոյ տեղեկութիւնը՝ թէ “Շքեղ զարդարուած եւ նոյն իսկ Սիկիզմունտ թագաւորէն պատրաստուած բնագիրը Հայերէն եւ լատիներէն լեզուաւ կը գտնուի Տիտոս Ճալընսկի կոմսին քով, ինչպէս կը հաղորդէ ինձ Վինկենտիոս Բօլ հռչակաւոր բանաստեղծը„ զոր յառաջ կը բերեն Բաստամեանց (Յռջբն. էջ 26) եւ Եզեան (Ռանի միութիւն, Ս. Պետերբուրգ 1884, Յռջբն. էջ ԺԼ. ծան.): Սակայն “մեծահռչակ բանաստեղծին„ տուած այս տեղեկութիւնը կ'երեւայ թէ հիմ չունի. վասն զի այսօրս չկայ այս մատեանը նոյն իշխանին մատենադարանն: Ես նամակաւ դիմեցի հանգուցեալ Տիտոս Ճալընսկի կոմսին այրւոյն՝ իշխանուհի Չարտորիսկիին ի Քռոնիքա (Բրուսիական Լեհաստան) եւ իշխանուհւոյն դրապետն գրեց ինձ, թէ Ճալընսկի իշխանին Քռոնիքայի գրատան մէջ այսպիսի մատեան չկայ, եւ թէ կարելի է որ իշխանուհւոյն Բարիզ ունեցած գրատունն ըլլայ, ուր կը բնակի ինքն այժմ: Բարիզէն նամակիս պատասխանն այն եղաւ՝ որ այս մատեանն չի գտնուիր հոն, եւ կարելի է Չարտորիսկի իշխանին, որուն

ցայժմ նոյնպէս մէկ հատ միայն ի մերձաւոր ծանօթ է ինձ. բայց ասոր տէրն, ֆոն Պիէլովսքի, որ նոյնն աղնուաբար ինձի գործածելու յանձնած էր, ծանոյց՝ թէ ուրիշ տասը նոյնպիսի ձեռագիր ի Կալիցիա եւ ի Ռուսական Լեհաստան տեսած է: Այբուբենական կարգաւ թարգմանութիւն մը կը գտնուի քաղաքային դիւանին ցուցակին մէջ, բայց ես ցայժմ վայրապար փնտռեցի: Պիէլովսքիի շատ մաքուր պահուած թղթեայ օրինակն՝ բաց ի հայ դատաստանադրքի թարգմանութենէն, որ 1601ին հայ Աւագանւոյն հրամանաւ եղած է, ունի նաեւ ուրիշ շատ կարեւոր աղբիւրներ հայ իրաւանց: Այսպէս 10ր թղթին վրայ կայ Վոյթին հայ ատենին ցուցընելու խնամոց եղանակին վրայ դրութիւն մը. դարձեալ՝ դրեթէ 20 թուղթ 1604ին տրուած եւ բնագրէն թարգմանուած որոշմունք հայ իրաւանց դատաստանի եղանակին եւ գործադրութեան մասին, որոնք ինձի բոլորովին անծանօթ էին: Նոյնպէս դրեթէ 30 հատ լատիներէնէ թարգմանուած թագաւորական արտօնութիւններ եւ վճիռներ Լեմպէրկի Հայոց համար 1356էն — 1672 որոնցմէ ոմանք կ'երեւայ թէ քաղաքային դիւանին մէջ չկան: Վերջին (137ր) թղթին վրայ վերջապէս կայ Թէոդորոս Դքսին 1062ին Հայոց տուած արտօնագրին լատին թարգմանութիւնն այս վերնագրով՝ ծանօթութեամբ յետնագոյն ձեռագրի մը[1]:

անէն է իլխանուհին, Քրաքաւի մեծ մատենադարանին մէջ ըլլայ: Ես, որ նոյն մատենադարանն անձամբ հետազօտած էի, գրեցի Քրաքաւի մատենադարանապետին, որ նոյն ժխտական պատասխանը տուաւ, աւելցընելով՝ որ եթէ ըլլար՝ շատ դիւրին էր գտնելը, քանի որ մատենադարանն ունի բոլորովին նոր եւ կանոնաւոր ցուցակ: Ուրեմն, ինչպէս չկայ այսպիսի հայ դատաստանադրքի ընդօրինակութեան մը հետքը, չկայ նաեւ բնագիրն: Ծ. Թ.

[1] Անշուշտ նոյն կամ շատ նման օրինակ էր իմ տեսածս ի Լեմպէրկ հայ Արքեպիսկոպոսին քով. որ նոյնպէս միածալ ամուր թղթի վրայ գրուած էր լեհերէն, եւ ետեւը թագաւորական արտօնագրերու լեհերէն թարգմանութիւնը կար: Լեհերէն թարգմանութիւնն արդէն 1869ին հրատա-

Privilegium a Theodoro Duce Russiae Demetrij filio Armenis anno 1062 datum in archivo judicum Leopol. Armenorum in originale reperibile, in metrica Regni Poloniae ex Ruthenico idiomate in latinum transpositum et oblatum. Այս օրինակն չի կրնար ԺԵ դարու վերջէն շատ յառաջ լինցած ըլլալ [1]:

Որչափ ալ յարմար ըլլան Սիկիզմունտ Թագաւորին գործադրած միջոցներն՝ Հայոց եւ քաղաքին հասարակութեան մէջ եղած մշտատեւ կռիւներուն վերջ տալու, սակայն չկրցան բնաւ նոյն արդիւնքն յառաջ բերել: Թէեւ անով Հայոց իրաւագիտական դիրքն շատ կողմանէ ճշդագոյնս որոշուեցաւ եւ կռիւներու շատ առիթներ Հայ իրաւանց թարգմանութեամբն եւ թագաւորական քննութեամբ եւ հաստատութեամբ բարձաւ, սակայն միւս կողմանէ՝ այնու իսկ նոր կռիւներու եւ վէճերու դուռ բացուեցաւ: Այսպէս, Հայք այնուհետեւ յանձն չէին առնուր որ իրենց դատաստանին մէջ Ոչ-Հայն վկայ ըլլայ, եւ իրենց այս ընդդիմութեան իբրեւ հիմ՝ թագաւորէն նոր հաստատուած իրաւանց որոշումներն յառաջ կը բերէին: Անոր համար 1521ին հրամայեց Թագաւորն՝ որ այն դիպաց մէջ, որ Հայու եւ Ոչ-Հայու մէջ է խնդիրն, նաեւ Ոչ-Հայն Հայ ատենին մէջ կարենայ վկայ ըլլալ: Բայց ասով վէճը չվերջացաւ. մանաւանդ թէ Հայոց նոր առաջարկութիւններուն

րակած է Սադոկի Պարոնչ, Հայ Դոմինիկեան մեծանուն կրօնաւորն իւր Rys Dziejów Ormiańskich (Tarnopol, 1869) հմտալից երկասիրութեան մէջ (էջ 205—261): Ասոր մէջ թուադրեալ գլուխներն 125 են. վասն զի լատիներէն բնագրին 122դ գլխոյն վերջին մասն անջատած եւ 123 դրած է իւր լեհերէն օրինակին համեմատ: Ինքն ալ իւր առջեւ ունեցած է երկու օրինակ լեհերէն թարգմանութեան: Այս ծանօթութեամբ կը լրանայ Բաստամեանցի Ցուցին 21դ ծանօթութիւնն (էջ 27), որ հեղինակին տարաժամ մահուամբը կիսատ է մնացած: Ծ. Թ.

[1] Տես այս արտօնութեան վրայ Bibl. naukow. zakład. Ossol. I. 70.

եւ պահանջումներուն աւելի ասստկացաւ, ինչպէս յայտնի է Սիկիզմունտ Ա՛ի 1523 Մարտ 11ին տուած մէկ վճռէն, որով կը սահմանուի թէ կաթողիկեայ եւ ռութեն վկայք հայ տեղին մէջ թոյլ պիտի տրուին, եւ թէ նաեւ Հայք քաղաքային տեղի մէջ կրնան վկայ ըլլալ, որ վկայութիւնն վերոյիշեալ վկայութեան հաւասար զօրութիւն պիտի ունենայ, եթէ միայն վատահելի անձինք են վկայք։ Նաեւ հայ տեղի կոչուած վկայք՝ եթէ հակառակորդն ուզէ, պարտական են երդում ընել, եթէ Մակեդոնական իրաւունքն այնպէս պահանջէ։ Ա՛յն խնդրոյն նկատմամբ՝ թէ որ տեղին մէջ հայ տներու վաճառումը պիտի կատարուի, կը սահմանուի՝ որ այն միայն քաղաքային տեղին մէջ կատարուի, ինչպէս նաեւ Հայոց անշարժական իրեր ժառանգելու խնդիրներն, եւ նոյներն քաղաքային տեղին դիւանագրոյն մէջ անցուի։ Հայոց անշարժական ստացուածոց տէրութիւնն ուրիշին անցընելը պիտի կատարուի քաղաքին Վոյթին եւ երկու հայ Աւագանւոյն ձեռօք, որոնք այնուհետեւ իրն հիւպատոսաց պիտի ծանուցանեն եւ քաղաքին տեղական դիւանին մէջ նշանակել պիտի տան։ Ուրիշ որոշում մը իշխանութիւն կու տայ տեղին առջեւ ներկայացուցիչ դնելու՝ որ լիուլի իշխանութիւն ունենայ, բայց ասիկայ վճարեալ փաստաբան պիտի չըլլայ։ Նաեւ ճշդիւ որոշուեցաւ այն խնդիրն, որուն վրայ ատեպ վէճ կ՚ըլլար, այսինքն՝ թէ ամէն յանցանաց իրեր, ինչպէս բռնաբարութիւնք եւ ամենայն ինչ՝ որ կենաց, պատուոյ եւ բարի անուան յափշտակութեան կը հայի, եւ ամէն ամբաստանութիւն՝ որ նոյն պատճառաւ իբրեւ յանցանք կը դատուի, քաղաքային տեղին կը վերաբերի։ Բայց ասկէ՝ այս վճիռն կ՚որոշէ, որ բանտարկուին այն Հայերն, որոնք գիշերները կռիւ կ՚ընեն, եւ այս պատճառաւ վճարելի դրամական պատիժը կը սահմանէ։ Դարձեալ՝ կ՚որոշէ Հայոց

այն իրաւունքը, զոր ունին իրենց ծառայքը քաղաքին բանտին մէջ դնելու եւ ըստ արժանւոյն պատժելու, ի բաց առեալ գլխաւոր յանցանքներն՝ որոնք քաղաքին ատենին վերապահուած են: Վերջապէս կը սահմանէ՝ թէ ինչպէս պատժելու է այն Հայերն, որոնք փոխ-հիւպատոսները կամ Վայթը կը նախատեն. այս դատին հայ Աւագանին ալ պիտի կանչուի:

Սակայն կռիւը չվերջացաւ, մանաւանդ թէ հետզհետէ աւելի ճարակեցաւ. այնպէս որ գրեթէ շատ ժամանակ չանցաւ, Հայք գարձեալ թագաւորին առջեւ ամբաստանութեան եւ տրտնջանաց կոյտ մը հանեցին: Խնդիրը մեծաւ մասամբ երկայն ատեն վիճուած եւ յաճախ որոշուած իրաց վրայ էր, եւ յաճախ նոյն իրաց վրայ տրուած թագաւորական վճիռք եւ արտօնութիւնք իրենց թէեւ ակամայ անմիաբանութեամբն՝ վիճող կողմանց կռուասիրութեան նոր առիթ կու տային՝ երկու կողման ալ պահանջումներն արժեցընելու: Հայք կը տրտնջէին՝ թէ քաղաքին հիւպատոսներն ապօրինաւոր կերպով իրենց իրաւաբանութեան կը խառնուին, առանց գիտութեան եւ հաւանութեան Աւագանւոյն՝ Հայեր կը բանտարկեն, եւ նոյն իսկ հայ երդուեալ մը բռնութեամբ ձերբակալած են, եւ չեն թողուր որ ոստիկաններն եւ քաղաքին բանտն իրենք ալ գործածեն. եւ բաց ասկէ՝ անձնական իրաց եւ վիրաւորման մասին իրենց իրաւաբանութեան դործադրութիւնը կը բռնաբարեն եւ կ'արգելուն. չեն թողուր քաղաքին մէջ եւ արուարձաններն ուներեցած անշարժական իրերը ծախել. թոյլ չեն տար՝ որ Հայք ժողովք ընեն. կ'արգելուն յատենի աթոռ ունեցող վեց Աւագանիէն զատ՝ ուրիշ վեց ալ ընտրելու. ապրանքով բեռնաւորեալ կառք մը առանց պատճառի կը բռնեն կը կեցընեն. եւ վերջապէս՝ թէ քաղաքային վարչութեան իշխանութիւնն անչափ կ'ընդարձակեն, եւ այս պատճառաւ

ձերբակալումներ կ'ընեն, կ'արդելուն օտար երկիրներ երթալ մոմի եւ արջառի առուտուր ընելու։

Թագաւորն իրը քննելէն ետեւ՝ 1563ին Յունուար 19ին Բեդերհոֆի ընդհանուր ժողովոյն մէջ սահմանեց յետեւեալս այսպէս. Այն ամէն իրաւաբանական խնդիրներն, որոնք Հայոց քաղաքին մէջ կամ յարուարձանեայս ունեցած անշարժական իրաց կը հային, երբ ասոնք քաղաքին իրաւաբանութեան տակ են, ոչ թէ հայ Աւագանւոյն ձեռօք, այլ փոխ-Հիւպատոսին, Հիւպատոսաց, Վոյթին եւ քաղաքին Աւագանւոյն ձեռօք պիտի դատուին. եւ այս այնպէս՝ որ եթէ խնդիրն Հայու եւ ոչ-Հայու մէջ է, ըստ Մակեդուրկեան իրաւանց, իսկ եթէ Հայու եւ Հայու մէջ է, ըստ Հայկական իրաւանց դատուի. վասն զի Հայ իրաւանց ժառանգելու կարդն Մակեդուրկեանէն կը տարբերի։ Հաստատուն ժառանգական ստացուածքներն կրնան Հայք իրենց իրաւանց համեմատ բաժնել. իսկ ստացուածքի տէրութիւնն ուրիշին անցընելը՝ նախորդ վճռոյն համեմատ՝ Վոյթին եւ երկու Հայ Աւագանւոյ ձեռօք պիտի ըլլայ, որ եւ քաղաքային տուրքին առջեւ անմիջապէս պիտի հաստատուի։ Նոյն վճռոյն համեմատ՝ անշարժական իրաց մէջ իրաւունք մ'ուրիշին անցընելն, ուրիշի մ'իրաւունքն ստանալն եւ ստացուածոց բաժանման հաստատութիւնը քաղաքային տուրքին առջեւ պիտի ըլլան։ Նոյնպէս ամէն բռնաբարութիւնք, սպանութիւնք եւ դաղութիւնք այս տուրքին առջեւ պիտի ելլեն, ինչպէս նաեւ այն ամէն դէպքերն՝ որոնք Հայոց կենաց, պատուոյն եւ բարի անուան յափշտակութեան կը հային։ Իսկ վիրաւորումն փոխ-Հիւպատոսի, Հիւպատոսք եւ քաղաքին Վոյթն եւ Աւագանին ըստ Մակեդուրկեան իրաւանց պիտի դատեն, եթէ նոյնին ամբաստանութիւնն իրբեւ յանցանաց իր ներկայացուի։ Եթէ վիրաւորման ամբաստանութիւնն իբր քաղաքական

ամբաստանութիւն նկատուի, այն ատեն Հայք եւ իւրաքանչիւր ի նոցանէ ազատ են իրենք զիրենք հիւպատոսայ եւ Ասպանուոյ ատենէն ազատ կացուցանելու, եւ Վոյթին ու հայ Ասպանուոյ ատենին ներկայանալու։ Քաղաքին վարչութեան մասին կ'որոշուի, որ Հայք այն ամէն իրաց մէջ՝ զոր քաղաքին բարեկարգութիւնը կը պահանջէ եւ որ քաղաքին պաշտպանութեան կը հայի, վսհհիւպատոսայ պիտի հնազանդին, որոնք թշնամոյ կամ պատերազմի վտանգի ժամանակ լիուլի եւ անկոտպար իշխանութիւն ունին քաղաքին վարչութեան մէջ, եւ իրենց կարգադրութեանց հակառակ գործող իւրաքանչիւր Հայն ըստ կամի կրնան պատուհասել։ Ոստիկանական կարգաւորութեան մասին, ինչպէս՝ այն ամէն իրաց մէջ, որ հրդեհի վտանգի, ժանտախտի, ուտելեաց եւ քաղաքին կարդուն ու օգտին կը հայի, Հայք կը պարտաւորին կատարել, ինչ որ հիւպատոսք քաղաքին հասարակութեան եւ Հայոց հետ կը սահմանեն. ապա թէ ոչ՝ սպառնացեալ բանտարգելութեան պատիժը կ'աւնուն։ Բայց ազատ են Հայք հիւպատոսական ատենէն իրենք զիրենք ազատ կացուցանելու, եթէ լանդիրն, որուն համար այս ատենին առջեւ հանուելոյն ասոր իշխանութենէն դուրս է։ Այս վճռոյնմէջ դարձեալ կը ծանուցուի, որ Հայք բաց ի վերոյիշեալ չորս կէտերէ, ուրիշ ամէն ամբաստանութեանց եւ դիպաց մէջ քաղաքին Վոյթին եւ հայ Ասպանուոյն առջեւ հայ իրաւանց որոշման համեմատ պիտի դատուին։ Հայ երդուեալոց ձերբակալութիւնը կը յանդիմանուի եւ հիւպատոսայ աւելի զգուշութիւն կը յանձնարարուի, ձերբակալութիւն մ'ընել տալէն յառաջ։ Այն կարեւոր խնդրոյ մասին, թէ Հայք քանի՞ տուն կրնան ունենալ, կը ծանուցուի՝ թէ կրնան այնչափ ատանալ, որչափ այժմ ունին, եւ կրնան այս թիւն աճեցընել, եթէ կրնան ցուցընել՝ որ յառաջագոյն

աւելի ստանալ իրենց շնորհեալ էր: Նաեւ իրենց սովորական ժողովներն թոյլ կը տրուի իրենց. վասն զի հաւատալի վկայութեանց համեմատ՝ այս ժողովներն ոչ թէ իրաւաբանութիւն մը գործադրելու համար, այլ կրօնի եւ ուրիշ անձնական խնդրոց համար կ'ըլլան, եւ հիւպատոսք քանի անգամ որ պէտք ըլլայ՝ պէտք են քաղաքին գլխաւոր աւեներին մէջ անոնց ժողովարան մը շնորհել: Աւագանւոյն ընտրութեան մասին կ'որոշուի, որ թէեւ 12 Աւագանի օրէն է միայն ընտրել, բայց անոնցմէ միայն վեցը միշտ քաղաքին Վոյթին հետ հայ աւեներին մէջ պիտի բաղմի[1]: Իւրաքանչիւր տարի ընտրեալ Աւագանին Լեմպերկի կուսակալէն ուղարկեալ երեսփոխանաց ներկայութեամբն թագաւորին առջեւ հաւատարմութեան երդում պիտի ընեն լեհերէն լեզուաւ: Վերջապէս հիւպատոսաց կը հրամայուի նաեւ, որ եթէ հայ Աւագանին ոստիկան խնդրէ՝ ուղարկուի կառուղ կամ չարագործ Հայ մը կամ իրենց ոչ-կաթոլիկեայ ծառան ձերբակալել տալու համար, եւ այսպիսիները քաղաքին բանտին մէջ բանտարկելու թոյլ տրուի:

Հայք 1518 էն վեր քանի մը պատուական արտօնագրեր ալ ընդունեցան Լեհ թագաւորներն: Այսպէս Սիկիզմունտ Ա թագաւորն՝ անոնց իրաւունքը քննելէն եւ հաստատելէն քանի մ'օր ետքն, այն է՝ 13 Մարտ 1519, գաղմիրի 1492 ին տուած արտօնութիւնն վերատին հաստատեց, ո-

---

[1] Լեմպերկի Օսսոլինսկիի մատենադարանին մէջ տեսած եմ լատիներէն ձեռագիր ստուար մատեան մը՝ No. 1647, որ Լեմպերկի հայ աւեներն 1734—1736 կատարած դատերու արձանագիրն է: Ասոր մէջ կը նշանակուի 1734 տարուոյ հայ դատաւորաց անուանքն, որոնցմէ առաջնոյն տիտղոսն է Director, երկրորդին՝ Vice Director, իսկ յաջորդ տոանին՝ Judex N(ationis) A(rmenae) L(eopoliensis.) (Դատաւոր Հայ Ազգին Լեմպերկի:) Ասոր մէջ բաց է 12 դատաւորներէ՝ կայ Catalogus Honoratae communitatis Nationis Armene Leopoliensis, 1734: Այս ցուցակին մէջ կը նշանակուի 42 պատուաւորք (Honoratae) իսկ 1735ին՝ 52: Այս մատենին վրայ աւելին ուրիշ առթիւ: Ծ. Թ.

րով Վլատիզլաւ Թագաւորին 1402ին տուած առ-
եւտրական արտօնութիւնը կը հաստատուէր եւ
կ'ընդարձակուէր: 1518ին (13 Դեկտ.) ընդունե-
ցան Սիկիզմունտ Օգոստոս Թագաւորէն հաստա-
տութիւն մ'այն ամէն իրաւանց, ազատութեանց
եւ առվորութեանց, զոր ցայնժամ ունէին: Յաջորդ
1549 տարին (13 Յունիս) ընդունեցան արտօնա-
գիր մը, որով իրենք ալ Լեմպէրկի ուրիշ քաղա-
քացեաց պէս Մեծամեծաց եւ պաշտօնէից առե-
նէն յայտնապէս ազատ կը կացուցանուին, բայց նաեւ
անոնց պէս քաղաքին բեռը կրելու կը պարտաւո-
րին: Վերջապէս 1561ին (7 Յունիս) ձեռք բերին
երկայն ատենէ վեր բաղձացուած այն արդելքն՝
որով կ'արդելուէր առանձնական Հայու քաղաքին
իրաւանց անցնիլ, եւ Թագաւորէն խոստում առին,
որ թէ ինքն եւ թէ իւր յաջորդքն առանձնական
Հայու այսպիսի ազատութիւն մը բնաւ պիտի չշնոր-
հեն: Յամին 1574 մեծ հրդեհ մը քաղաքին մէկ
մասն աւերեց. ասիկայ առիթ եղաւ՝ որ ծերա-
կոյտը ժողովրդեան հաւանութեամբն որոշումներ
ընէ ի նպաստ Հայոց: Որովհետեւ վայտեղէն ա-
նօթներ, խարխեւ այլ այրելի նիւթեր, զոր Հայք
իրենց տունն համբարած էին, հրդեհը շնջուցանե-
լու արգելք եղան, ծերակուտի յիշեալ որոշմամբ
շնորհուեցաւ՝ որ Հայք որունք քաղաքէն դուրս պար-
տէզներ կամ արտեր չունին, նոյն իրերը պահելու
համար կարող ըլլան արուարձանէից մէջ պար-
տէզներ կամ երկիրներ գնել քաղաքին իրաւա-
բանութեան տակ: Բայց իրենց արդելուեցաւ ա-
նոնց մէջ վաճառանոցներ ունենալ, կամ առանց
գիտութեան քաղաքային վարչութեան ընդունիլ
այնպիսի վարձակալներ՝ որ օտար իրաւաբանու-
թեան մը տակ, կամ հիւր եւ կամ վաճառական
են. նոյնպէս արգելուեցաւ առացուած երկիրները
ծախել անոնց՝ որունք քաղաքին իրաւաբանութեան
տակ չեն, առ հասարակ առանց հաւանութեան ծե-

րակուտին եւ հիւպատոսաց ոչ ծախել զանոնք եւ ոչ բեռնաւորել: Նաեւ արուարձանեայց միւս բնակչաց պէս վարչութեան հարկ ու ծառայութիւն պիտի մատուցանեն, եւ նոյն յարաբերութեան վերաբերեալ ամէն խնդրոց մէջ քաղաքին Վոյթին եւ ատենին ենթարկեալ պիտի ըլլան: Վերջապէս նոյն տարին Հայք իրենց ամէն արտօնութեանց ուրիշ հաստատութիւն մ'ալ ընդունեցան Հենրիկոս թագաւորէն, եւ 1576ին նոյն հաստատութիւնը նաեւ Ստեփան Պաթորի թագաւորէն նորոգուեցաւ:

Այս ամէն արտօնութիւններէն աւելի նշանաւոր էր Ստեփանոս թագաւորին 1578, Յուլիս 7ին տուածն, որուն առիթ եղած էր Հայոց նոր տրտունջներն ընդդէմ քաղաքին հասարակութեան: Հայք կը տրտնջէին ընդհանրապէս, որ իրենց արտօնութեանց եւ ի վաղուց ունեցած ազատութեանց վայելումը կ'արգելուն, եւ ի մասնաւորի՝ չեն թողուր իրենց սեպհական տան մէջ ազնիւ կերպասներ ծախել, ինչպէս սովոր էին, պարապ վաճառատները վարձել, արուեստ սորվիլ եւ գործադրել, ոգելից ըմպելիքներ պատրաստել եւ մենավաճառութիւն ընել: Ամբաստանեալ քաղաքային հասարակութիւնն ուրացաւ Հայոց որեւէ մէկ արտօնութիւնը բռնաբարած ըլլալը, ըսելով՝ Հայք լեզուի եւ կրօնի տարբերութեան պատճառաւ քաղաքացեաց հետ հաւասար իրաւունք չունին, ինչպէս վարձելու եւ հիմնարկութիւն ընելու իրենց նախնական արտօնութենէն կրնայ տեսնուիլ: Ասոր կը պատասխանէին Հայք՝ թէ իրենք յառաջ քաղաքին քաղաքացեաց եւ բնակչաց պէս քաղաքին ամէն ազատութիւնն վայելելու իրաւունք ունէին, եւ թէ վարձելու կամ հիմնարկութիւն ընելու ի սկզբանէ հետէ արտօնութիւն չունին եւ երբեք չեն ունեցած կամ չեն ծածկած: Այս վերջինն երդմամբ հաստատելէն ետեւ՝ թագաւորը սահմանեց,

թէ Հայք միւս քաղաքացեայ հետ հաւասարապէս կրնան վայելել ամէն քաղաքական իրաւունքներն եւ ազատութիւնները. սակայն ցայժմ գործադրուած եւ ի զօրութեան եղող կարգադրութեանց եւ սովորութեանց սահմանը պիտի չանցնին. եւ քաղաքային վարչութիւնն ու կառավարութիւնն անհանգիստ պիտի չընեն։ Վասն զի իրեն (թագաւորին) ներկայացուած քաղաքային արտօնութիւնները յայտնապէս կ'երեւայ, որ նոյներն ամէն քաղաքացւոյ հաւասարապէս տրուած է, եւ թէ Հայք քաղաքին հասարակութենէն կամ որեւէ քաղաքային ազատութենէն չեն կրնար ի բայ հանուիլ։ Ասով՝ քաղաքացեայ պէս իրենց ալ ըմբ պելոյ մեծավաճառութիւնն ազատ թողուեցաւ, կերպասի աղնիւ տեսակներու մանրավաճառութիւնն ու արտօնեալ վաճառատներու գործածութիւնը միւս քաղաքացեայ պէս իրենց ալ շնորհուեցաւ։ Եւ վերջապէս հրաման տրուեցաւ, որ կարենան արուեստ սորվիլ եւ գործադրել։

Հայք չդանդաղեցան ձեռք բերած առաւելութիւններն որչափ կարելի է ընդարձակագոյնս գործածելու, եւ քիչ ետքը շուտով յաջողեցան քաղաքին մէջ իրենց հասարակութեան ազդեցութիւնն աճեցընել, մինչեւ որ վերջապէս քաղաքին հասարակութեան անընդհատ եւ թախանձագին աղաչանքն ու տրտունջը կրցաւ Սիկիլմանոս Թագաւորէն երկու վճռագիր ձեռք բերել, որոնք ոչ միայն Հայոց աւելի յառաջանալը կ'արգելուին, այլ եւ իրենց արդէն ստացած եւ գործադրած իրաւունքներն ու առաւելութիւնները մեծապէս կը կրճատէին։ Քաղաքացեաց տրտունջը գլխաւորաբար ուղղուած էր Սահմանոս Թագաւորին վճռագրոյն եւ Հայոց՝ քաղաքին մէջ տուն ստանալուն դէմ։ Կը տրտնջէին՝ թէ Հայք այժմ իրենց վաճառականութիւնն ամբողջ Թագաւորութեան մէջ, Բրուսիոյ, Լիթուանիոյ եւ Մոսկուայի մէջ տարածած

են, ուր իրենց նախնիքն միայն Արեւելքի վաճառականութեամբ գոհ կ'ըլլային: Այս վճռագրէն ի վեր իրենց վիճակն այնպէս երջանիկ եղած է, որ ծովէ ի ծով իրենց առուտուրը կը հասցընեն, առիթ չեն կորանցըներ գեղեր եւ աւաններ վարձելու, իրենց կալուածներն ու պարտէզներն արուարձանէից մէջ կը բազմանան եւ քաղաքին գրեթէ ամէն վաճառատները ձեռք անցուցած են: Ի՞նչ կրնան այլ եւս քաղաքին կաթողիկեայ բնակիչքն յուսալ, եթէ տակաւին Հայոց Թողուի՝ որ իրենց տանց եւ շուկայի մէջ կարենան ամէն տեսակ կերպասեղէն մանն մանն վաճառել, կարենան գարեջուր, մեղրաջուր, գինի եւ օղի ծախել եւ ամէն առուտուր գործադրել: Կաթողիկեայ քաղաքացեայ վիճակէն վատթարագոյնը չկայ, եւ չկայ քաղաքին Հայոց վիճակէն լաւագոյնը: Երանի՛ թէ Աստուծոյ եւ թագաւորին ժամանակաւոր օգնութիւնն պահէր զկրենք իրենց ապառնացող հերձուածական բաժանման դժբախտութենէն: Անոր համար թագաւորն հաճի այն վճիռն, որ զկրենք այսչափ կ'ընկճէ եւ կ'աղքատացընէ, ջնջել եւ կամ դէթ մեկնաբանել:

Այս առաջարկութեան մէջ քաղաքացիք կը յենուին գլխաւորաբար նորագիւտ պատճառներու վրայ, զորոնք նոյն վճռոյն տրուելու ժամանակ կարելի չէր ի մէջ բերել: Ընդ հակառակն Հայք կը կանոյին ցուցընել, որ այն վճիռն քան տարիէ աւելի նախադրութեամբ (praescriptio) մը ամբաստեալ է եւ այսուհետեւ ոչ կրնայ ջնջուիլ եւ ոչ մեկնաբանուիլ:

Ասոր վրայ թագաւորն 1600ին Ապրիլ 7ին որոշեց, որ իւր նախորդին վճիռն չի կրնար թէեւ ջնջուիլ, սակայն որովհետեւ այնպէս շինուած է՝ որ երկու կողմանէ տարբեր կը հասկըցուի, հարկաւոր է մեկնել: Ըստ այմ կ'որոշուի, որ թէ կաթողիկեայ քաղաքացիք եւ թէ Հայք ազատ են

առուտուր ընել որեւէ ապրանքով թէ պետութեան մէջ եւ թէ դուրս, ընդ ցամաք եւ ընդ ջուր, եւ կարող են իրենց ապրանքն Լեմպերկ եւ կամ տէրութեան ուրիշ քաղաքներու եւ աւաններու մէջ վաճառել: Սակայն յաջորդ կարգադրութիւնք պիտի պահուին. Հայք կարող են միայն երկու վաճառատանց մէջ, զորոնք կաթողիկեայ քաղաքացիներէն պիտի վարձեն, եւ կամ իրենց տանց եւ տեղեաց մէջ, զոր իրենց Աւագանին իրենց պիտի յուշընէ, լաթ ծախել մանր մանր, եթէ որեւէ պատճառաւ մը կարող չըլլան Տաճկաստանի կամ Վալաքիոյ մէջ առուտուր ընել: Աղնիւ կերպասուց կանգնով վաճառումն երկու կողման ալ հաւասարապէս շնորհեալ է մեծ վաճառատանց մէջ, նոյնպէս ամբողջ կտոր լաթեր կարող են վաճառել: Իսկ սովորական լաթի տեսակներ կանգնով ծախելէ Հայք այսուհետեւ եւս պիտի կենան. մանր մանր լաթ ծախել այն տեղն միայն Հայք կարող են, երբ Տաճկաստան կամ Վալաքիա առուտուր չեն կրնար ընել: Նաեւ դիւեվաճառանոց միայն երկու տան մէջ կարող են ունենալ. իսկ տակառով դինի ծախել քաղաքացեաց պէս հրաման ունին: Մեղրաջուր երեք տան մէջ կրնան պատրաստել եւ ծախել. դարեջուր չորս տան մէջ կրնան ծախել, սակայն նոյնը քաղաքացիներէն պիտի գնեն: Վերջապէս ահմանուեցաւ՝ որ Հայք իրենց տղէն եւ կրօնէն միայն երկու դերձակ, երկու կօշկակար, երկու մուշտակապոծ եւ մէկ նկարիչ կարենան ունենալ. սակայն ասոնք քաղաքացի վարպետներու ընկերութեան անդամ պիտի ըլլան, եւ անոնց իրաւանց ու պարտուց պիտի մասնակցին:

Նոյն օրը տրուած երկրորդ թագաւորական վճռոյն մէջ կ'որոշուի, որ Հայք քաղաքին մէջ 73 ժառանգական տներէ աւելի պիտի չունենան. բայց այս թիւէն ի բաց առնուած է իրենց եկեղեցական ժողովին ահմանեալ տունը, երկու քահանայա-

տունը, դպրոցն ու հիւանդանոցը: Նոյնպէս կրնան անկէ աւելի տներ Հրեաներէն գնել: Քաղաքին կեդրոնին՝ Ռինկբլացի[1] մէջ իրենց ունեցած տներն, որոնց արժէքն ի հարկաւորութեան երդմամբ որոշելու է, առաջարկուած դրամով մինչեւ տասնհինգ վերջը կաթողիկեայց պիտի ծախեն, եւ այսուհետեւ Ռինկբլացի մէջ տուն չեն կրնար գնել: Նոյնը կ'արժէ նաեւ այն փողոցներու տներու համար, որոնք Ռինկբլաց կը հային:

Կրնայ մտածուիլ՝ որ Հայք այս կռուոյն այսպիսի ելքէն չէին կրնար գոհ մնալ: Ի մտանաւորի այս երկու վճռոց առաջինն իրենց շատ խիստ էր. վասն զի քաղաքին հատարակութեան՝ Հայոց վիճակին վրայ թագաւորին ներկայացուցած նկարագրութիւնն արդեամբք չափազանց չէր: Այս կռուոյն արձանագրութիւններուն մէջ քաղաքին Արուեստաւորաց ընկերութեան գահերիցն 1589ին տուած երդուեալ մէկ բացատրութիւնը կայ, որմէ կ'իմացուի՝ թէ Ռինկբլաց գանուող 38 մեծ գործատներէն 8ը կաթողիկեայց էր, 6ը Ռութեններու եւ 22ը Հայոց, իսկ մնացած երկուքին համար Հայք կաթողիկեայց հետ վէճի մէջ էին: Նոյնպէս 24 փոքր վաճառատուներէն 2ը կաթողիկեայց էր, 3ը Ռութեններու եւ 19 Հայոց: Այսպէս քաղաքին վաճառականութիւնը գրեթէ ամբողջ իրենց ձեռքն էր. անոր համար ալ արտաքոյ կարգի մեծ էր միշտ այն վնասն, զոր կը կրէին Հայք այն վճռոյն մէջ իրենց վաճառականութեան դրուած սահմանաւորմամբն: Ասոր վրայ աւելցուր նաեւ ըմպելեաց վաճառման եւ մենաւաճառութեան, արուեստի եւ տուն սառնալու կարողութեան յիշեալ ամփոփումն, որոնց ճնշող բեռը թեթեւ չէր կրնար ըլլալ: Ուրեմն կար բաւական պատճառ դժգոհու-

---

[1] Ռինկբլաց Հայոց փողոցն քանի մը րոպէ հեռու է եւ քաղաքին գլխաւոր առեւտրական հրապարակն է:
Ծ. Թ.

թեան, եւ ոմանք կրնային իրենց պարտաւորութիւններէն իրենք զիրենք ազատ հրատարակել այս բեռան ծանրութեան պատճառաւ, քանի որ իրենց թանկագին արտօնութիւններուն ջնջումը կը հրատարակուէր։ Սիկիզմունտ Գ Թագաւորին 1616ին տուած մէկ հրամանագիրն կը ցուցընէ պարտաւոր հատուցումներու եւ պարտաւորութիւններու այսպիսի զլացում մը. վասն զի Հայ Աւագանւոյն իշխանութիւն կը տրուի՝ յօգուտ իրենց հասարակութեան կարգադրութիւններ ընել եւ ընդդիմացողն ըստ արժանւոյն պատուհասել, որ վախճանաւ հիւպատոսի պաշտօնն եւ քաղաքային բանտն իրենց տրամադրութեան տակ կը ձգուի։ Նաեւ, ինչպէս կ՚երեւայ, Հայք նոյն վճռոյն շուտով չանսային. վասն զի 1609ին Ռինկըլացի ամէն տներն, զոր ունէին, տակաւին կաթողիկեայց անցուցած չէին[1], եւ 1622ին բազմաթիւ հայ մեղրաջրավաճառներու, որոնք ալ հրաման չունէին նոյնին, հիւպատոսարանի մեղրաջրավաճառանոցը չզլացուեցաւ։ Ոմանք այս յարաբերութեանց մէջ յարմար դատեցին՝ քաղաքային հասարակութեան մէջ իբրեւ քաղաքացի գրուիլ, որուն նկատմամբ 1607ին Թագաւորական որոշում մը տրուեցաւ, որ քաղաքային վարչութեան հրաման կու տար այսպիսիներն ընդունիլ, եթէ Հայ Աւագանին այս մասին յանձնարարութիւն մ՚ընէ։ Այլք ոմանք իրենց լաւ ծառայութեան համար Թագաւորին ծառայից եւ վաճառականաց մէջ առնուեցան, վաճառականութեան ազատութիւններ առին, օտար ատեաններէ եւ նոյն իսկ քաղաքին վճարելի հարկերէն ազատ կացուցուեցան, եւ նաեւ ասպետական վիճակի բարձրացան[2]։

Յանկարծ հեռու Արեւելք դէպք մը պատահեցաւ, որ Լեհաստանի Հայոց ապագայ զար-

---

[1] S. Barącz, a, a, O. 328.
[2] L. c. 70, 236, 157, 324, u. a.

դացման որոշիչ ազդեցութիւն մը պիտի ընէր։ Մելքիսեդեկ, Էջմիածնի Պատրիարքն, որ Շահ Աբաս Ա Պարսից թագաւորէն սաստիկ նեղուած՝ ստիպուեցաւ թողուլ ոչ-կաթողիկեայ Հայոցնախնի աթոռն եւ Մայր եկեղեցին, հրաժարեցաւ իւր աստիճանէն, եւ նախ Կ. Պոլիս, յետոյ 1625ին Լեմպէրկ եկաւ, եւ Մեսրոպ եպիսկոպոսին մահուամբն՝ Լեմպէրկի դատարկացեալ եպիսկոպոսական աթոռը բռնեց[1]։ Անմիջապէս քաղաքացիք նոր ամբաստանութիւններ եւ տրտունջներ յարուցին ընդդէմ Հայոց։ Կ'ամբաստանէին թէ Հայք, կասկածելի Պատրիարքն առանց գիտութեան եւ հաւանութեան թագաւորին եւ քաղաքին՝ ընդունած են եւ թէ անոր հետ գաղտնի խորհուրդներ կ'ընեն,

[1] Ստեփանոս Ռոշքա († 1739, Հոկտ. 31) իւր ժամանակագրութեան մէջ (տարի 1617) կը գրէ՝ թէ Մելքիսեդեկ 1617ին Զաքարիա Վ.ը Հռոմ Պօղոս Ե. Քահանայապետին ղրկած է իւր հնազանդութիւնն յայտնելու համար, երեք տարի ետքը կրկին ղրկած է նոյն վարդապետն։ 1622ին կը գրէ՝ թէ ղրկած է դարձեալ թուղթ առ Գրիգոր ԺԵ. եւ 1623ին առ Ուրբանոս Ը։ Ռոշքա կ'առնու զայս Platina անուն մէկու մը գրքէն։ Այս է Հ. Ըստկարեանի (Եկեղ. պատմ. էջ 379) եւ Հ. Պալճեանի (Պատմ. կաթուղ. վարդպ. ի Հայս, էջ 162) հիմն զՄելքիսեդեկ կաթողիկոս կաթողիկեայ անուանելու, զոր առանց հիման անհիմն կը հրատարակէ Կ. Եզեան (Բանի Միութ. Ցուցն. ԻԵ. Ծ. 2)։

Եւ այս այնչափ աւելի զարմանալի է, որչափ ինքն Եզեան յառաջ կը բերէ այն բողոքագրին օրինակէն կտոր մը (Անդ, ԻԷ, ծան.), — զոր Լեմպէրկի Հայք Էջմիածնի կաթողիկոսին ուղղած են, — առանց մտադիր ըլլալու նոյն բողոքագրոյն շարունակութեան։ Ասոր մէջ հանդերձ այլովք կը կարդանք. “Պէտք է վերջապէս յիշել՝ թէ որոնք եղան մեր այս խռովութեանց պատճառ։ Առաջին եւ գլխաւորն է Սրբութեանդ բարեյիշատակ նախորդն Մելքիսեդեկ Պատրիարք եւ Կաթողիկոս։ Վասն զի Նախ ատիկայ Պօղոս Ե. Հռոմայ Քահանայապետին ժամանակն արդէն իւր պատուիրակն Զաքարիա վարդապետն, որ այժմ Կոստանդնուպոլսոյ արքեպիսկոպոս է, անոր ուղարկած էր եւ Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ բոլորովին եւ ճշմարտապէս միացած էր, զոր կրնանք ցուցընել Պատրիարքին թղթէն որ լատին գրքերու մէջ տպուած է, եւ որուն օրինակը կ'ուղարկենք։ Ասոր մէջ Հռոմայ Քահանայապետը Եկեղեցւոյ Գլուխ կը դաւանի եւ իրեն հնազանդութիւն կը խոս-

ինչ ինչ վաճառականական ճիւղեր կը շարունակեն, որոնք թագաւորական արտօնութեանց եւ վճռոյ, հաստատակ եւ ապօրինեան իրաւանց, քրիստոնեայ կրօնի եւ ամէն բանաւոր դատողութեան հակառակ են, թէ դաղտնի եւ առանց իշխանութեան դատ կ'ընեն, պաշտօններ կ'առնուն՝ որոնց իրաւունք չունին, ինչպէս՝ քառասնապետ, կառավարիչ, նոտար, փոխ-հիւպատոս, վոյթ եւ այլն. եւ թէ տէրութեան եւ քաղաքին պաշտօնէից, ինչպէս նաեւ իրենց պարտապանաց հետ ունեցած դաշինքները չեն պահեր, յանցանքներ ու ոճիրներ կը ծածկեն, եկեղեցւոյ եւ սրբոց դրամները կը գողնան, իրենց քաղաքացիքը կը ճնշեն, թագաւորական արտօնութիւններ (1518, 1549, 1616ին տրուածները) կը խարդախեն եւ այլն: 1626ին (Յուլ. 30) թագաւորն փոխ-հիւպատոսին, հիւպատոսաց եւ Լեմպերկի վոյթին պատուիրեց հայ պատրիարքն եւ իրեն ընկերացող եպիսկոպոսներն աչքի առջեւ ունենալ, եւ անոնց ձեռնարկութիւններն ու դիտումները, որոնցմէ մին է թագաւորութեան մէջ դրամաժողով ընել, քննել եւ տեղեկութիւն տալ: Արդ երբ պատրիարքն երկայն ատեն քաղաք բնակելէն ետեւ՝ մեկնեցաւ, հիւպատոսք իրեն դէմ թագաւորին բողոք ըրին (28 փետր. 1627): Իսկ Մելքիսեդեկ արդէն հայոց մեծ մասին կամաց հակառակ 23ամեայ Նիկողայոս Թորոսեանն, որդի Լեմպերկցի Յակոբ Թորոսեան հայոյն,

---

անոյ: Երկրորդ նշան միացեալ ըլլալուն այն է, որ երբ ինքն Մելքիսեդեկ կաթողիկոս 1625ին առ մեզ Լեհաստան եկաւ (անշուշտ ի թշուառութիւն մեր,) մեզի յուշուց Թուղթ մը, զոր իրեն գրած էր Գրիգոր ԺԳ լատին վեզուաւ, որուն մէջ կը յիշէ Գրիգոր անոր խոստացած հնազանդութիւնը: . . . Ասոր օրինակն ալ կ'առաքենք: Երրորդ՝ մեր ականջովը լսեցինք, որ երբ հոս Լեմպերկ եպիսկոպոսներ կ'օծէր, կը հրամայէր որ դաւանուի Հռոմայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը՝ յաւելուածով թէ Հոգին սուրբ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ կը բղխէ:„ Տես Wiadomość o Ormiańach w Polszcze, Lwów, 1842, էջ 41:

եպիսկոպոսական աթոռ բարձրացուցած էր. որ եւ ընդունած աստիճանը պահելու համար՝ Հռոմայ Քահանայապետին հպատակեցաւ, եւ ասով կատարեց Լեմպէրկի Հայոց եպիսկոպոսութեան ընդ Հռոմայ միութիւնն, որուն երկայն ատենէ վեր կը ջանացուէր[1]: Սակայն Հայոց մէջ իր կողմնակիցներն շատ քիչ էին, եւ նոյն իսկ այն ատեն ալ, երբ Սիկիզմունտ թագաւորն 1629ին անոր ընտրութիւնն հաստատեց, եւ Լեմպէրկի, Կամենիցի, Քիեւի եւ Թագաւորութեան ուրիշ տեղեաց ամէն Հայոց պատուիրեց՝ ընտրեալն իբրեւ իրենց եպիսկոպոսն ընդունիլ, եւ պաշտօնէից հրամայեց որ զանիկայ իւր իրաւանց եւ ազատութեան վայելման մէջ պահեն ու պաշտպանեն: Հայոցմէ շատերն չէին ուզեր ճանչնալ ատելի եպիսկոպոսն, կը հակառակէին անոր, եւ ընդդէմ կը գործէին անոր ձեռնարկութեանցն մեծագոյն դառնութեամբ եւ յամառութեամբ: Եպիսկոպոսին կողմնակցութիւնն բռնութեամբ անոնց եկեղեցին եւ եկեղեցւոյ իրերն գրաւեց, եւ ասոնք ստիպեցան ակամայ թողուլ: Հայք Էջմիածնի Պատրիարքին, նաեւ Հռոմայ Քահանայապետին, հիւպատոսաց եւ Թագաւորին յաճախ դիմեցին իրենց խնդրուածովքն եւ ամբաստանութեամբք: Կռիւը 20 տարիէ աւելի տեւեց, որուն մէջ Նիկոլայոս Թորոսեան, հիւպատոսք եւ Հայք իբրեւ ամբաստանողք աշխարհական ատենի առջեւ կ'ելլէին: Եւ երբ կռիւն յէականս ի նպաստ նոր եպիսկոպոսին վճռեցաւ, Հայոցմէ շատերն իրենց հաւատքին համար, ինչպէս իրենց նախնիքն

[1] Տարակոյս չկայ թէ Լեմպէրկ առանձնական Հայեր կային, որ կաթողիկէ հաւատքն ընդունած էին: Իբրեւ հասարակութիւն միացան Հռոմայ հետ, երբ Նիկոլայոս եպիսկոպոսն բոլոր եկեղեցիները գրաւեց, վասն զի տեղւոյն օրէնքն եկեղեցիներն եպիսկոպոսին սեպհական կը ճանչնար: Քիչ մ'ետքը, ինչպէս կը յիշէ Պիշոֆ, Հայք քանի մ'անգամ եւս պաշտօնապէս խոստացան Թագաւորին կաթողիկէ հաւատոյ մէջ մնալ: Ծ. Թ.

յաճախ կ՚ընէին, Թողուցին քաղաքն ու երկիրը, եւ մեկնեցան[1]:

Բնականապէս հոն մնացողները նոյն ժամանակի շփոթութեանց մէջ շատ կրեցին[2]: Իրենց վիճակն վերստին հաստատելու համար թագաւորք անոնց հին արտօնութիւնները դարձեալ նորոգեցին, եւ շատ նշանաւոր ընդարձակութիւններ շնորհեցին: Այսպէս Վլատիսլաւ թագաւորն, որ արդէն 1633ին ընդհանուր հաստատական արտօնութիւն մը տուած էր, 1642ին շնորհեց նաեւ թագաւորութեան մէջ մուծուած եւ դուրս հանուած ամէն վաճառաց ու դրամոց մաքսէ ազատութիւն: Յովհ. Գազիմիր թագաւորէն 1651ին ընդունեցան արտօնութիւն մը ի փոխարէն բարի ծառայութեանց, զոր մատուցին երբ Թաթարներ քաղաքն ու թագաւորը պաշարած էին, եւ ի հատուցումն կրած վնասուց: Այս արտօնութեամբ իրենց իշխանութիւն կը տրուէր ամէն տեսակ առուտուր ընել, եւ ի մասնաւորի լաթ ծախել մասն մասն կամ կանգնով շուկայի մէջ կամ իրենց տեղերն, վաճառատներ բանալ, ամէն տեսակ ըմպելիներ իրենց տան մէջ պատրաստել, մեծ կամ դոյզն քանակութեամբ գինի վաճառել, եւ բաց ասկէ ուրիշ ապրանքներ ծախել հասարակաց պիտոյից եւ գործածութեան

---

[1] Այս նշանաւոր դիպաց մասին տ. Bibl. nauk Zakładu Ossolińsk. 1842, II. 68: Հոն նաեւ Հայոց նշանաւոր աղերսագիրն առ Պատրիարքն Էջմիածնի յառաջ կը բերուի: — Barącz, a. a. O. 332. — Zubrzyski, a, a, O. 273. — Ritter, a. a. O. X. 615.

[2] Լեմպէրկի քաղաքային դիւանին մէջ կան բոլոր այս կրօնական խնդրոց վաւերական գրութիւնները, ինչպէս կը յիշէ Պիշոֆ: (Urkunden, Յուշըն.) Կարճատեւ միջոցին մէջ, երբ 1888ին շաբաթ մը Լեմպէրկ էի, կարելի չեղաւ ինձ կրկնել այս հետաքրքրական վաւերագիրները: Պավլինսկիի լեհերէն գործն (Նիւթք պատմութեան. Վարշաւ, 1876) շատ բան կը բովանդակէ անշուշտ, որմէ թարգմանաբար հրատարակեց Կ. Եզեան (Բանի Մխութ.) երկու յիշատակարան: Վերջերս Բազմավէպ (1890, Թ. 2—) նոյնպէս Պավլինսկիէ թարգմանական կտորներ յառաջ կը բերէ:

Ծ. Թ.

համար։ Թէեւ Լեմպէրկի քաղաքացիք այս անգամ ալ զանց չըրին բողոքել այս արտօնութեան, ինչպէս նաեւ Ստեփանոս Թագաւորին նոյնպիսի արտօնութեան դէմ, եւ անոր ոչնչացումն պահանջել, բայց այս անգամ միայն ի վնաս իրենց։ Վասն զի այս կռուոյ վրայ 1654ին Թագաւորական վճիռ մ'ելաւ, որով Հայք աւելի քան երբեք շնորհքներ ընդունեցան։ Թագաւորն այս վճռոյն մէջ ճանչցաւ Հայոց ներկայացուցած արտօնագրոց զօրութիւնն, որոնց մէջ զարմանալի կերպով Թէոդորէն՝ Գեմետրիոս ռուս իշխանին որդւոյն տուածն ալ կար, որ՝ ինչպէս կ'ըսուէր , 1062ին տրուած էր։ Թագաւորն հաստատեց նաեւ 1651ին տրուած արտօնութիւնն, եւ նկատելով որ Հայ ազգն իրեն եւ իւր նախնեաց միշտ հաւատարիմ եղած է եւ ի Լեհաստան հաստատուն բնակութիւն ունեցած, եւ այժմ Հայք առենական ճամբով կը յայտարարեն՝ թէ սուրբ, կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցւոյ միութեան մէջ պիտի մնան. եւ վերջապէս որովհետեւ հրապարակական եւ անձնական բեռերն քաղաքացեաց հետ հաւասարապէս կը կրեն, հրաման ունենան բաց ի Սիկիզմունտի վճռոյն մէջ յիշուած 2 վաճառատներէն, ուրիշ 3 հատ ալ ունենալ, որոնց մէջ միւս քաղաքացեաց պէս ամէն տեսակ լաթ մասն մասն կամ կանգնով ծախեն։ Դարձեալ բաց ի յառաջագոյն շնորհեալ 73 տներէն՝ նաեւ 10 տուն Ռինկըլայի վրայ (Ռինկըլայի գրեթէ ամբողջ մէկ կողմն) գնեն, մեղրաջուր, գարեջուր եւ օղի իրենց ամէն տներուն մէջ պատրաստեն, ինչպէս նաեւ ամէն տեսակ գինի ծախեն, միայն թէ այս մասին Աւագանւոյն կարգադրութեան անսան։ Վերջապէս կարենան ամէն տեսակ արուեստ սորվիլ եւ գործադրել, միայն թէ իրենց ազգէն ամէն արուեստի միայն 2 վարպետ ըլլայ, որոնք Արուեստաւորաց ընկերութեան կանոնները պահեն։ Նաեւ քաղաքային վարչութեան կը հրամայուի, որ օտար

մարդիկներու՝ Տաճկաց, Սարակինոսաց, կամ օտար Հայոց, Լեմպէրկի Հայոց շնորհուած ազատութեանց, քաղաքին իրաւանց եւ ազատութեանց վայելումը չշնորհեն, բայց միայն այն Հայոց, որոնք թագաւորութեան ուրիշ մէկ քաղաքին իրաւունքները կը վայելեն եւ հայ Աւագանիէն կը յանձնաբարուին: Այս արտօնութենէն զատ՝ Հայք Յովհ. Գազիմիր թագաւորէն 1659ին՝ Վլատիսլաւ 1633ին տուած Հաստատական արտօնագրոյն հաստատութիւնն ալ ընդունեցան. իսկ առանձնական Հայեր այլեւայլ շնորհումներ ալ ընդունեցան[1]: 1661ին թագաւորն Լեմպէրկ քաղաքին եւ բնակչացն, որոնց մէջ Հայք յանուանէ կը յիշուին, արտօնութիւն մը տուաւ, որով այս քաղաքն իրաւանց, ազատութեանց եւ ազնուականութեան տիտղոսներու մասին՝ Քրակաւ եւ Վիլնա քաղաքաց հաւասար կ'ըլլայ: Հայք այս արտօնութիւնն Միքայէլ թագաւորին (1671) մանաւորապէս հաստատել տուին, երբ նոյն թագաւորն արդէն 1669ին իւր նախորդին 1659ին տուած Հաստատական արտօնագիրն հաստատած էր իրենց: Նոյնն ըրին նաեւ Յովհ. Գ թագաւորն 1676ին եւ Օգոստ. Բ թագաւորն 1697ին: Այս թագաւորներն ալ քանի մը Հայեր ազնուականութեան աստիճանի բարձրացուցին[2]:

Այս միջոցին քաղաքին հասարակութեան եւ Հայոց մէջ անընդհատ վէճեր կ'ըլլային: Հայք կը տրտնջէին թէ իրենց իրաւաբանութիւնն ու արտօնութիւնները կը բռնաբարուին այնու՝ որ Արեւելքէն եկող Հայերուն վաճառականութեան եւ արուեստի հրաման կը տրուի. Ցոյն վաճառականաց հրաման կը տրուի խանութ բանալու, առանց

---

[1] Baracz, a, a, O. 54, 354, 72. — Հոս էջ 70 պատմուածն՝ թէ Վլատիսլաւ Գ Լեմպէրկցի Հայէ մը 300.000 ութքատ փոխ առած է, կը ցուցընէ Հայոց հարստութեան վիճակը:

[2] Անդ, 396, 304:

պատճառի ձերբակալութիւնք կ'ըլլան, հարկահանք հարստահարութիւններ կ'ընեն, տրոց որոշման մէջ ապօրինաւոր իրեր կը գործուին, քաղաքին հաշուոյ քննութիւնն իրենց թոյլ չի տրուիր, թիկնապահ գլխաւորաց մէջ Հայք չեն ընդունուիր, եւ այլն: Իսկ քաղաքին հասարակութիւնը կ'ամբաստանէր՝ որ Հայք քաղաքային վարչութեան, պետութեան եւ քաղաքին ապահովութեան դէմ կը մեքենայեն եւ դաւաճանութիւն կը կազմեն, հրապարակական խորհուրդներն ու որոշումները կը խափանեն, "հիւպատոս" տիտղոսն իրենց կը յափշտակեն, պարտական եղած հարկերը կը զլանան, իրենց քաղաքացիքն օրինաց հակառակ գործելու կը դրդեն, եւն:

Արդէն կրօնական երկպառակութեանց ժամանակ այլեւայլ թագաւորական վճիռներ տրուած էին, ի մասնաւորի յանցանքի վերաբերեալ իրաց մասին, որոնք յեկական Սիկիզմունտի նոյն նիւթոյ մասին տուած ծանօթ որոշումները կը հաստատէին. այսպէս Վլատիսլաւ թագաւորէն 1634, 1636 եւ 1638ին, նոյն տարին նաեւ Սիկիզմունտ Գէն, եւ 1646ին Վլատիսլաւ Գէն տրուածներն: Վերջինս յաջորդ տարին քաղաքային վարչութեան հրամանագիր մը տուաւ, որ ասիկայ Հայ Աւագանւոյ ընտրութեան մէջ այնուհետեւ մաս չունենայ: Յովհ. Գ. թագաւորն 1678ին այն Հայ քաղաքացիներն, որոնք հիւպատոսի պաշտօն ունէին, իրենց բնակած տան հարկը վճարելէն ազատ կացոյց: 1685ին քաղաքին քննիչն ամբաստանելով՝ որ Հայք քաղաքին բարօրութեան համար հասարակաց աղօթք եղած ժամանակ եւ ուրիշ նոյնպիսի դիպաց մէջ բաւական թուով չեն մասնակցիր, հիւպատոսարանը վճիռ հանեց, որ ամէնքն այն ամէն հրապարակական իրաց, առ որ կը հրաւիրուին, պէտք է որ գան. ապա թէ ոչ՝ 1563ին եւ 1578ին տրուած վճռոց մէջ յիշուած պատժոց տակ կ'իյ-

նան: Վերջապէս 1686ին (փետր. 13ին) ընդարձակ թագաւորական որոշում մը տրուեցաւ, որով Հայոց մինչեւ այն ատեն ունեցած դիրքն ոչ միայն ճանչցուեցաւ, այլ եւ ըստ մասին աւելի զարգացաւ, երբ Հայք երկրորդ անգամ հռոմէական-կաթոլիկէ հաւատքը դաւանեցան: Նախ 12 հայ Աւագանւոյն շնորհուեցաւ այնուհետեւ (իրենց հին իրաւանց մէջ գործածուած) դատաւոր (Judex) տիտղոսն կրել, եւ իրենց իրաւանց եւ արտօնութեանց համեմատ Լեմպէրկի Հայ ազգին մեծամեծքն ըլլալ: Սակայն ոչ եթէ 12 դատաւորներն ալ, այլ պաշտօնի մէջ եղող 6 Աւագանին միայն իրենց տան հարկը վճարելէն ազատ ըլլան: Թիկնապահութեան կրնան ընտրուիլ 12 Աւագանիէն զատ՝ նաեւ ուրիշ 3 Հայ: Լմպելի պատրաստելու եւ մենաւաճառելու, արուեստ գործադրելու իշխանութեան մասին տրուած հին արտօնութիւնք հաստատուեցան, եւ նոյնպէս կրկնուեցաւ հին կարգադրութիւնն՝ թէ քաղաքային վարչութիւնն օտարական Հայերը, նաեւ եթէ թագաւորութեան մէջ բնակին, Լեմպէրկի Հայոց իրաւանց եւ ազատութեանց մասնակից պիտի չընէ, բայց միայն երբ դատաւորք կը յանձնարարեն: Ուրիշ որոշման մը համեմատ՝ Տաճանց խորհուրդ մը պիտի կազմուի պետութեան մուտքերն, հաշիւներն եւայլն քննելու, որուն մէջ հայ դատաւոր մ'ալ պիտի ըլլայ. իսկ տուրքերն ու հարկերը ժողվելու համար, որոյ մասին հին իրաւունքներն նոյնպէս կը հաստատուին, դատաւորք երկու պատուաւոր հարուստ Հայեր պիտի սահմանեն: Նաեւ քաղաքացեաց ստացուածոց գինն որոշելու համար՝ որպէս զի արտաքոյ կարգի տուրքեր համեմատաբար կարենայ պահանջուիլ, յանձնաժողովոյ անդամոց մէջ պիտի ըլլան այսուհետեւ երեք հայ դատաւոր:

Այսպէս ուրեմն Հայք 300 տարուոյ կռուով ոչ միայն պահեցին իրենց սեպհական իրաւանց (զոր

յաջորդ յօդուածներով ներկայացնել պիտի ջանանք) անընդհատ՝ բայց բաւական նեղութեամբ վայելումը, այլ եւ դիրք մ'առին քաղաքին մէջ, ուր գրեթէ իրենց առաւելութիւններով միայն քաղաքացիներէն կը զանազանուէին։ Եւ այս դիրից մէջ մնացին. եւ թէեւ ունեցած քանի մը վաւերագրերու վրայ յենլով այնուհետեւ ալ կռիւներ յարուցին, մինչեւ որ նոր՝ հասարակաց բարւոյն աւելի համապատասխանող կարգադրութիւնք վերջ տուին հին արտօնական անտեսութեան, որուն մէջ մեկուն տրուած առաւելութիւնը սովորաբար միւսին վնասակար կ'ըլլար, անոր համար ալ միշտ կռիւն անպակաս էր։ Թէ այս նոր ժամանակի անցումն ինչպէս եղած է, յորում սեպհական հայ իրաւունքն՝ երկրին իրաւանց, հայ լեզուն՝ երկրին լեզուին տեղի տուաւ, ձեռքս եղած վաւերագիրներէ չի կրնար ճշդիւ որոշուիլ։ Աւգոստոս Գ թագաւորն տակաւին 1736ին հաստատեց Հայոց հին իրաւունքներն ու ազատութիւնները[1]։ Այսօր միայն վիրոյներու եւ անձանց անուններն, եւ զարմանալի ճարտարութեամբ շինուած եկեղեցիք, եւ — բաւական զարմանալի — վիսկաուսական սենեակն միայն կը յիշեցընեն, թէ ի Լեմպէրկ Հայեր կային եւ կան[2]։

Յ.

Հայ իրաւանց յաջորդ նկարագրութիւնը պիտի ընենք յիշեալ երկու լսարիներէն ձեռագիր բնագիրներու վրայէն։ Դատաստանագրային որոշումներն այնպէս ամփոփած ենք, որ կարելի է ամբողջն

---

[1] Պարոնչ վերոյիշեալ դրքին մէջ 1784էն հայ աւենի մատեաններ յառաջ կը բերէ։ Ընդհանրապէս այս դրքին մէջ կան աքանչելի տեղեկութիւններ Հայոց վրայ մինչեւ նորագոյն ժամանակներ։

[2] Այս մասին տես Ո–պէֆրո–ԲիՒ–ն մ'ի հայկական Լեհաստան, զոր պատրաստ ունիմ ի հրատարակութիւն։

Ծ. Թ.

մէկանց նկատել. իսկ աղբիւրներու յիշատակութիւնք, նման որոշմանց հետ համեմատութիւն եւն դուրս կը մնան, թերթիս էջերն չափէն աւելի չերաւելու համար: Որոնք որ Աստուածաշունչ գրոց տեղեակ են կը տեսնեն անմիջապէս հայ իրաւանց Ս. Գրոց հետ ունեցած յարաբերութիւնները եւ ակնարկութիւնք, որ կը տեսնուին թէ՛ այն իրաւանց սեպհական որոշումներուն եւ թէ՛ իրաւաբանական նախադատութիւններու մէջ: Եւ ասիկայ հայ իրաւանց որոշումներուն ամէն ճիւղին մէջ կ'երեւայ. այսպէս նախ Անձնական իրաւանց մէջ:

Աստուած զամինքն ազատ ստեղծած է, սակայն հարկաւոր է որ մէկը միւսին ծառայէ: Ծառայք իրենց տերանց իշխանութեան տակ են. բայց այս իշխանութիւնն անսահման չէ բնաւ: Անձանց յարաբերութիւններն յօրինաց որոշուած է, եւ այս որոշման բնաբարութեան պատիժ կը սպառնացուի: Այս մասին առն եւ կնոջ, ուսելոյն եւ տղիտին, քրիստոնեայ եւ հեթանոս անազատին մէջ եղած տարբերութիւնն աննշանակ չէ: Նաեւ յարաբերութեանց յառաջ գալուն եղանակը՝ անազատից իրաւաբանական դրից վրայ ազդեցութիւն ունի: Հայ իրաւունքն, ինչպէս կ'երեւայ, անազատութեան սովրական ծագման կերպը կը նկատէ՝ գնումը եւ ծառայութեան մանելը: Բայց նաեւ անոնք, որ անազատ սերած են, ինչպէս նաեւ պատերազմի գերիներն անազատ են: Գնմամբ ստացեալ ծառայք կամ քրիստոնեայ անազատք՝ երբ իրենց համար վճարուած գինը կը վաստրկին՝ ազատ պիտի թողուին: Իրենց հետ նաեւ իրենց կանայքն ու տղաք ազատութիւն պիտի ստանան, եթէ անազատք իրենց կանամբքն հանդերձ գնուած են: Բայց եթէ տէրն իր անազատին կին մը տուած է, այն ատեն այն կինն եւ այս ամուսնութենէն ծնեալ տղաք միշտ տիրոջ ստացուածքն ու իշխանութեանը տակ պիտի մնան. բայց միայն՝ երբ տէրն

կնոջ վախարէն դրամ ընդունիլ յանձն առնու, որ դէպքին՝ կինն տղոյմովը ազատ պիտի թողուի։ Եթէ անազատ մը, որ ազատութիւն ընդունած է, ուզէ տիրոջը ծառայութեան մէջ մնալ, տէրը պէտք է զինք կնոջմովը ու տղոյմովը ընդունիլ. այս մասին եկեղեցւոյ մէջ պատուաւոր անձանց առջեւ վկայութիւն պէտք է տալ եւ վաւերագիր մը շինել։ Արծաթագին հեթանոս ծառայ մը՝ եթէ ծառայութեան ժամանակ մկրտուի, ազատ պիտի թողուի, ձշդիւ այնպէս՝ իբր թէ իրեն համար տրուած դինը վաստկած ըլլայ։ Եթէ չ'ուզեր մկրտուիլ այնպիսին, տէրը կրնայ զինք ուզած մարդուն ծախել։ Քրիստոնեայ ծառայ մ'ալ ազատ պիտի թողուի, եթէ տէրն անոր մէկ աչքը հանած է. այս դէպքիս՝ հեթանոս ծառայ մը կէս դնով պիտի ծախուի։ Ծառայի մը ուսեալ եւ քահանայութեան ընդունակ ըլլալն բաւական պատճառ չէ զինք տիրոջն իշխանութենէն ազատելու. բայց անոր հաւանութեամբը կրնայ եկեղեցական աստիճան ընդունիլ։ Ս. Գրոց համեմատ, թէեւ ոչ ճշդիւ միաբան, հայ իրաւունքը կ'որոշէ՝ հօր մը կարօտութեան ժամանակ իւր աղջիկը քրիստոնէի մը ծառայութեան վաճառելու դէպքն, եւ անոր յարաբերութիւնն առ տէրն։ Ա՛յս դէպքիս՝ հայրն աղջիկը մշանջենաւոր ծառայութեան չի կրնար ծախել. իսկ տէրը չի կրնար պաղջիկն առնելուն համար ուրիշ մը ծախել՝ երբ անոր ծառայութեան վրայ գոհ չէ. այս դէպքիս հայրն իրաւունք ունի աղջիկն ետ դնել։ Նաեւ ծառայութեան որոշեալ ժամանակն անցնելէն յառաջ՝ կրնայ աղջիկը ետ դնուիլ։ Եթէ տէրն ուզէ իւր աղախինն որդւոյն կին ընել, կարող է միայն աղջկան հօրն հաւանութեամբը։ Եթէ ո՛չ տէրն եւ ո՛չ ասոր որդին կ'ուզեն զինք կին առնուլ, աղջիկն իւր դինը վաստկելէն ետեւ՝ ազատ պիտի թողուի։ Հայ իրաւունքը կը յիշէ նաեւ վարձեալ ծառաները, բայց ասոնց իրաւաբանական դիրքն մանրամասն չ'որոշուիր։

Ինչպէս ծառայք տէրանց, նոյնպէս տղաք ծնողաց իշխանութեան տակ են։ Հայրը կրնայ, — ինչպէս արդէն յիշեցինք, — իւր աղջիկը ի ծառայութիւն վաճառել. բայց այս իշխանութիւնն ալ սահմանաւորեալ է։ Բարի քրիստոնեայ ծնողք, որոնք աստուածային պատուիրանաց համեմատ կ'ապրին, ոչ միայն կրնան իրենց տղաքն իրենց ուզածին համեմատ կրթել, այլ եւ պարտական են զանոնք դիտութեան եւ արուեստի մը մէջ կրթել տալ։ Անիծից արժանի կը նկատուի տղաքն անոր համար գիտութեան չզբաղեցընելն՝ որ վանական կեանքն խիստ է եւ ճիշդ պարտաւորութիւն կը դնէ։ Նոյնպէս արժանի անիծից է անհնազանդն ծնողաց, զանոնք թշնամանողն կամ մարմնաւորապէս հարստահարողը։ Այսպիսի անզգամ տղաքը կարող են ծնողք, եթէ տղայութեան տարիքն անցած է, եւ կեղեքականաց եւ Աւագանւոյն առջեւ յանդիմանել, եւ եթէ չարութեան եւ անհնազանդութեան մէջ յամառին՝ ժառանգութենէ բոլորովին զրկել։ Եթէ տղան զղջալով ծնողաց դառնայ, ծնողք պարտաւոր են անոր սէր ցուցընել։ Թէեւ այս օրինաց մէջ օրինաւոր եւ ապօրինաւոր զաւակաց զանազանութիւն մը չի յիշուիր, սակայն չի կրնար տարակուսուիլ՝ որ յիշեալ որոշմունք միայն օրինաւոր զաւակաց համար են։ Ամուսնութեան կատարման մասին միայն կ'որոշուի, որ ամուսնացելոց բարեկամներն հարսանեաց պէտք են հրաւիրուիլ, երբ վեցան նախ հարսին հօրը հետ օժտի մասին դաշնադրութիւն մը պիտի ընէ։ Եթէ հայրը մեռած է, այն ատեն որդիք կը պարտաւորին իրենց ամուրի քերոյ օժիտ մը տալ՝ հայրենական ստացուածներն մէջերնին բաժնելէն յառաջ։ Երկրորդ ամուսնութեան մասին կ'որոշուի՝ որ երկրորդ անգամ ամուսնացող այրն պատերազմի ծառայութենէն ազատ պիտի ըլլայ, որպէս զի նոր ամուսնութիւնը կարենայ վայելել։

Անչափահաս անհայր տղոց ստացուածքները կը կառավարէն Աւագանին իբրեւ յանձանձիչ։ Մանչերն մինչեւ 20ը տարին յանձանձչի տակ պիտի ըլլան. իսկ աղջիկունք այնչափ ատեն՝ մինչեւ որ վաւերաբար ամուսնանան, որ դէպքին իրենց էրիկը կ՚ըլլայ յանձանձիչ։ Ինչպէս էրիկը կնոջ, նոյնպէս որու ազգականք կրնան յատենի ներկայացուցիչ ըլլալ կին ազգականաց։ Շատ ազգականաց մէջ առաջնութիւն ունի այն՝ որ ըստ աստիճանին՝ մերձաւորագոյն ազգականն է։ Խեղին եւ առ հասարակ ինչքը վարելու անկարող եղողին ինչքերն եղբարքը պարտական են պահել, մինչեւ որ առողջանայ։ Եթէ առողջութեան յոյս չկայ, եղբարքն պարտական են զինք անոր ստացուածքին մասէն կերակրել եւ կարեւորները հոգալ։ Անորոշ է այն որոշումն թէ այն այրն՝ որ մեռնելով թողած է այրի մը, որմէ ամենեւին որդի չէ ունեցած, կրնայ՝ եթէ կինն ամուլ է, միայն իր եղբարքն ու ազգականները նաեւ կին ազգականն յանձանձիչ կարգել, եւ թէ այն ստացուածներն, զոր կինն հետը բերած է, եւ ասոնց աճած մասերն կնոջ ետ պիտի տրուին։ Նոյնը կ՚արժէ եթէ կինն էրկանէն յառաջ մեռնի։ — Նաեւ իրաւանց ուրիշ մասանց մէջ ազգականութեան յարաբերութիւնն ազդեցիկ կ՚երեւայ։

Իրաց իրաւունքն այս դատաստանագրքին մէջ շատնուազ զարգացած է։ Եթէ ժառանգական ստացուածքի մասին որոշմունք չըլլային, չէր կրնար հաստատուիլ, որ հայ իրաւունքն իրաց իրաւունք կը ճանչնայ։ Թէ հայ իրաւունքն օտարին իրերուն իրաւունքն, ինչպէս հռովմէական իրաւանց մէջ որոշուած է, կը ճանչնար, իւր որոշումներէն չի կրնար իմացուիլ։ Այս որոշումներէն ոմանք թէեւ պտուղը վայելելու եւ անշարժ գրաւի վրայ կը խօսին. բայց այս իրաւունքներն բուն հռովմէական իմաստովը բնաւ իրաց իրաւունք չեն ըմբռնուած, կամ գէթ իբրեւ այսպիսի չեն ներկայացուած։ Այս մասին որոշ-

մունքներն յէականս առանք են. Եթէ պարտապանն իւր պարտատիրոջ կամաւորապէս անշարժ գրաւ մը կու տայ, վերջինը կը պարտաւորի ընդունիլ. բայց ոչ ոք պարտատէր իւր պարտապանէն կրնայ բռնութեամբ գրաւ մ'առնուլ՝ չվճարելուն համար: Միայն երբ արջառն օտար արտ մը վնասած է, օրինաւոր է զայն գրաւել, բայց առանց վնասելու: Գրաւի իրաւանց առարկայ կը նկատուին՝ տուն, պարտէզ, ագարակ, այգի, արջառ եւ ոչխար, հանդերձեղէն, պղտատու ծառեր, ոսկի եւ արծաթ, եւայլն: Ձեռաց աղապք կամ աղացքի քար գրաւ առնուլ կ'արգելուի ընդ պատժով, եւ եթէ կարօտեալ մ'ի կարօտութենէ ստիպեալ նոյնը գրաւ դրած է, եա պիտի տրուի եւ վիճակին համեմատ՝ վճարման ժամանակամիջոց մը պիտի շնորհուի: Այսպէս նաեւ այրիներէն ոչ հանդերձեղէն եւ ոչ ուրիշ շարժական իր կրնայ գրաւ առնուիլ, վասն զի այրեաց ողորմած ըլլալու է, ինչպէս Աստուած Հրեից յԱբգայիր կամ Յեգիպտոս ողորմածութիւն ցուցուց: Եթէ արուեստաւոր մ'իրեն շինելու տրուած առուին կամ ուրիշ նիւթ մը գրաւէ, կը պարտաւորի անմիջապէս նոյնն ըստ պնդոյն գնել: Դրամի իրաւունքը գրաւեալ իրին ստացումը կը շնորհէ միշտ, եւ գրաւեալ իրէն կրնայ առնուիլ պարտքն ու իրին վրայ եղած ծախքերն: Անոր համար հատուցանելու ժամանակն անցնելէն եւ երեք անգամ աղդարարութիւն ընելէն ետեւ՝ գրաւեալ իրն երկու վկայից առջեւ ածրդի պիտի հանուի, եւ պարտքը մէջէն առնելէն ետեւ՝ աւելնն պարտապանին պիտի դարձուի. եւ եթէ պարտատէրը գրաւեալ իրը գործածելով՝ պարտքի գումարէն աւելի շահ մ'ըրած է, այն ալ հաշուի մէջ պիտի առնուի: Պարտատէրը նոյնպէս կը պարտաւորի հատուցանել այն վնասը, զոր գրաւեալ իրը կրած է իւր յանցանօքն կամ անհոգութեամբ, եւ հետեւեբար կը պարտաւորի գրաւեալ իրը պահպանել եւ կորսընցնելէն զգու-

չանալ: Անոր համար գրաւող պարտատէրն կը պարտաւորի վնասուն հատուցման, եթէ գրաւած ոսկին կամ արծաթն եւ այլն դողցուի կամ որեւէ կերպով կորսուի, կամ երբ ինքն իրը ծածկէ: Առաջին դէպքին՝ եթէ անմեղսութիւնը չի կրնար ցուցընել, կը պարտաւորի հատուցման. իսկ վերջին դէպքին՝ իրին կրկին գինը վճարելու:

Գրաւման իրաւունքը կը դադրի ոչ միայն պարտապանին հատուցմամբն, այլ նաեւ եթէ պարտապանն 30 տարի իրն ետ չպահանջելով՝ պարտատէրը գրաւեալ իրին սեփականութիւնն ստացած ըլլայ: Դադարման ուրիշ եղանակներ չեն յիշատակուիր, եւ ոչ ալ օրինական գրաւի իրաւունք մը կ'որոշուի: Կրնան նաեւ իբրեւ գրաւ նկատուիլ բոլոր մասին՝ հայ իրաւանց մէջ գործածութիւնը վայելելու կանոնաւոր որոշմունքներն: Ասոր մէջ միայն այն դէպքը կը յիշուի, երբ մէկն ի հարկէ կարօտութեան՝ ուրիշի մը կը թողու որ իւր ագարակին գործածութիւնն ունենայ, կամ՝ ինչպէս բնագիրը կ'ըսէ, նոյնը ծախէ: Այս դէպքիս մէջ ապգականք կրնան վճարմամբ ետ դնել. եթէ ապգական չկայ, գործածութիւնը ծախողն ալ կրնայ նոյնին որոշեալ ժամանակամիջոցը չանցած՝ ետ դնել: Եթէ թէ՛ ինքն եւ թէ՛ մէկ ապգականն գործածութեան վաճառմանէն ետեւ եօթ տարուայ միջոցին մէջ պարտքը չեն վճարեր, գնողը գնուած իրին ճշմարիտ տէրը կ'ըլլայ, եթէ այս մասին երկու կողմանէ ուրիշ որոշում մը չէ եղած: Այսինքն՝ ապգականայ եւ ծախողին ետ դնելու իրաւունքն ըստ օրինի եօթը տարի ետքը կ'ոչնչանայ. եւ որովհետեւ սոսկ գործածութիւնն այնուհետեւ անբռնաբարելի եղանակաւ գնողին քով կը մնայ, անիկայ ըստ իմիք ապարակին տէրը կ'ըլլայ: Կ'երեւայ թէ այս է այն ոչ բոլորովին լուսաւոր որոշման իմաստն: Այս մեկնութիւնն այնուկը զօրանայ՝ որ ամենեւին յիշատակարժէք մը չկայ անկախ գործածութեան կամ օտա-

րին ընչից վրայ իրական իրաւանց, որով նոյներուն գործածութիւնն ու վայելումը բուն տիրոջը բոլորովին զլացուի։ Այս կարգի անձնական իրաւանց յարաբերութիւնք հայ իրաւանց անծանօթ կ'երեւան։

Վերոյիշեալներէն զատ՝ իրաց իրաւանց որոշմունք են նաեւ պատերազմի աւարի, գիւտի եւ իրին տիրոջը լսելու մասին տրուածներն։ Ով որ պատերազմի մէջ բան մ'աւար կ'առնու, կրնայ անոր վրայ ազատ տրամադրել. վասն զի պատերազմի իրաւանց ի թագաւորաց եւ յիշխանաց առանձինն արտօնութիւններ տրուած են, եւ նոյն իսկ եկեղեցական իրաւունքը կը թողու այս ինչքերէ ողորմութիւն տալ։ Գտնուած բան մ'իւր ծանօթ տիրոջը պիտի տրուի առանց մէջէն բան մ'առնելու։ Եթէ տէրն անծանօթ է, գտնողն գտածը դրացեաց պիտի ծանուցանէ եւ տանը մէջ պիտի պահէ մինչեւ որ տէրը ճանչցուի եւ ստուգուի, եւ այնուհետեւ իրը պիտի տրուի տիրոջն՝ եղած ծախքերուն հատուցումն առնելէն ետեւ։ Եթէ մէկն դանձ մը գտնէ, որուն հին թագաւորաց ըլլալը ծանօթ ըլլայ, գտնողն անոր 10ը մասը պիտի առնու եւ մնացածը թագաւորական գանձուն պիտի տայ։ Եթէ գանձն օտարին երկրին վրայ գտնուած է, նաեւ երկրին տէրը նոյնին 10ը մասը պիտի ընդունի։ Իսկ եթէ ատոյգ է՝ որ գանձուն տէրն իշխան կամ թագաւոր էր, եւ գանձուն գտնուած երկրին ժառանգը կամ օրինաւոր յաջորդը կայ, այն ատեն իրին 10ը մասը թագաւորական գանձուն, իսկ մնացածն երկրատիրոջ պիտի ըլլայ։ Վերջապէս իրի մը տէրն ըլլալու մասին կ'որոշուի, թէ դրաւող պարտատէրն գրաւեալ իրին տէրն է, եթէ գրաւեալ իրին տէրն իրարու յաջորդող 30 տարուայ միջոցին մէջ նոյնն ետ չէ պահանջած։

Հայ իրաւունքն աւելի բան կը բովանդակէ Դաշանց, եւ ի մանաւանդ առեւտրական դաշանց մասին։ Զի, եղ, մեղու ծախելու համար 2 կամ 3 վկայ պիտի կոչուի, որպէս զի չըլլայ թէ գաղտնի կամ

պակասաւոր իր մը ծախուի: Ժառանգական անշարժ իրաց վաճառումն չի կրնար առանց ծախողին տղոցն, եղբարցը կամ այլ ազգականացն ըլլալ, որոնք իբրեւ ժառանգնոյն առաջնածոց՝ իրեն պիտի յաջորդեն: Այսպիսի վաճառման մը հաստատութիւնն հայ դատաւորաց առջեւ պիտի կատարուի, եւ իրենց կնքաւը վաւերացեալ հրաժարման եւ գնման վաւերագիրն թագաւորական վաւերագրի մը հաւասար զօրութիւն պիտի ունենայ: Եթէ այսպիսի վաճառում մը առանց յիշեալ անձանց հաւանութեան եւ վկայութեան կատարուի, անոնք ազգականութեան իրաւամբք՝ իրաւունք ունին գնողը գնած երկիրնեբէն մերժել՝ եւ անոր տեղն անցնիլ: Նոյն իրաւունքը կրնան վաճառման դաշանց կատարմանէն սկսեալ մէկ տարուց միջոցին մէջ՝ նոյն իսկ այն առեն գործադրել, երբ վաճառումն իրենց հաւանութեամբ, բայց ի կարօտութենէ եղած է: Նոյնը կ'արժէ նաեւ ի կարօտութենէ վաճառեալ տան համար, որ քաղաքին մէջն է, եւ կամ քաղացքի համար: Եթէ կալուածոց վայելումն կարօտութեան պատճառաւ ծախուի, վերոյիշեալք ունին ամէնէն յառաջ գնելու իրաւունք, եւ նոյն իսկ վաճառման կատարուելէն սկսեալ եօթը տարի անցնելէն ետեւ ալ. նոյնպէս եթէ արուարձանեայց մէջ տներ, ագարակներ եւ պարտէզ ծախուելու ըլլայ: Բայց ասկէ՝ ագարակաց վայելումը կարօտութեան պատճառաւ ծախողն ալ եօթը տարուց միջոցին մէջ ետ գնելու իրաւունք ունի. եւ անիկայ՝ որ հարստէ մը տուն գնած է, բայց աղքատութեանը պատճառաւ չի կրնար գինը վճարել, իրաւունք ունի տունը ծախողին ետ դարձընելու:

Նաեւ շարժական իրերու վաճառման դաշինքն ալ ոչինչ նուազ սահմանաւորում ընդունած է, գնեալ ձի կամ եզ՝ պակասութեան պատճառաւ դնման կատարուելէն սկսեալ եօթն օրուան միջոցի մէջ. ուրիշ իրեր, — ինչպէս գինուոյ տակառ՝ որ

վնասեալ կը ճանչցուի, կամ՝ որ խոստացուածին համեմատ ամէն տարի չի ծնանիր, — նոյն իսկ տարւոյ մը միջոցին մէջ կրնան ծախողին ետ դարձուիլ։ Եթէ ծախողն յայտնապէս ապահովցընէ, որ ապրանքն անխարդախ եւ անպակասաւոր է, ուր գիտէ թէ այնպէս չէ, գնողն առանց ժամանակամիջոցի մը կապեալ ըլլալու՝ իրաւունք ունի գնած իրն ծախողին դարձընել պակասութիւնը ցուցընելէն ետեւ, եւ վերջինս բաց ասկէ՝ կրնայ նաեւ պատժուիլ։ Նաեւ մեղու եւ պտղոյ ծառեր գնելու ժամանակ պակասութեան պատճառաւ՝ 10 մինչեւ 20 օրուան միջոցին մէջ նոյնն ետ դարձընել յայտնապէս կը շնորհուի։ Նաեւ եթէ գնուածն եղած է գնոյն մէկ մասը վճարելով՝ եւ դաշինքը լուծել կ՚ուզուի կարելի է եթէ վաճառողն ընդունած գնոյն կրկինը տայ, եւ կամ գնողն վճարածէն հրաժարի։ Բայց ընդ հակառակն անիկայ՝ որ բան մը ծախած է գնոյն մէկ մասը միայն կանխաւ առնլով, չի կրնար առանց հաւանութեան գնողին իրն երրորդի մը ծախել։ Գնողին իրաւանց մասին յիշենք նաեւ զայն՝ որ ինքը կրնայ գնած անասունն, որուն գողունի ըլլալը կը հաստատեն այլք, իւր արուեստին Մեծին տանիլ, որ պարտական է անոր հոգը վրան առնուլ եւ չթողուլ որ անիկայ վնասուի։

Բաց ասկէ՝ Հայ իրաւունքն ուրիշ քանի մը դաշանց մասին ալ ինչ ինչ որոշումներ ունի։ Այսպէս ի մասնաւորի Ջաղացքի մը վարձակալութեան, ի ծառայութիւն վարձելու՝ գործակալութեան, փոխառութեան, աւանդի եւ վարչութեան դաշանց վրայ։ Ջաղացքի վարձակալութեան համար հարկ է վկայից առջեւ որոշ չափ մը հաստատել, զոր վարձակալն հատուցանել կը պարտաւորի։ Եթէ աւելի վաստըկի՝ իրեն կը մնայ։ Բայց ի փոխարէն կը պարտաւորի Ջաղացքի ամէն պէտք եղածն հոգալ ու կարգադրել, եւ ինչ որ սովորական եղանակաւ կը փճանայ՝ նորոգել։ Նաեւ այն վնասն, զոր Ջաղացքն

կամ անոր կահուկապմածն կը կրեն իւր անհոգութեամբն, եւ ինչ որ ջաղացքէ կը դողցուի, պարտաւոր է հատուցանել: Նոյնպէս կը պարտաւորի ջաղացքին յանցաւոր կերպով այրելուն:

Ըրի աւանդապահն կը պարտաւորի հատուցանել, եթէ պահելու առած իրերէն բան մը գողցուի. բայց ոչ՝ եթէ կրնայ երդմամբ ցուցընել որ գողութեան մէջ իրօք յանցանք չունի: Սակայն այս երդումն այն առեն միայն ընել կը տրուի, երբ աւանդատուն բաւական վաւերագիր չունի ընդդէմ աւանդաւուի. վասն զի աւանդատուն եթէ վաւերագիր ունի, կրայ աւանդ տուած իրն աւանդաւուէն պահանջել: Ով որ օտարին ձին, եղն, ոչխարը կամ ուրիշ արջառն պահել յանձն առած է, կրնայ անոնց ապանոյելուն կամ վիրաւորուելուն կամ բնաբար յափշտակուելուն հատուցմանէն ինք զինք ազատել, եթէ այս վնասուց պատճառն անձանօթ ըլլայ, եւ ինք երդնու՝ թէ ինք առնոց ամենեւին պատճառ չէ, եւ կամ՝ երբ վնասը վայրի գազան մ'ըրած է, զաւանդատուն վնաս հանդիսած տեղը տանի եւ իրը ցուցընէ: Բայց իրմէ գողցուած արջառին հատուցման պարտական է: Եթէ մէկը վարձուած է պանդոկի մը մէջ թողուած ապրանքներուն վրայ հսկել, կը պարտաւորի իրին հասած ամէն վնասուց, ինչ պատճառէ ալ ըլլայ, ի բաց առեալ ղուա պատահական վնասն:

Եթէ մէկն ուրիշին ձէնք փոխ տուած է, փոխառուն նոյնին վնասուն կամ կորստեան պատասխանատու չէ, եթէ փոխատուն վնասուն կամ կորբատեան ներկայ էր: Նոյնը կ'արժէ նաեւ ուրիշ իրեր փոխ տալու մէջ, գործաւորն տիրոջը գործիքներուն վնասուն հատուցման այն առեն կը պարտաւորի, երբ նոյնն իրեն՝ եւ ոչ տիրոջը համար կը գործածէ, եւ նոյնին գործածութիւնն իրեն ձրի թոյլ տրուած է: Եւս աւելի, երբ գործաւորն առանց գիտութեան եւ հաւանութեան տիրոջն՝ անոր գործիքը

գործածելու ըլլայ: Նոյնպէս արուեստաւորն որոշ դնով բան մը շինելու առած նիւթին վնասուն կամ կորստեան կը պարտաւորի միայն այն ատեն, երբ կերպով մը յանցաւորէ: Այսպէս եթէ իրը կորսընկնի, գինը պէտք է որ հատուցանէ. նոյնպէս եթէ իրեն արուած ատուին ցեղ կամ մուկն ուտէ՝ պիտի հատուցանէ: Բայց եթէ իրն քովն եղած ժամանակ՝ առանց պատճառ ըլլալու այրելու ըլլայ, վնասուն պատասխանատու չէ: Կը պատժուի եթէ արուած նիւթէն մասմը գողնալ եամբանձին պահէ: Նոյնպէս՝ եթէ իրն պայմանեալ եղանակաւ չշինելով՝ տիրոջը վնաս հասնելու ըլլայ, տէրը կրնայ համեմատաբար վար առնուլ գնէն, զոր եւ անիկայ յանձն պիտի առնու, եթէ չ'ուզեր գործոյն պակասութիւնն ուղղել: Ընդ հակառակն՝ երբ իւր պարտաւորութիւնները կատարած է, լիուլի իրաւունք ունի սակարկեալ վարձքը պահանջելու: Եթէ շատ գործաւորք որեւէ գործքի մը վարձեալ են, աւելի գործողներն աւելի վարձք պիտի ընդունին: Նոյնպէս վարձուած ծառայից կամ աղախնեայց սակարկեալ վարձքը ծառայութեան ժամանակն անցնելէն ետեւ՝ չի կրնար պայծուիլ: Գործք կամ յանձնարարութիւն մը կատարելու մասին կ'որոշուի, որ նոյն իսկ այն ատեն, երբ ուզուած գործքը կարելի չըլլայ գործադրել, հարկ է գործքը գործադրել յանձն առնողին աշխատութեանց եւ հոգոյ հատուցումն ընել: Վերջապէս նաեւ փոխատուութեան մասին կ'որոշուի, որ պարտատէրը չճնշէ զանիկայ՝ որ աղքատութեան պատճառաւ չի կրնար ժամանակին պարտքն հատուցանել. այլ անոր վիճակին համեմատ՝ ժամանակամիջոց մը շնորհէ: Եւ թէ ինքն եւ թէ յաջորդն ասոր համար ամենաւին շահ պիտի չպահանջեն. եւ եթէ շահ վճարուած է, դրամագլուխն վար պիտի առնուի:

Պարտաւորիչ յարաբերութիւնք դաշինքէ վատ կրնան յառաջ գալ նաեւ այն գործքերէ,

որոնցմէ մէնաս մը հասած է, եւ կամ ուրիշ եղանակաւ: Արդէն յիշեցինք շատ դէպքեր, յորս մէնաս հասցընելն հատուցման կը պարտաւորէ: Հայ իրաւունքն այս հիմնական սկզբունքն ընդհանրապէս ճանչցած է. եւ թէեւ ասիկայ իրաւագրքին մէջ յայտնապէս գրուած չէ, բայց օրինաց մէջ յառաջ բերուած նոյնպիսի շատ դէպքեր ասոր վրայ տարակոյս չեն թողուր: Բայց աւելի պատշաճ է զատնք իրաւագրքին պատժական իրաւանց որոշմանց հետ նկատել:

Պէտք ենք հոս նաեւ պարտապանին առացուածոց տէր ըլլալն եւ նաւաբեկեալ իրերն ազատելու օգնութիւնն յիշատակել: Ազգատ պարտապանին առացուածոց տէրն ըլլալու մասին՝ յայտնապէս կ'ըսուի, թէ պարտապանք պարտական են հատուցանել իրենց պարտքն, բայց ոչ՝ նաեւ շահն: Իսկ այն պարտքերն, զոր անչափահասք առանց հաւանութեան ծնողաց կամ ազգականաց առած են, իրենց յաջորդները պարտական չեն հատուցանել. բայց պարտատէրք կրնան անչափահասին սեպհական առացուածքը դրաւել: Նաւաբեկեալ իրերն ազատելու մատուցուած օգնութեան մասին կ'ըսուի, թէ հայ իրաւանց համեմատ՝ այսպիսի օգնութեան փոխարէն չի կրնար պահանջուիլ. բայց ոսոխականք կրնան այսպիսի օգնութիւն մը մատուցանել, եթէ քաղաքին մօտնաւ մը խորտակի, բայց նաւը պիտի չփճացընեն. իսկ մատուցած օգնութեան փոխարէն՝ կրնան առացուածոց 10ր մասը, եւ եթէ ասիկայ բաւական չերեւայ, 5ր մասն իրենց պահել, եւ մնացածը տիրոջ դարձընել:

Վերջապէս յիշենք, որ հայ իրաւանց համեմատ՝ պարտք մը պահանջելու իրաւունքը կը կորսուի, եթէ իրարու յարջորդող 30 տարուց մէջ չի պահանջուիր:

Հայ իրաւագրքին ժառանգութեան իրաւանց մասին տուած քանի մը որոշմանց հիմն՝ ինչպէս

կ'երեւայ, է կամաց վերջին որոշումն։ Այս վերջին որոշման մասին կը հրամայուի, որ ըլլայ ներկայութեամբ եկեղեցականի, Աւագանւոյ մէջէն կառավարչին վիճակակից 2 կամ 3 անատիւտ անձանց եւ իրեն ազգական յաջորդաց։ Նախ եւ յառաջ եպիսկոպոսին, քահանայից եւ իւր եկեղեցւոյն բան մը պիտի կատարուի եւ հանդուստարանը պիտի նշանակուի։ Ստացուածոց մնացած մասը կառավարչին ըստ իւր կամաց՝ ազգականաց եւ բարեկամաց կրնայ կտակել։ Վերջին կամաց որոշման վկաները պիտի ծանուցանեն այս ազգականաց՝ որ կրնան նոյն որոշման ընդդիմանալ քանի որ կտակագիրը կ'ապրի. ապա թէ ոչ՝ կտակագրին մահուանէն ետեւ՝ որոշմունքն անարատ եւ ազգականաց ու յաջորդաց ընդդիմութեան հակառակ՝ պիտի դործադրուի։ Կտակագիրն ազատ է ըստ կամի իւր կտակը փոխել. ի մանուածոյ ազատ է՝ արդէն օժիտ առած դուստրներէն աւելի բան որդւոյը թողուլ։ Բայց կրնայ նաեւ դստերայ կտակել ուզածն, առանց իւր որդւոյ կամ յաջորդաց ընդդիմութեան անսալու։ Եւ նոյն իսկ կարելի է, ինչպէս յիշուեցաւ, բոլորովին անժառանգ ընել որդիքն՝ ինչ ինչ պարագայից մէջ։ Եթէ եկեղեցւոյ մը՝ այգի, տուն, ջաղացք, ագարակ եւայլն կտակուած է, իսկ եկեղեցին դժբախտաբար այրած եւ անհետացած է, այն ատեն կտակեալ իրաց մնաւքն եկեղեցւոյ նորոգութեան կամ նոր շինութեան պիտի դործածուի գիտութեամբ եւ հաւանութեամբ եպիսկոպոսին, եւ նոյն իսկ այն ատեն՝ երբ եկեղեցին յառաջուան տեղը չկարենայ շինուիլ, ժողովրդեան այլուր բնակութիւն հաստատած ըլլալուն համար։

Եթէ մէկը վերջին կամքը չյայտնած վախճանի, իւր որդիքն ու դստերքն հաւասարապէս եւ հաւասար բաժնով հայրական եւ մայրական ստացուածքները կը ժառանգեն։ Եթէ որդի չկայ, դուստրը բոլորը կը ժառանգէ։ Եթէ ոչ որդի եւ

ոչ դուստը կայ, եղբարքն եւ եղբօրորդիք, եթէ ասոնք ալ չկան, քորք եւ քեռորդիք կը ժառանգեն։ Եթէ ոչ հօր եւ ոչ մօր կողմանէ ազգական կայ մինչեւ 4ր աստիճան, ասացուածքը թագաւորական դանձը կը ժառանգէ։ Սակայն թագաւորն ասկէ մաս մը հանդուցեալին հոգւոյն փրկութեան պիտինուիրէ։ Ժառանգելու յօրինաց իրաւունք ունեցող ազգականք ասացուածոց երեք մասը կը ժառանգեն՝ եթէ հանդուցեալն կնոջ հետ միաբանին. վասն զի ասիկայ իւր բերած ասացուածքէն եւ նոյնին եկամտէն զատ՝ ժառանգութեան չորրորդ մասն առնելու իրաւունք ունի։ Ուրիշ դիպաց մէջ այրուոյն ասացուածոց իրաւունքը չի յիշուիր։ Տղաք, որոնք համր կամ այլ նոյնպիսի բնական խեղութեամբ ծնած են, ժառանգելու իրաւունք չունին։ Եթէ եղբարք հայրենի ինչքն իրենց մէջ բաժնեն, նախ պէտք է որ իրենց կանանց ասացուածոց մուտքն մէկ դի առնուի. այնուհետեւ իրենց հօրմէն ընդունած ամենայն ինչ ի մի դումարուի եւ հաւասարապէս բաժնուի։ Թէ եղբարք հայրենի ընչից բաժանմանէն յառաջ՝ իրենց ամուրի քրոջ կանխաւ օժիտ մը տալու պարտք ունին, արդէն յիշեցինք։

Յայտ յառաջ բերուած հայ իրաւանց շատ որոշումներուն վրայ Սիկիլմնեան թագաւորը քննութեան ժամանակ նոր յաւելուածներ ըրաւ, որով որոշմունք ըստ մասին փոխուեցան, մեկնուեցան կամ բարձան։ Այսպէս թագաւորն անապատիկ նկատմամբ արուած որոշմունքներէն շատերը կը հաստատէ, որոնք թագաւորութեան մէջ մինչեւ այն ատեն եւ յետոյ անծանօթ էին։ Երկրորդ ամուսնութեան պատճառաւ պատերազմի ծառայութենէն ազատութիւնը կը սահմանաւորէ միայն այն դէպքին վրայ, երբ նոր ամուսնացեալը չունի այնպիսի ասացուածներ, որոնք պատերազմի պարտաւորութիւն յառաջ կը բերեն։ Շատ որոշումներու մասին կը նշանակուի՝ թէ այն ատեն միայն կ'արժեն, երբ

ամբաստանեալ կողմն հայ է, կամ երբ դատն հայ ատենին ենթարկեալ է. այսպէս են որոշմունք շարժական իրաց պահպանութեան, անշարժ իրաց վաճառման կամ ագարակայ գործածութեան: Օտար անասուն գտնելու մասին տրուած որոշմունք այն ատեն միայն զօրութիւն կ'ունենան, երբ աւանին կամ քաղաքին պաշտօնարանին ծանուցուի դիւտն: Իսկ գանձ գտնելու մասին կը սահմանուի, որ թագաւորական յանձնախումբն իրը քննէ: Աղբատ պարտապանաց մասին տրուած մեղմ որոշումներն այն ատեն միայն պիտի գործադրուին, երբ պարտապանն առանց յանցանաց չքաւոր եւ հատուցանելու անկարող եղած է: Վերջապէս այն որոշումն՝ թէ թագաւորն կամ ազգունի գանձը ժառանգած անժառանգ ստացուածքէն մաս մը հանգուցեալին հոգւոյն պիտի նուիրէ, կը բարձուի ըսելով՝ թէ թագաւորն այսպիսի ստացուածոց վրայ, զոր ծածկելն ծանր պժոյ կ'ենթարկուի, կը տրամադրէ ինչպէս իրեն հաճոյ կ'երեւայ:

4.

Պատժական օրինաց մէջ ալ ի զուր է ընդհանուր սկզբունքներ փնտռել: Սակաւաթիւ որոշումներէն մին կը բավանդակէ սա նախադասութիւնը՝ թէ ոչ ոք օտարին գործոյն համար պիտի պատուհասի, անոր համար ոչ ծնողք որդւոյ չար գործոյն համար, եւ ոչ աւագք անոնց յանցանաց համար պիտի պատուհասին: Եւ նաեւ ուրիշ պարագաներու մէջ, որ տեղւոյն պիտի յիշուին, այս նախադասութիւնը կ'երեւայ: Պատժական օրինաց երկրորդ յայտնի որոշումն է՝ թէ Զուտ պատահական վնասուորումը չի կրնար յանցանք համարուիլ: Չար գործոյ մը պատժելի ըլլալուն վրայ տղեցութիւն ունի ամէնէն յառաջ վնասուն կամ վնասուորման մեծութիւնը, եւ բայ ասկէ՝ նաեւ չարագործին հասակն եւ հոգեկան վիճակը, գործելու եւ գործոյն իմա-

ցուելու ժամանակը, վնասուողին կրօնն եւ այլ բաղում ինչ, զոր նոյնպէս տեղւոյն կը յիշենք: Սակայն պատժելի է իրաւանց ամէն բռնաբարութիւն, եթէ կամաւոր կամ դէթ կերպով մը յանցաւոր է: Այլեւայլ պատժելի գործողութեանց մէջ՝ քաղաքական եւ յանցանաց իրաւանց բռնաբարութեան զանազանութիւնն հայ իրաւանց անծանօթ է, ինչպէս նաեւ միջնադարեան ուրիշ իրաւանց: Թէեւ յաճախ յանցաւոր գործողութիւններ կը յիշուին, սակայն բառին իմաստն այժմու գործածութենէն կը տարբերի, եւ կը նշանակէ գլխաւորաբար՝ մահուան արժանի գործք:

Օրէնքը մահու արժանի կը ճանչնայ նախ թագաւորին կամ տիրոջ դէմ գործուած յանցանքը: Այսպիսի յանցաւոր մը գլխապարտ է. որդիքն ու եղբարքն իր աստիճանին չեն կրնար հասնիլ, բայց սոր համար հայրենի ստացուածքէ չեն զրկուիր, ի բաց առեալ՝ եթէ յանցաւորին հետ միաբանած էին, որ դէպքին՝ իւրաքանչիւր իր գործքին համեմատ պիտի պատժուի: Նոյնպէս աւազակն եւ հասարակաց խաղաղութեան վրդովիչն գլխապարտ է: Գողութեան ժամանակ բռնուած գողը կը կախուի. իսկ անիկայ որ թշնամութեամբ կրակ կը ձգէ ուրիշին տունը եթէ նոյն գործողութեան ժամանակ բռնուի՝ հրով պիտի այրի ինչպէս որ հրով յանցաւոր գտնուեցաւ: Եթէ հրձգութեան ժամանակ չի բռնուիր, գլուխը պիտի կտրուի՝ երբ իբրեւ չարագործ չարակամութեամբ գործած է: Մահապարտ է նաեւ՝ գործքի ժամանակ բռնուող գերեզմանակրկիտն. նոյնպէս անիկայ՝ որ գիշերն ուրիշին տունը կը մտնէ եւ կը գողնայ կամ բռնութիւն մը կ'ընէ. նաեւ անիկայ՝ որ մէկուն բաները կը գողնայ եւ աւազակաբար կը հարստահարէ. անիկայ՝ որ ճամբան կուսի մը վրայ կը յարձակի եւ կը լուկէ. այն մարդասպանն՝ որ այլեւայլ դատաւորութեանց սահմաններուն վրայ մարդ մը սպանած է,

եւ ապանելոյն ազգականքն ղինք ձերբակալած են, թէեւ ապանութենէն ետեւ. վերջապէս նաեւ այն՝ որ դատաւորական վճռոյ մը յանդգնութեամբ եւ լրբութեամբ հակառակիլ կը ժպրհի. վասն ղի ատենի անհնազանդութիւնն Աստուծոյ անհնազանդութեան հաւասար է: Հին օրինաց (կտակարանի) մէջ եթէ տղայք իրենց ծնողքը թշնամանեն՝ մահու արժանի կը ճանչցուին. իսկ հայ իրաւունքն այս դէպքը ծնողաց իրական նախատման հաւասար կը դնէ, եւ իրաւունք կու տայ ծնողաց այսպիսի տղաքն Աւագանւոյն ամբաստանել, եւ եթէ չարութեան մէջ յամառեալ մնան՝ ժառանգութենէ բոլորովին զրկել:

Հայ իրաւունքը քանի մը յանցանքները պանջէան պատժով կը պատուհասէ: Այսպէս ձեռքը կը կորնչցնէ կամ կը խարուի անիկայ՝ որ օտար քրիստոնեայ ծառայ մը կը գողնայ եւ ծախելէն ետեւ՝ կարող չէ նոյնն իւր առաջին տիրոջը դարձընել, թէեւ այն ծառային փոխարէն առած դրամը բուն տիրոջը տայ: Նոյնպէս գաղտնի դրամահաւատութեան ձեռայ կորուստ կը սպառնացուի: Այն կինն՝ որ երկու իրապէս կռուող արանց զօրագունին ծննդական անդամէն կը բռնէ՝ որպէս զի տկարին օգնէ, ձեռքը կը կորնչցնէ, եթէ ատեանը նոյնին փոխարէն դրամական պատիժ դնել պատշաճ չի տեսնեը:

Բանս եւ դրմական պատիժ կ'առնու ով որ հայ մը "հեթանոս" կամ "անհաւատարիմ" անուանէ. կամ ով որ ուրիշի մը կինը կամ աղջիկը կը յափշտակէ լոկ՝ առանց անոր հետ ննջելու. կամ ով որ կրակ կը ձգէ եւ գործքէն ետքը կը բռնուի՝ եթէ ասոր ուրիշ պատիժ մը չի տրուիր. վերջապէս նաեւ անունք կը պատժուին, որունք երեք անգամ ատենէն հրաւէր ընդունելէն ետեւ՝ որ յատենի ներկայանան, չեն ներկայանար. եւ այն ամենքն՝ որ դատի ժամանակ խռովութիւն կը հանեն:

Բայց սովորական պատիժն է — ինչպես միջնադարեան ուրիշ իրաւանց մէջ — դրամական պատիժ։ Նոյն իսկ մահը կրնայ դրամով քաւուիլ։ Հայ իրաւունքն յայտնապէս կը զանազանէ կամաւոր եւ ակամայ սպանութիւն։ Ակամայ սպանութեան իբրեւ տեսակներ՝ քանի մը դէպքեր յառաջ կը բերէ։ Այսպէս այն դէպքն՝ թէ երբ մէկն առանց դիտման քար կամ կոճղ մը նետելով՝ կամ փայտ կտրելու ժամանակ կացինն ակամայ ելլելով՝ կամ ուսուցիչն աշակերտը ծեծելով՝ որդին հօրմէն, ծառայն կամ աղախինը տիրոջմէն, եղբայր եղբօրմէն կամ ուրիշ մը մէկէն առանց մեռցընելու դիտման սպանուելու ըլլայ, ինչպես նաեւ երբ մէկը խրտչած անասնէ ձիէ մը սպանուի, կամ որսորդն անասնոյ մը վրայ արձակած նետով մարդ մը մեռցընէ։ Ընդ հակառակն եթէ մէկն ուրիշ մը մեռցընելու դիտմամբ հալածէ եւ ասիկայ դառնալով ընդդէմ մեռցընէ. կամ մէկն հուղկահարներէ յարձակում կրէ եւ ի կատաղութեան զանոնք մեռցընէ. եւ կամ երբ մէկն իւր տնային թշնամին մեռցընէ պատերազմի ժամանակ անոր հանդիպելով. կամ երբ մէկը զուրիշը մեռցընելու դիտմամբ գիշերն անոր ճամբան ու անցքը փակէ. կամ երբ կինն էրիկը կամ զուրիշը թունաւորէ նախանձէն կամ այլապէս մեռցընէ, սպանութիւնը կամաւոր է, ճիշդ այնպէս, իբրեւ թէ սրով մեռցուցած ըլլայ։ Ցիշեալ կերպով ով որ զուրիշը կը մեռցընէ, դրեալ իրաւանց համեմատ՝ սպանելոյն դլխոյ գինը պիտի հատուցանէ աղգականաց։ Զարտադրծին սեռը դրամական պատժոյ վրայ աղբեւրութիւն չունի։ Այս դլխոյ պատիժն (poena capitis) է 365 ֆլորին։ Թէեւ մարդու արիւնն անգին է, որովհետեւ մարդն ըստ պատկերի Աստուծոյ ստեղծուած է եւ Աստուծմէ զատ ոչ ոք կրնայ զմեռեալն ի կեանս կոչել, սակայն հարկ է սպանութեանց առջեւն առնելու համար պատիժ մը սպառնալ։ Քանի եւ 30 տեսարի դինն, որ Ս. Յովսեփայ

եւ Յիսուսի Տեառն մերոյ եւ Աստուծոյ համար կը վճարուէր, ամէն մարդ իբրեւ անարժան բան պէտք է համարիլ: Անոր համար 365 փլորինի գումարը կ'որոշուի, որովհետեւ մարդկային մարմինն 365 անդամ, եւ տարին 365 օր ունի: Յիշեալ որոշումն՝ թէ կամաւոր ապանութեան համար սոյն գումարը պիտի վճարուի, առանց բացառութեան չէ: Քանի մը դիպաց մէջ ապանութեան մահու պատիժ կը սպառնացուի, ինչպէս արդէն տեսանք: Շատ դիպաց մէջ գլխոյ դրամին մէկ մասը կը վճարուի: Այսպէս 3ր մասը կամ կէսը կը վճարուի եթէ սպանեալը 10 տարեան չէ, կամ թէեւ 10, բայց չէ 12 տարեան, եւ սպանողն 50ը չէ անցած: Նոյնպէս կէսը կը վճարէ՝ երբ զմեկը ցորեկը դուբ կամ ջրհոր նետելով կը մեռցընէ, ուր՝ ամբողջը կը վճարուի եթէ դիշերը նետուի: Նոյնպէս գլխոյ գնոյն միայն կէսը կը վճարուի էրկան, որուն կինը կուսոյ մը մէջ բունցի մ'առնու, որով վիժի սաղմն՝ որ տակաւին մարդկային կերպարանք չունի. իսկ եթէ արդէն մարդու կերպարանք առած է, ամբողջ պիտի վճարուի, եթէ այլազգ միաբանութիւն չէ եղած: Քանի մը դիպաց մէջ ապանութիւնը բոլորովին անպատուհաս կը մնայ: Այսպէս երբ դիշերը տան մէջ գող մը գողութեան առեն սպանուի, պատերազմի եւ անձին պաշտպանութեան համար եղած ապանութիւնն, տան մէջ կատաղի ձիէ մը դործուած ապանութիւնն, որուն տէրը տնեցիներն եւ ուրիշներն զդուշացուցած էր առկէ: Ընդ հակառակն հոդեւոր առենէն ապաշխարանք կը կտրուի, եթէ ձիուն տիրոջ ըսուած էր վնասակար ձին հեռացընել: Նոյնպէս հետեւեալն յայտնապէս պատժէ ազատ նշանակուած է, այսինքն՝ երբ լուացուղ տղոյմէ մին առանց յանցանաց այլոց խղդուի, եւ սոսկալ կարող չըլլան զինք ազատել:

Արբեցութիւնն յինքեան չ'արդարացըներ արբեցութեան առեն դործուած ապանութեան

յանցանքէն, հապա դէպքը ճշդիւ պիտի քննուի եւ պարագային համեմատ պիտի դատուի։

Միւս կողմանէ ապանութեան փոխարէն դլխոյ դրամը վճարելու համար հարկաւոր չէ բնաւ, որ ապանութիւնն ուղղակի դիտուած ըլլայ։ Այսպէս եղէ ապանուած մարդու մը քաւութեան համար չի բաւեր՝ որ — հին կտակարանի որոշման համեմատ — եղն ապանուի եւ անոր մին դինն աղքատաց մէջ բաժնուի, այլ անոր տէրը դլխոյ դինը պիտի վճարէ, եթէ ուրիշներն պահանջած են եղն հեռացընել եւ ինք չէ անսացած։ Այսպէս, անիկայ որ իւր ծառային կամ դուրիչն — հայոց սովորութեան համեմատ — ցորենի դեռնափոր հօրն իջեցընէ, առանց վնասակար օդն մէջէն կանխաւ հանելու, եւ առ հասարակ անիկայ՝ որ զմէկն կը դրդռէ կամ կը սոսկալի գործ մը գործել, բժիշկն՝ որ տգիտութեամբ կամ ատելութեամբ հիւանդին սխալ դեղ կու տայ, կամ անիկայ՝ որ դիտմամբ, թէեւ կատակաւ, հեծելոյ մը ձին կը խրտչեցընէ, պատասխանատու է յառաջ եկած սպանութեանց։

Բայց այն ատեն միայն դլխոյ դին կը վճարուի, երբ մահն յառաջ եկած է։ Այսպէս, թէեւ տէրը պատասխանատու է ծառային արեան, զոր ինք մահաբեր գործեօք սպանած է. բայց ոչ՝ եթէ մահն իւր հարուածէն քիչ ժամանակ ետքն յառաջ գայ։ Նոյնպէս անիկայ՝ որ ուրիշին հետ կռուած ժամանակ զանիկայ վիրաւորէ, միայն վիրայ հատուցման կը պարտաւորի։ Ապարդիւն մնացած սպանութեան փորձին պատիժն հայ իրաւանց անծանօթ է։

Պարզ վիրաւորութեան եւ ուրիշ մարմնոյ վնասներն սովորաբար անկէ հասած վնասուն եւ բժշկութեան ծախքին հատուցմամբը կը քաւուին։ Այս դէպքիս մէջ միտ կը դրուի վիրաւորողին եւ վիրաւորուողին հասակին, վիրաւորեալ անդամոյն, վիրաւորման խաղի, կամ արբեցութեան, կամ բարկութեան մէջ

եւ կամ առանց կամայ վիրաւորողին եւ այլն եղած ըլլալուն: Եւ նաեւ եթէ մէկուն վիրաւորման պատճառ եղած է երրորդ մը, պարագայից համեմատ՝ ասիկայ պիտի քաւէ վնասն: Այսպէս՝ երբ աղայ մը միաբանութեան մը համեմատ՝ բարձրաւանդակէ մը ցատկէ եւ անով վիրաւորուի, կամ երբ երիտասարդ մը կանխաւ միաբանեալ դժուարին գործքի մ'օգնելու կամ նոյնը կատարելու ժամնանակ վիրաւորուի: Այս դիպայ մէջ անիկայ՝ որ նոյն գործոյ կատարման համար դրամ տուած է, իբրեւ պատճառ վիրաւորման՝ վնասուն կէսն եւ բժշկութեան դինը պիտի հատուցանէ: Նոյնպէս վնասուն միայն կէսը պիտի հատուցուի, երբ մէկը ձիէ մը վիրաւորուի, որուն տէրն իւր անասնոյն վնասակար յատկութիւնը ծանուցած է: Այսպիսի դէպքի մէջ տէրը անեղծոյ նկատմամբ բոլորովին ազատ է: Ամբողջ վնասուն եւ բժշկութեան գնոյն պատասխանատու է յանուանէ այն՝ որ զմէկը ցորենի հորի մէջ կ'իջեցընէ առանց նախ վնասակար օդն անկէ հանելու. կամ տէրն՝ որ իւր ծառայն անսովոր աշխատութեանց կը ղբաղեցընէ, կամ անիկայ՝ որ հեծելոյ մը ձին կը խրտչեցընէ, եւ այլն: Զարմանալի պատիժ մը կը դրուի այն դէպքին՝ երբ տէրն ծառային աչքը հանէ: Այս դէպքիս մէջ պէտք է, ինչպէս յիշեցինք, քրիստոնեայ ծառայն ազատ թողուլ, իսկ հեթանոսը կէս գնով ծախել:

Վիրաւորման պէս կը վարուի նաեւ այն դէպքին՝ երբ մէկն ուրիշին, մանաւանդ երիտասարդ մը ծերուն մօրուքը ձղձդէ:

Նաեւ ջողո-ին-ը դրամով կը հատուցուի, եթէ գողը գողութեան ժամնանակ բռնուած եւ դատի բերուած չէ: Դրամական պատիժն ըստ պարագայից՝ է գողունի իրին գնոյն կրկինն կամ չորեքկինը: Արուեստաւորը չորեքկինը պիտի հատուցանէ, եթէ իրեն գործելու տրուած նիւթէն խորտառնու. նոյնպէս վաճառականն՝ որ մէկէն աւելի չա-

փոխ կամ կշռով կը գողնայ կամ անոր կը վնասէ: Ձեռագէտը կրկին կը վճարէ, երբ իրեն յանձնուած գործքի մը մէջ գողութիւն ընէ: Այսչափս յիշելէն ետեւ՝ աւելորդ է մտադիր ընել, որ հայ իրաւունքը "գողութիւն" բառն այսօրուան իմաստով չի գործածեր: Այսպէս գողութիւն կը համարուի նաեւ այն՝ երբ մէկն օտար ծառայ մը տիրոջմէն առնու եւ ուրիշի մը ծախէ: Այս դէպքիս մէջ քաւութիւնն յայնմ է՝ որ գողցողը ծառային առաջին տիրոջը, իսկ ծառային վոխարէն ընդունած դրամն գնողին պիտի դարձընէ: Եթէ ծառան վախճած է, այնպէս որ առաջին տիրոջ չի կրնար դարձուիլ, այն ատեն առաջին տէրը վաճառման գինը կ'առնու, իսկ յանցաւորին կը տրուի, — ինչպէս յիշեցինք — տանջողական եւ անպատուող պատիժ մը:

Բայց ի գողութենէն՝ նաեւ ոչոցառաքոց հաստոյաթ ընան կրկին գնով պիտի հատուցուի: Այսպէս՝ աւանդատուն կամ գրաւառու պարտատէրն ընդունած իրաց վնասն, որուն պատճառ եղած չըլլալն սուրբեամբ կ'երդնու, կրկին պիտի հատուցանէ, եւ ինք վնասուն մնանակիս, ուստի եւ ստերդումն կը ճանչցուի: Այսպէս անիկայ, որ անզգուշութեամբ կամ անհոգութեամբ համբարանոցի, հնձոց, անասնոց կամ զգեստեղինաց կրակ կը ձգէ, սովորաբար վնասուն կրկինը կը հատուցանէ: Իսկ եթէ կրակն, որմէ վնաս յառաջ եկած է, այրած տեղէն շատ հեռու էր, այն ատեն վնասը միայն կէս պիտի հատուցուի: Այսպէս նաեւ գինւոյ տակառ ծախողն կէսը պիտի հատուցանէ վնասուն, որ յառաջ կու գայ գինւոյն տակառէն վազելովն: Նոյնպէս եզան կամ հորթին վնասուն կէսը կը հատուցանէ տէրն, որոնցմէ ուրիշ նոյնազգի անասուն մը սպանուած է, եթէ իրեն ծանօթ չէր որ իւր անասունը վնասակար յատկութիւններ ունի: Այս դէպքիս՝ վնասակար անասունը կը ծախուի, գինն ու սատկած անասունն երկու տերանց մէջ հաւասա-

բապէս կը բաժնուի։ Իսկ եթէ ընտանեկան անտանելի տիրոջը նոյնին ընտանեկան յատկութիւնը ծանօթ էր, եւ դրացեաց ազդարարութենէն ետեւ ալ չէ ծախած, ամբողջ ընտանին կը պարտաւորի, բայց կրնայ ապանուած անասունն առնուլ։ Միւս դէպքերն՝ յորս ընտան մի անգամ ամբողջ պիտի հատուցուի, են՝ երբ օտար անասուն մը դուբի կամ ջրհորի մը մէջ իյնայ, որ ծածկուած չէր, եւ անկէ սատկի կամ վիրաւորի. բայց անիկայ՝ որուն կը վերաբերի դուբն կամ ջրհորն, կրնայ սատկած անասնոյն մորթն առնուլ։ Դարձեալ՝ մէկուն պահելու տրուած անասունն եթէ գողցուելու ըլլայ, կամ երբ զգեստ կամ անասուն մը, որ դրաւ դրուած ըլլան, փճանան կամ ընտաին, ամբողջ պիտի հատուցուի. կամ երբ մէկն օտարին պտղատու ծառը փճացընէ, ի փոխարէն ընտաուն նոյն տեղը նոյնպիսի ծառ մը պիտի տնկէ, եւ պտղոյն պակասութեամբն հասած ընտանը պիտի հատուցանէ, մինչեւ որ նոր ծառն պտուղ բերէ. կամ երբ մէկն օտար ձի կամ ուչխար մեռցընէ, առանց թշնամութեամբ գործած ըլլալու, կամ երբ ջաղացք մը վարձողն իր յանցանօքն կամ անհոգութեամբը ջաղացքին կամ անոր վերաբերեալ իրաց ընտաս մը հասցընէ, կամ երբ անկէ բան մը գողցընէ, կամ երբ մէկն օտարին յորենն իրեն համար աղայ, կամ օտար այդիէ բան մ'առնու տանի առանց ազարակին կամ այգւոյն տիրոջ հաւանութեան, կամ երբ մէկն օտար արջառ մը, զոր իւր երկրին վրայ գտնէ, սպաննէ, կամ երբ մէկն առանց յառաջուց իմացընելու՝ ջուր մը գործածելով ընտաս հասցընէ, կամ երբ վարձեալ հովուի մ'անմտադրութեամբը հօտը ընտանի. կամ երբ ձեռագէտն իրեն գործելու տրուած նիւթն անհոգութեամբ ընտանէ, կամ ծառային առանց տիրոջ հաւանութեան իւր սեպհական անձին օգտին գործածած գործիքը փճացընէ, կամ պահելու տրուած ապրանքներուն մէկը ընտաս մը հասցընէ։

Զարմանալի է այն դիպաց որոշումն, երբ մէկին իւր ագարակին մէջ անասնոյ մը հանդիպի եւ ըսյն ըարնէ կամ վիրաւորէ, այնպէս որ անոր աչքը, ոտքը կամ եղջիւրը եւ այլն վնասուի: Այս դէպքիս մէջ վնասողն անասնոյն տիրոջ նոյնին դնոյն չորրորդ մասը պիտի տայ. բայց միտ դնելով՝ որ արդեօք տիրոջ ազդարարուած էր իւր անասունն այնպէս պահել՝ որ օտարին պտղոյն կամ հունձքին չվնասէ: Խոլորովին պատժէ աղատ կը կացուցուի, եթէ եզ մը, որուն վնասակարութիւնը տիրոջն անծանօթ էր, փոքրիկ անասուն մը սպաննէ. կամ երբ պահելու առնուած անասունն անծանօթ պատճառաւ մը, բնութեամբ եւ կամ արջէ կամ գայլէ կամ ուրիշ գազանէ առանց յանցանոց պահողին յաւիշտակուի, սպանուի, կամ վիրաւորի. կամ երբ մէկն միայն ձեռօք օտար հունձքէն իրեն համար մաս մ'առնու, կամ օտար այգւոյ մէջ օտարին խաղողն ուտէ:

Բայց ի յիշեալ պատիժներէն հայ իրաւունքը կը յիշէ վատահամբաւութիւն, անէծք, կարգընկէցութիւն, բանադրանք եւ ընդհանրապէս հոգեւոր ապաշնարանք:

Ապահամբա- կ'ըլլայ դատաւորն, եթէ ցուցուի՝ թէ անիրաւ վճիռ տուած է. նոյնպէս անիկայ՝ որ օտար քրիստոնեայ ծառայ մը կը գողնայ եւ կարող չէ նոյնն առաջին տիրոջը դարձընել. դարձեալ՝ ատերդումը, եւ անիկայ՝ որ ստութեամբ կ'ըսէ թէ մէկու մը պահելու համար բան մը յանձնած է. եւ առ հասարակ ամէն ըրպարտող, որ ըմէկն յանցաւորական գործքի մը կը ըրպարտէ. եւ վաճառականն՝ որ կը վնասէ մէկուն ստուտ չափով կամ կշռով:

Ս. Գրքէ առնուած կամ անոր վրայէն ձեռնուած շատ որոշմունք չարագործներն Աստուծմէ եւ մարդիկներէ անիծուած կը նկատէ: Այսպիսի են վերոյիշեալ դէպքերէն զատ՝ նաեւ այն դէպքն, երբ

բարձրաստիճան անձ մը կամ պալատական մը շքա-
դրօք, թմբկահարօք, սրնգահարօք եւ կանամբք
վանք կը մտնէ հոն բնակելու համար, եւ վանքին
առաջնորդին յորդորանաց, աղաչանաց եւ պահան-
ջմանց առանց միտ դնելու՝ միտքը դրածէն ետ չի
կենար: Նաեւ թագաւորը թշնամանել՝ դատա-
պարտութեան արժանի գործ կը նկատուի. եթէ
եկեղեցական է՝ կ՚ըլլայ. իսկ եթէ աշ-
խարհական՝ կը բանադրուի:

Նոյնպէս գերեզմանակրկիան քրիստոնեայ
հասարակութենէն կը մերժուի, երբ գործքի ժա-
մանակ բռնուած չէ, եւ իւր յանցանքն ղէյացեալ
արտիւ խոստովանած է խոստովանահօր:

Հոգեւոր պալքոզան կը յիշէ հայ իրաւ-
ունքն ուրիշ քանի մը դիպաց մէջ: Այսպէս այն
տէրն, որ ծառայն այնպէս ծեծած է, որ թէեւ ոչ
անմիջապէս, բայց կարճ ժամանակ եաքը նոյն պատ-
ճառաւ կը մեռնի. կամ անիկայ՝ որ կռուոյ մէջ
յղի կնոջ մ՚այնպէս կը զարնէ՝ որ անկերպարան
սաղմն վիժի. կամ անիկայ՝ որուն տնէն մէկը վար
կ՚կտնայ՝ առանց ասոր պատճառը շէնքին մէկ պա-
կասութիւնն ըլլալու. կամ անիկայ՝ որ ի հարկաւ-
որութեան կամ ի պատերազմի եւ կամ ըստ պա-
տահման եւ առանց մեղքընելու դիտաւորու-
թեան զմէկը կը մեռցընէ, կը պարտաւորի խոստո-
վանիլ եւ ապաշխարել:

Շատ դիպաց մէջ գործք մը միայն իբրեւ ա-
պօրինաւոր նշանակուած է, առանց պատիժն որո-
շելու: Այսպիսի են՝ երբ գեղացի մը՝ տիրոջն ան-
ասմբր եւ չափազանց աշխատութիւն պահանջելովը
մնայուն վնաս մը կը կրէ. դարձեալ՝ երբ մէկն
ատութեամբ ուրիշի մը "մարդասպան, բռնաւոր"
ըսելով՝ զինք թշնամանէ, կամ եկեղեցական մ՚ա-
նարգէ, կամ սուտ վկայութիւն տայ, կամ երբ
մէկը կին մ՚առեւանգէ առանց անոր հետ ննջելու,
կամ երբ մէկն իւր ուղեկիցները դժբախտութեան

մը ժամանակ թողու երթայ, կամ երբ կանայք ա-
բանայ եւ արք կանանց ղեկաւ կրեն, կամ երբ մէկն
իրեն յանձնուած հիւանդանոցին վարչութիւնն իւր
օգտին եւ ի վնաս հիւանդանոցին եւ աղքատաց
վարէ, կամ վերջապէս վաճառական մը յոռի ա-
պրանք ծախէ կամ առ հասարակ վաճառականու-
թեան կանոնները չպահէ, զոր թագաւորն իւր
խորհրդականաց հետ դրած է: Այս մասին կը հրա-
մայուի, որ չափն ու կշիռն ճիշդ եւ արդար, իսկ
ապրանքն ժամանակին յարաբերութեանց համա-
պատասխանող պէտք են ըլլալ, որուն վրայ մաս-
նաւոր հսկողներ կան: Ոչ ոք իրաւունք ունի մաքս
դնելու, բայց միայն թագաւորն իւր խորհրդակա-
նաց հետ. եւ եթէ տէր մը մաքս դրած է, այն
միայն այն եղանակաւ կրնայ առնուիլ, ինչպէս իշ-
խանին սահմանադրութեամբն որոշուած է: Ճա-
նապարհորդութեան ժամանակ մաքս չի կրնար
պահանջուիլ, բայց միայն այն քաղաքներն ուր վա-
ճառականք շուկայ ունին. իսկ մաքսաւորք միշտ
մեղմով եւ առանց հարստահարելու մաքս պիտի
առնուն: Դարձեալ կ'որոշուի՝ որ ամէնօրեայ ու-
տելեայ գինը տարուոյն պտղաբերութեան համեմատ
որոշուի: Վերջապէս ապօրինաւոր ձեռնարկութիւն
կը համարուի առանց հաւանութեան թագաւորին
նոր գաղթականութիւն հաստատելն: Այս մասին
կ'ըսուի, որ ամէն բանէ յառաջ գաղթականաց պի-
տի ցուցուի եկեղեցւոյ տեղ մը, եւ այնուհետեւ
բնակութեան, ագարակի եւ արտի երկիրներն ու
անոնց պիտոյքը պիտի բաժնուի, որպէս զի իւրա-
քանչիւր ոք գիտնայ ընելիքը: Եթէ գաղթակա-
նութիւն մը կը լքուի եւ նոր տեղ մը կը հաստա-
տուի, գաղթականք այն իրաւանց եւ ազատու-
թեանց համեմատ պիտի հաստատուին, որոնց հա-
մեմատ յառաջագոյն նոյն գաղթականութիւնն
հաստատուած էր:

Միկիզմունտ թագաւորն Հայ իրաւանց այս պատժական օրինաց որոշմանց վրայ կարեւոր յաւելուածներ ըրաւ, որով անոնցմէ շատերն էապէս փոխուած, ամփոփուած, եւ կամ նոյն իսկ բարձուած են:

Նախ եւ յառաջ միտ դնելու է այն նախադասութեան որ յաճախ կրկնուած է: Հայոց իրաւաբանական յարաբերութեանց եւ դրից վերոյիշեալ զարգացմանէն յայտնի է, թէ յանցանաց իրերն, եւ յանուանէ հրձգութիւն, գողութիւն, պալտնի դրամ կոխել ոչ ըստ հայ իրաւանց, այլ թագաւորութեան եւ պետութեան հասարակայ իրաւանց համեմատ պիտի դատուին: Նաեւ ապանութեան եւ գլխոյ դրամի որոշումներն այն ատեն միայն կրնան գործադրուիլ, երբ Հայն ղՀայ սպանէ: Ուրիշ ընդհանուր կանոն մը շատ անգամ կըրկնեալ յաւելուածով մը հաստատած է, որ յիշեալ որոշմունք միայն Հայոց մէջ զօրութիւն պիտի ունենան, կամ երբ դէթ ամբաստանեալն Հայ է: Այն հիմնական նախադասութիւնն, թէ իւրաքանչիւր ոք միայն իւր յանցանաց համար պիտի պատժուի, ամփոփուեցաւ այնու՝ որ այն յանցաւորին տղաքն, որ ընդդէմ թագաւորին կամ քաղաքին յանցանք մը գործած է, հայրենի ստացուածքէն կը զրկուին, եւ ստացուածքը կը դրաւուի: Ուրիշ փոփոխութիւն մ'ալ եղաւ, այն է՝ հայ ատենին որոշման դէմ առ թագաւորն բողոք ընորհեցաւ: Առով այսպիսի որոշման մը դէմ կենալը կամ չհնազանդիլն՝ պատժոյ արժանի ըլլալէն դադրեցաւ. ինչպէս նաեւ անիրաւ վճռոյ մը համար դատաւորին վատահամբաւ ըլլալն: Ուրիշ յաւելուած մը կ'որոշէ, որ տղաք պարտաւորեալ են ծանուցանել իրենց ծնողաց յանցանքն ընդդէմ թագաւորին կամ պետութեան. եւ ասով ծնողաց ունեցած պարտաւորութեան հակառակ գործած չեն ըլլար, եւ անոր համար չեն կրնար պատժուիլ: Օտար ծա-

ուայ մը ծախելու մասին տրուած որոշումներն միայն այնատեն կ'արժեն, երբ ծախուողն Հայ է. ապա թէ ոչ՝ իրին որոշումը թաղաւորին պիտի թողուի։ Այն զարմանալի որոշման տեղ, որ վնասակար ձիէ մը մարդու մը սպանուելուն վրայ է, որուն տէրը ձին ծախել կը պարտաւորի, պիտի արժէ եզան մը ձեռօք դործուած նոյնպիսի վնասուն պատիժն, եւ վերջապէս առեւտրական որոշումներն միայն այնչափ ատեն կրնան դործադրուիլ, ցորչափ պալատական կոմսերու իրաւանց չեն հակառակիր։

Հայ իրաւանց Դատաստանի Եղանակն մասին տուած սակաւաթիւ որոշումներն՝ կարեւոր կէտերը տարակուսական կը թողուն։ Այսպէս նախ այն խնդիրն՝ թէ արդեօք պատժական իրաց մէջ դատը դատարանն ի պաշտօնէ ինքնին պիտի բանայ։ Թերեւս այն որոշումն՝ թէ ատեանը պէտք է պատժել այն տէրն, որ իւր ծառային արիւնը կը թափէ ծեծելով, ենթադրել կու տայ՝ որ Հայ իրաւունքը կը ճանչնայ ի պաշտօնէ դատ բանալ։ Սիրակի օրերն ամենեւին դատաստանական գործ չ'ըլլար կատարել, որպէս զի ամէն մարդ ատեն եւ ապահովութիւն ունենայ Աստուծոյ երկրպագելու։ Կայ որոշում մը՝ որ կը սահմանէ թէ օտարին դատերն ընդդէմ թշնամանողի կամ պարտապանի, չորրորդ օրը պիտի որոշուի։ Այս որոշման իմաստը բոլորովին լսւսաւոր չէ եւ մեկնութեանը կուսան կը պակսի։ Դատաւորն առանձին ամենեւին դատ մը պիտի չորոշէ, այլ միշտ 12, կամ եթէ այսչափ չի կրնար գտնուիլ, դէթ 6 կամ 4 արդար մարդիկ պիտի առնու, որոնք Հայ իրաւանց տեղեակ ըլլան, եւ անոնց հետ դատը պիտի կատարուի։ Արդարութեան այս պաշտօնեայք պարտական են ամէնուն՝ աղքատին ու հարստին, այրուին ու որբին, քաղաքացւոյն եւ օտարին արդար դատ ընել եւ կաշառք չդնուշանալ։ Դատաւոր մը, որոյ գործն է դատել, պէտք չէ դատի մը մէջ խորհուրդ տալ. վա-

տահամբաւ կ'ըլլայ այն դատաւորն, որուն անիրաւ վճիռ տուած ըլլալը կը ցուցուի: Դատէն յառաջ Վօյթին կողմանէ հրաւէր պիտի երթայ դատի կոչուողներուն: Եթէ առաջին եւ երկրորդ հրաւիրանաց չեն անսար, ամէն մէկ անգամ 6 կրօշ պատիժ կը սպառնացուի: Ով որ երրորդ հրաւիրէն ետքն ալ չ'երեւար, նոյնպէս վեց կրօշ կը վճարէ, կը բանտարկուի, եւ բանտը կը մնայ մինչեւ որ քաղաքը բնակող քաղաքացի մ'երաշխաւոր ըլլայ, թէ այսուհետեւ ատենին եւ վճռոյն պիտի հնազանդի: Երաշխաւորին եւ երաշխաւորելոյն անմիջապէս երեք շաբաթ միջոց կը տրուի: Եթէ այնուհետեւ դարձեալ չ'երեւար՝ անհնազանդն իր դատը կը կորսնցընէ: Դատաստանն երկու կողմանց ներկայութեամբը պիտի ըլլայ. դատաւորն ասոնց տարակուսութիւնքն ու պատասխանները պիտի լսէ, վկաները պիտի մտիկ ընէ, յառաջ բերուած ցուցումները պիտի քննէ, եւ եթէ երկու կողմը միաբանելու յորդորն անպտուղ մնալու ըլլայ, պատշաճ վճիռը պիտի տայ: Իբրեւ սովորական ցուցում կը նկատուէին վկայք: Երկու կամ երեք վկայք, որոնք արդար եւ հաւատալի հայ են, կը բաւեն նոյն իսկ յանցանք մը ցուցընելու, եւ հակառակորդին չի ներուիր վկայից ցուցման դէմ տարակուսութիւններ ընել: Երդումը դիւրաւ թոյլ չի տրուիր, իսկ սահմաններու վէճին մէջ՝ ամենեւին: Եթէ հայ մը պիտի երդնու, նախ ամբաստանողն անոր ձեռքերը ջրոյ մէջ պիտի թաթխէ, եւ այնուհետեւ անիկայ պիտի երդնու առանձինն՝ առանց վկայից, եկեղեցւոյ մէջ Ս. Խաչի վրայ, ներկայութեամբ հայ Վօյթին եւ անոր՝ որ Վօյթին հետ հայ ատենին կը նախագահէ: Նոյն կերպը պիտի պահուի երդման ուրիշ տեսակներուն մէջ ալ: Ցուցման մասին ընդհանրապէս կ'արժէ սա նախադասութիւնը՝ թէ ուրացող ամբաստանեալը կը պարտաւորի ցուցում յառաջ բերել, եթէ արդէն երկու կողմանէ ալա-

պահով յուցմունք յառաջ բերուած չեն: Ով որ դատը քննուելէն ետեւ՝ տրուած վճռոյն գոհ չէ, կրնայ թագաւորին բողոքել. վասն զի Հայք ոչ թէ քաղաքներէն, այլ դքսերէ եւ իշխաններէ առած են իրենց արտօնութիւնները, եւ թագաւորը զիրենք օտար իրաւաբանութենէ աղատ ըրած է եւ իւր իրաւաբանութեան տակ առած, զոր եւ Հայ իրաւանց Համեմատ պիտի գործադրէ: Վճռոյն գործադրութիւնը պիտի կատարուի ի ձեռն ատենին կամ պաշտօնարանի, որուն ենթարկեալ է յաղթուողն: Գործադրութիւնը կը տարածուի բովանդակ ստացուածքին, դրամին, ապրանքին կամ ուրիշ ընչից վրայ: Ատենի խաղաղութեան Համար եւ դատի վրդովման առջեւն առնելու նպատակաւ՝ կրնայ ատեանն բանտի եւ դրամի պատիժ տալ:

Դատի կատարման մասին պէտք է միտ դնել նաեւ, որ երկու կողմանք առլորաբար անձամբ դատը կը վարեն, եւ բնաւ դրամով վարձեալ գործակատարներ չեն կրնար դնել: Կանանց տեղ կրնան ատեան երեւալ իրենց ամուսինը կամ արեան աղգականքն, որոնք պէտք եղած իշխանութիւնն առած եւ տեղապահ դրուած են. ասոնք լոկ վնասու նդիրներու մէջ կարող են կանայքը պաշտպանել:

Սիկիզմունդ թագաւորն յիշեալ դատաստանի եղանակի որոշումներու վրայ ինչ ինչ յաւելուածներ ըրաւ. բայց ասկէ՝ նաեւ որոշեց, որ թագաւորական նդրոյ մէջ՝ յանցանք գործելու ժամանակ բռնուած յանցաւորն եւ վճարել չկրցող պարտապանը նաեւ կիրակի օրեր կարելի է բռնել, դատապարտել եւ այլ ատենական գործեր կատարել:

Այս որոշմանց կարեւոր ամբողջացուցումը կու տան նախորդ 1 եւ 2 Հատուածներու մէջ յիշուած վաւերագիրք, բայց ի մանաւորի՝ Հայ ատենին գործելու մասին տրուած կանոնները, որոնք

պիելովսկիի յիշեալ օրինակին մէջ կը գտնուին. բայց հոս զայս յառաջ բերել՝ դործոյս սահմանէն անդին է:

Հոս իբր յաւելուած պիշոֆի յօդուածոյն՝ յառաջ կը բերենք Լեհահայոց դատաստանի մասին Սադովկ Պարոնչի գրածն (Rys dziejów ormiańskich, Tarnopol, 1869, p. 261-264.)

"Դատաստանական շէնքն՝ Դատաքատան կ'անուանուէր, ատեանն՝ Դատարան, իսկ այն սենեակն՝ ուր կրօնական դատերն կ'ըլլային՝ Խոյ: Ատեանը կը կազմէին քաղաքապետան՝ Վոյթն եւ 12 խորհրդականք՝ Աւագանին, որոնք այս պաշտօնը ցմահ կը կատարէին: Աւագանւոյ ընտրութիւնն ամէն տարւոյ սկիզբը կ'ըլլար հանդիսական պատարագէ մ'ետեւ: Ընտրեալ քաղաքապետան կ'երդնույր հետեւեալ խօսքերով. "Ես Ա. Ա. կ'երդնում առաջի Տեառն Աստուծոյ ամենակալի՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, Ամենասուրբ կուսի՝ Աստուածամօր Մարեմայ, առաջի սրբոյ Հօրն իմոյ Գրիգորի Լուսաւորչին եւ ամենայն սրբոյ Աստուծոյ, հաստատակութեան հետ հնազանդ ըլլալ թագաւորին, կուսակալին կամ քաղաքիս մեծին, եւ հրամանաց եպիսկոպոսին կամ տեղւոյն ժողովրդապետին: Կը խոստանամ եւս ըլլալ հաւատարիմ եւ հասարակութիւնն յօդուտ քաղաքիս զարդարընել, քաղաքիս օրէնքներն յամբողջութեան պահել, եւ ամէն դատերն լաւ կատարելով՝ արդար վճիռ տալ խղճիս համեմատ առանց կաշառի եւ ակնածութեան: Եւ եթէ երդուածս չպահեմ, թող պատժէ զիս արդար դատաստանն Աստուծոյ եւ անմեղ չարչարանք Քրիստոսի, յայտ եւ ի հանդերձեալ կեանս ամէն:"

Ասոր նման կ'երդնուին Աւագանին կամ դատաւորը: Կ'ընտրուէր նաեւ տեղապահ մը, որ Վոյթին հիւանդութեան ատեն կարենար անոր փոխանորդ ըլլալ. նմանապէս կ'որոշուէր ատենադպիր կամ նոտար մը հմուտ իրաւանց, որ ծունր դրած եւ երկու մատերն խաչելութեան վրայ՝ կ'երդնոյր կրկնելով Վոյթին հետեւեալ խօսքերը. "Ես Ա. Ա. նոտար, վարչութեան իշխանութեամբ զարդարեալ, Մեծարգոյ Տեառց Աւագանւոյ կամ դատաւորաց պատուական ժողովէն, եւ մեծարգոյ ու պատուական ժողովրդենէ ազատ կամօք եւ միաշունչ ձայնիւ ընտրեալ, կ'երդնում առաջի Ամենակալ միայնոյ յերիս անձինս, որ վարչութենէն արտօնացեալ գրագրութեան պաշտօնս հաւատարմութեամբ եւ ճշմարտութեամբ պիտի կատարեմ, Լեհաց մեծափառ, ողորմած եւ մեծ թագաւորաց ամէն իրաւունքներն ու արտօնութիւնները պիտի պահեմ, դաշնադրութիւնները եւ ամուսնական դաշինքներն առանց գիտութեան պատուական Վոյթին եւ Աւագանւոյն կամ դատաւորաց պիտի չարձանագրեմ, եւ եթէ այսպիսի դաշնոյ դէպք մը հանդիպի՝ նախ պատուական Տեառն Վոյթին, եւ յետոյ առաջի վարչութեան, այսինքն՝ Աւագանւոյ պատուական ժողովոյն առջեւ իրը պիտի ծանուցանեմ: Նոյնպէս կը խոստանամ գաղտնիքները, որոնք ուխտիւ կը ծանուցուին ինձ, մեկու մը չյայտնել: Այսպէս գործելու օգնական ըլլայ ինծի Աստուած եւ իւր անմեղ չարչարանքն, ամէն:" Այս առթիւ կ'ընտրուէին նաեւ եկեղեցւոյ գործակատարները, այսինքն՝ վերին դանձապետը, աւանդապահը, դանձապետը, հիւանդանոցին վարիչը, ատենի դատախազն ու ծառայն, եւ քաղաքային ծառայն: Դատաստանական վճիռք կը հաստատուէին կնքով, որուն վրայ նկարուած էր գառնուկ դրօշ ի ձեռին, եւ շուրջն հայերէն գրութիւն մ'ալ կար: Այս կնքոյ պահպանութեան համար երկու կնքիչ

կ՚ընտրուէին։ Կար նաեւ Մասնախումբ մը 40 արանց՝ առաջնորդի կառավարութեան տակ։

Ամէն դատաստանէ յառաջ՝ Վոյթն խորհրդականներովն առաջի խաչելութեան ծունր դրած, կ՚աղօթէր առ Հոգին Սուրբ, որպէս զի իւրաքանչիւր խնդիր ճանչնալու եւ արդար վճիռ տալու լուսաւորութիւն ընդունին։ Երկշաբաթեայ դատաստանք ամէն անգամ չէին ըլլար. առաջին դատաստանը Մկրտութեան տօնէն ետեւ՝ առաջին երեքշաբթին կ՚ըլլար։ Երկրորդն՝ երեք կիրակի ետքը. եւ այսպէս միշտ ամէն երեք կիրակի ետքը կ՚ըլլար մինչեւ Բուն բարեկենդան, ուստի սկսեալ դատաստան չկար մինչեւ Նոր կիրակի. ասկէ ետքն եկած երեքշաբթին՝ առաջին դատաստանը կ՚ըլլար, եւ այսպէս միշտ երեք կիրակի ետքը կ՚ըլլար՝ մինչեւ ցնախորդ կիրակի Համբարձման։ Ասկէ սկսեալ մինչեւ Ա. Կիրակի յետ Պենտակոստէից դատաստան չէր ըլլար. այնուհետեւ ամէն երեք կիւրակի անգամ մը կ՚ըլլար՝ մինչեւ Ս. Մարգարիտայի տօնն Շնիկ աստեղ օրերը։ Այս օրէն սկսեալ կը դադրէր մինչեւ յառաջին երեքշաբթի յետ տօնի Ս. Բարթողիմէոսի. այնուհետեւ ամէն երեք կիրակի անգամ մը կ՚ըլլար մինչեւ յիմնակաց Ա. Կիրակին. ասկէ սկսեալ կը դադրէր ցվերջ տարւոյ։ Այս դատին կը նախագահէր Վոյթն, ունենալով քովն առ նուազն չորս Աւագանի, եւ հետեւեալ լեհերէն խօսքերն բարձրաձայն արտասանելով՝ կը բանար դատը. „Ես նախ իշխանութեամբ Ամենակալին Աստուծոյ եւ զօրութեամբ Մեծափառ Թագաւորին՝ մեր ողորմած պետին, իշխանութեամբ քաղաքապետի եւ Տեարց դատաւորաց եւ բովանդակ հայ ժողովրդեան, հայկական երկշաբաթեայ դատը բացուած կը հրատարակեմ, եւ կը հրամայեմ որ այս միջոցին ոչ ոք մերձենայ հոս եւ ոչ ոք հեռանայ, բայց միայն մեր դատաւորական հրամանաւ։ Կը հրամայեմ եւս, եւ կը հաստատեմ ընդհանուր խաղաղութիւն, եւ կա-

տարել այն ամէն գործողութիւններն, որոնք յօրինաց կը հրամայուէին։ Եւ եթէ մէկն այս խաղաղութիւնն եւ օրինաւոր գործողութիւնները պահելու չըլլայ, եւ խօսքով կամ գործով օրինազանց գտնուի, պիտի պատժուի այնպէս, ինչպէս որ օրէնքն արժանի կը համարի ու կը սահմանէ։„ Դատին բացումն հրատարակելէն ետեւ՝ Վոյթն դատաւորի մը պիտի հարցընէ, թէ "Դատաստանի հրատարակութիւնն լա՞ւ էր." որուն անիկայ կը պատասխանէ՝ "Բարւոք հրատարակեցիք, Պատուական Տէր։„ Այնուհետեւ ուրիշ դատաւորի մը կը հարցընէ՝ թէ "Այստեղս հաստատեալ խաղաղութիւնն պիտի պահուի՞ ըստ սահմանեալ օրինաց։„ Այս դատին բացմանէն ետեւ՝ ատենի երդուեալ ծառան՝ ժողովրդեան բարձրաձայն պիտի ըսէ. "Հայկական երկշաբաթեայ դատը բացուած է, եւ եթէ մէկը այս դատին մէջ խնդիր մ'ունի, յառաջ մատչի։„ Ծանրագոյն իրողութեանց մէջ բանակռուոյ հրաման կը տրուէր, մանաւորի հոգ կը տարուէր, ուր իրն չորս եկակոչութեամբ լմննար։ Նոյն դատին գործողութեանց լմննալէն ետքը, Վոյթն դատաւորի մը կ'ըսէ՝ թէ "Անոնք՝ որ ներկայ գտնուեցան, ազատ պիտի ըլլան, եւ որոնք չեկան՝ պիտի դատապարտուին։„ Երբոր դատաւորն հաւանութեան պատասխան կու տայ, թէ դատն ըստ հայկական օրինաց կատարուած է, Վոյթը կ'ըսէ. "Եւ ես շնորհակալ եմ օրինաց„։

Իսկ կրօնական գործքերն ի կարեւորութեան նմանապէս Վոյթին ու քանի մի դատաւորաց առջեւ, եպիսկոպոսին եւ բարձրագոյն եկեղեցականներու ձեռօք Խօ—ցին մէջ կը կատարուէին, սովորաբար երկուշաբթի, հինգշաբթի եւ շաբաթ։ Դատաստան չէր կատարուէր Կիրակի եւ տօնի օրերը, Առաջաւորի բարեկենդանին երկուշաբթին, երրորդ օր աղուհացից (չորեքշաբթի՝ օր մոխրոց) գործոյ օրերն, որոնք սուրբ Մարգարիտայէն մինչեւ ցսուրբ Բարթուղիմէոս կը տեւէին. ժանտախտի ատեն,

եպիսկոպոսին՝ իբրեւ տեղւոյ եպիսկոպոս գահակալելու օրը, անոր յուղարկաւորութեան օրը, եւ թաղաւորին ծննդեան եւ թագաւոր պսակման օրը:

Սակայն այս օրէնքներն ամբողջապէս չէին պահուեր եւ նոյն իսկ կ'աշխատուէր, որ զանց առնուին: Երբ որ մէկը քաղաքային իրաւունք կամ քաղաքացւոյ պատիւ կ'ընդունէր, երդում կ'ընէր լեհպետութեան առջեւ: Արուեստաւորացընկերութեան ժողով չունէին Հայք, եւ եթէ տեղ մը կար այն, միշտ Լեհը գլուխ եւ առաջնորդ կ'ըլլար: Նմանապէս արուեստաւորք ալ Արուեստաւորաց ժողովի լեհ կամ ռութէն առաջնորդին տակ կը գործէին: Հայք սեպհական բանտ չունէին, եւ եթէ հարկ ըլլար մէկը բանտ դնել, պէտք էր լեհ կամ ռութէն վայթին դիմել: Հայք ազգային իշխանութեան բռնաբարութիւններուն պատճառաւ կը ստիպուէին օտար օրէնքներն իրենց սեպհականել, որով իրենց խնդիրները շատ անգամ դիւրաւ կ'որոշուէին:„

ՎՐԻՊԱԿՔ

ԷՋ	ՏՈՂ		ԿԱՐԴԱ
8 ծան.	8	արտօնութ գրին	„ արտօնութագրին
30	32	Աոււագանիէն	„ Աւագանիէն
41 ծան.	6	Քրիգոր	„ Գրիգոր
42 ծան.			յաւել. Ծ. Թ.
42 ծան²	7	բովանձակէ	կարդա՛ բովանդակէ
53	18	միոյն	„ միայն
55	4	Առաոջին	„ Առաջին
59	12	կրայ	„ կրնայ
62	7	Հանդստարանը	„ Հանգստարանը
64	18	պտաժոյ	„ պատժոյ

2.

ԳՈՒԼԷՐ

ԻՐԱԽՈՒՆՔ ՀԱՅՈՑ

ԳՈԼԷՐ

ԻՐԱԻՈՒՆՔ ՀԱՅՈՑ[1]

Ա.

Ընտատ ձրիւք օժտեալ Հայ ազգն, որ հընդեւրոպական բնոյն կը վերաբերի[2], մարդկային սեռին այն ճիւղերէն է, որոնց ինքնօրէն կազմուԹեամբ յարատեւ եւ գործարանաւոր քաղաքական զարգացումէ շնորհուած չէր։ Ի մէջ Արեւելից եւ Արեւմտից՝ պատերազմներու մէջ՝ անկախուԹեան դարերուն կը յաջորդէին շրջանաւոր օտար իշխանուԹիւնք։ Պարսիկք, Հռովմայեցիք[3], Բիւզանդեանք եւ դարձեալ Պարսիկք փոխանակաւ Հայաստանի վրայ կռուեցան։ Հայաստան խաչիճայից դաշտզանին տակն էր, եւ յանկարծ նոր ինքնօրինուԹեան մը հասաւ Բագրատունեաց ժամանակ, — սակայն ոչ երկայնատեւ։ Սելճուգեանք եւ Մղուլք աւերեցին երկիրն անբայատրելի կերպով։ Տաճիկք եւ Պարսիկք զՀայ-

---

[1] Այս գործոյս մէջ բարեկամաբար օգնեցին ինծի Բրոք. Պիշոֆ ի Կրաց, եւ Հ. Սարգսեան, ՄխիԹարեան ի Ս. Ղազար, որուն համար կը յայտնեմ իմ խորին շնորհակալուԹիւնս։

[2] Թէ Հայք Հնդեւրոպական են՝ ատոյգ է, բայց Թէ իրենց լեզուն Հնդեւրոպական լեզուաբուխին շրջանին մէջ ինչ դիրք ունի, ի մասնաւորի՝ Թէ արդեօք երանեան եւ կաւկասեան լեզուաց մերձաւոր ազգականուԹիւն ունի, մեծ խնդրոյ նիւԹ է։ Հմմտ. F. Müller, Ethnographie S. 527. Hübschmann Zeitschr. f. vergl. Sprachforschung N. F. VII. S. 411, Brugmann, Grundriss der vergl. Grammatik S. 5.

[3] Հմմտ. Տակիտ. Տարեգր. Բ. 56: Ambigua gens ea antiquitus hominum ingeniis et situ terrarum, quoniam nostris provinciis late praetenta penitus ad Medos porrigitur; maximisque imperiis interjecti et saepius discordes sunt, adversus Romanos odio et in Parthum invidia.

աստան մէջերնին բաժնեցին եւ Սիւննիներու եւ Շիիներու պատերազմներուն մասնակից ըլլին:

Հայոց նախնի կրօնական պաշտամանց մասին գիտենք որ երբեմն Անահտայ[1] եւ Որմզդի պաշտօնն ունէին՝ մինչեւ Դ դարուն այն նշանաւոր դէպքն՝ երբ Հայք Տրդատայ[2] ժամանակ ի քրիստոնէութիւն դարձան: Յայտնի է որ Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայոց առաքեալն է, Տրդատ 302 ին մկրտեցաւ, քրիստոնէութիւնն իւր թագաւորութեան մէջ մտցուց, եւ Էջմիածինն[3], ուր Գրիգոր տեսիլ տեսաւ, պատրիարքայ աթոռ եղաւ: Այնատեն կը ծաղկէր Հայ գրականութիւնն[4], որ եւ առանձինն թուիչ մ'առաւ երբ Մեսրոպ 400 ին հայկական լեզուի յատուկ առոգանութեան յարմար՝ սեպհական դիր գտաւ[5]: Սկսան հեղինակները ի մէջ գալ, ինչպէս ծանօթ պատմագիրն Մովսէս Խորենացի: — Ընդհանրապէս ե դարն հայկական գրականութեան[6] ոսկեդարն եղաւ, որ եւ յետոյ բաւական ատեն ծաղկեալ մնայ, յէ, ը, թ դարերն, եւ յետոյ ժբ դարուն վերստին սկսաւ ծաղկիլ, սակայն ժգ դարուն ետ գնայ[7], յաջորդեց անկման շրջանն, մանաւանդ թէ խոր ան-

---

[1] Անահտայ պաշտօնն ծանօթ ուկ տեսակին հետ, որ է կոյսերն նշաւակ ընել՝ ամուսնանալէն յառաջ: Հմմտ. Ստրաբոն 14 գ. 16. Հմմտ. նաեւ Bachofen, Tanaquil S. 48 f.

[2] Արդէն յառաջադոյն քրիստոնէութիւնն առանձինն կողմեր տարածուած էր, բայց ոչ ամբողջովին: Հմմտ. Hergenröther, Kirchenlexicon, v. Armenien I S. 1327. f. (v. Himpel).

[3] Էջմիածնի վրայ Հմմտ. Ritter, Erdkunde X S. 514 f.; Telfer, Crimea and Transcaucasia I p. 225 f.; Haxthausen, Transkaukasia I S. 255 f.

[4] Հանդերձ այսու՝ քրիստոնէութեան մուտն յառաջ կար գրականութիւն մը. բայց սակէ դոյզն հետքեր հասած են մեզ: Neumann, in Hermes, krit. Jahrb. 1829 S. 183 f.

[5] Հմմտ. Neumann, Versuch einer Geschichte der arm. Lit. S. 30 f. Հմմտ. նաեւ Մեսրոպայ վրայ, Մովսէս Խորենացի (թրգմ. Լաուերի) էջ. 205, 215:

[6] Neumann, Versuch S. 28 f.

[7] Կիլիկեան Հայոց գրականութիւնն շատ աւելի նուազ էր քան զԱրեւ Հայոցն. Հմմտ. Dulaurier, Recueil des historiens des croisades, Préf. Documents Arméniens I p. V f.

կածութեան, որմէ ԹԷ եւ ԹԸ դարն վերատին ելաւ կանգնեցաւ։ 1676ին Մխիթար Սեբաստացին ծնաւ[1], հիմնադիրն Մխիթարեանց, որոնք բախտի փոփոխութիւններէ ետեւ հաստատուեցան ի Վենետիկ, Ս. Ղազար ծանօթ կղզւոյն վրայ։

Այն դրականութիւնն, զոր կը ծանօթացընէ մեզ Նայման, թարգմանութիւններն ի բաց առնելով՝ աւելի աստուածաբանական եւ պատմական է. սակայն կը գտնենք նաեւ դրուածներ, որ իրաւաբանութեան կը հային. այսպէս կը յիշուին ճառեր բարեկարգութեան վրայ, այսպէս նաեւ (թէեւ կորսուած) ճառ յաղագս իրաւաբանութեան ի Յովհաննէս Սարկաւագէ, յԹՒ դարու[2]։

Բ.

Հայաստանի քաղաքական անյաջողութիւնն իւր քաղաքային եւ իրաւաբանական կազմութեան հետ սերտ յարաբերութիւն ունի[3]։ Արդէն հին ժամանակներն՝ թագաւորութեան օրերն, դեռ Հայկազնեան Հարստութեան ժամանակն, որ մինչեւ առասպելական նախաժամանակն կը հասնի, կար բազմութիւն մը գրեթէ ինքնիշխան ժառանգական իշխաններու՝ նախարարաց, որոնք իրենց երկրին մէջ կատարեալ անկախ էին[4]։ Բայց թագաւորին հարկ տալու օրէնք մը կար, նաեւ պարտաւորութիւն մը պատերազմի երթալու անոր հետ. սակայն ասոր կը պակսէր ծանրագոյն նուիրականութիւն՝ աւատային ultima ratioն, կ'ուզեմ ըսել՝ եթէ մէկն զանց առնէր պարտքը, աւատը չէր կորսուաներ[5]։

---

[1] Հմմտ. Neumann, Versuch S. 261 f., նաեւ Hermes, krit. Jahrb. 1829 S. 182 f.

[2] Neumann, Versuch S. 161, 162.

[3] Հմմտ. յայդոգին մասին Dulaurier, Recueil des historiens des croisades, Introduction, Documents Arméniens I p. L S f.

[4] Հմմտ. ասոր վրայ Մ. Խորենացի (թրգմ. Լաուերի) Բ. 7, էջ 62 —։

[5] Անոր համար ապստամբ նախարարի մը դէմ յի-

Արշակունեաց Հարստութեան ժամանակ մեծամեծաց յարաբերութիւնն առ թագաւորութիւնն բաւական որոշուեցաւ: Մեծամեծաց՝ եւ քանի մը հարիւր մեծամեծաց թագաւորին գահին բոլորտիքը նստելու պատուոյ իրաւունք տրուեցաւ[1]: Եւ այսպիսի յարաբերութիւնք վերջին ժամանակները դեռ կային, նաեւ Թ դարուն, երբ Հայաստան անկախութիւն մը ստացաւ Բագրատունեաց Հարստութեան ժամանակ:

Այսպէս Հայ ազգին մէջ աւատականութեան բողբոջները կային, եւ անոր համար զարմանալի չէ, որ Հայք փառանկեան Արեւմտից հետ շօշափուելու ժամանակ՝ խաչակրութեան ատեն, Փռանկաց աւատային կանոնադրութիւնները արեւմտեան Հայոց վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան, այն Հայոց՝ որ Տաւրոսի զառիթափէն դէպ ի Կիլիկիա իջած եւ հոն նոր թագաւորութիւն մը հաստատած էին, այն է Ռուբինեանց եւ յետոյ Հեթումեանց թագաւորութիւնն[2]: Հոս արեւելեան աւատային իրաւունքն խառնեցաւ արեւմտեանին հետ. Հայ նախարարներն, որ պարոն էին եղած, ետեւէ էին նաեւ դաղղիական պարոնութեան իրաւանց, դաղղիական Անտիզի, — եւ այս իրաւունքը գտան իրենց մօտերն — յԱնտիոք: Հայ "գունդստապլն[3]„ Սմբատ, որուն վրայ քիչ մ'ետքը կը խօսինք, Անտիոքայ Անտիզները թարգմանեց եւ իրենց մէջ մտցուց. թարգմանութիւնն եղաւ 1265ին[4] յաւաջ, — եւ մենք այս իրաւանց գրքին պահպանութիւնն իրեն պարտական ենք:

բաւանց բարձրնկեցութիւն չկար, այլ միայն գործնական՝ ըստ իրաւանց ազգաց՝ գահընկեցութիւն: Համմ. Մ. Խորենացւոյ Բ. 84 (էջ 143—) դէպքն:

[1] Dulaurier p. LVIII.

[2] Համմ. ատոնց յանկն առ Dulaurier, p. LXI.

[3] Գունդստապլի գործն ի Հայաստան՝ համմ. Dulaurier p. LXXV.

[4] Assises d'Antioche, Reproduites en français, Venise, 1876, p. XIX. f.

Սակայն այս իրաւունքն մեր ատորագրութեան առարկան պիտի չըլլայ. վասն զի ասիկայ երկարատեւ իրաւունք մը չէր, որ ժողովրդական կենաց հիման վրայ արմատացած ըլլայ: Աւատային կանոնադրութեանց հետ՝ որոնց վրայ շինուած էր, անհետացաւ գնաց: Հոս Հայոց միայն սեպհական իրաւանց վրայ պիտի խօսինք:

Գ.

Հայ ժողովուրդն այն ազգերէն է, որոնք ոչ միայն սեպհական հայրենեաց մէջ զարգացած են, այլ եւ գունդագունդ գաղթելով, օտար երկիրներ հաստատուած՝ ցրուած վիճակի մէջ փոփոխ յարաբերութեամբ ազգայ ձուլման եւ աշխարհի հաղորդակցութեան ածման նպաստած են: Հայաստանի սոսկալի աւերներն, մանաւանդ Սելճուգեանց եւ Մղուլայ արշաւանքէն ետեւ, հայրենի երկրին կապերը թուլացուցին, եւ Հայոց խմբեր օտար երկիր գաղթեցին: Արեւմտեան ազգերու մէջ ցրուեցան եւ մնացին այնպէս մինչեւ ցայսօր: Հայ ազգին մէկ մեծ մասն — մէկ միլիոնէ աւելին աշխարհիս ամէն կողմը ցրուած է: Տաճկաստանի մէջ դրամական գործքերն իրենց ձեռքն է, ի Թրանսիլուանիա եւ ի Հունգարիա Հայք գործունեայ վաճառական են, եւ յԱւստրիա գրեթէ 20.000 են կ'ըսուի[1]: Կաւկասի Հովիւ ժողովուրդն[2] օտար քաղաքակրթեալ երկրի մէջ միանգամ ընդ միշտ համաշխարհային վաճառականութեան գործիք է եղած. ի հայրենիս՝ հովիւք, յօտար երկրի՝ վաճառականք եւ սեղանաւորք: Ի Կալիցիա Հայք ինքնակայ հասարակութիւն կը կազմեին, որոնք իրենց սեպհական իրաւանց համեմատ կ'ապ-

---

[1] Հմմտ. Löher, Beiträge zur Geschichte und Völkerkunde I, S. 257.

[2] Արդէն Հերոդոտ էջ 49 կը յիշէ Ἀρμένιοι πολυπρόβατοι. Լեմպերկի իրաւանց դրքին մէջ կը յիշուին դեռ հովիւ եւ հօտ:

բէին, եւ չկար հասարակութիւն մը՝ որ այնչափ ազդեցութիւն ունենար, որչափ Լեմպէրկինը: Արդէն Լեմպէրկի հիմնադիրն՝ Լեւոն Տոմիլովիչ 1280ին Հայերն ի Լեմպէրկ բերած է[1]:

Այս ատոյգ է, որ Հայք հոն արդէն գալիմիր Մեծին ժամանակ մեծ դեր կը խաղային, եւ հոն անշարժ ստացուածքներ, ագարակներ եւ աներ ունէին: Գալիմիր իրաւունք տուաւ Հայոց Գրիգոր եպիսկոպոսին Լեմպէրկ բնակելու, եւ յետոյ իրենց իրաւունքն՝ ըստ հայկական իրաւանց եւ առենի ապրելու՝ շատ անգամ հաստատուեցաւ[2]: Նաեւ շատ անգամ, ինչպէս Լատիսլաւ Բ.ի ժամանակ՝ 1402ին եւ Գալիմիր Դ.ի ժամանակ 1462ին, Լեհական պետութեան ամէն մասանց մէջ վաճառականութեան ազատութիւն շնորհուեցաւ իրենց[3]:

Լեմպէրկի այս հայ հասարակութեան եւ դերմանական իրաւանց համեմատ ապրող բնիկ քաղաքացեաց մէջ երկարատեւ վէճեր ծագեցան, որոնք գլխաւորաբար հայկական իրաւաբանութեանց դործադրութեան վրայ էին: Ի սկզբան հայ վայրն հայ պատուաւորաց կամ Ասպանուոյ հետ դատ կը կարէր. թէ ասիկայ երբ փոխուեցաւ՝ չի դիտցուիր ստուգութեամբ. վասն զի Գալիմիր Բ.ի արտօնագիրն 1356 ին (Մակեդոնիական իրաւանց եւ Հայոց եւ այլ ազգաց վարչութեան մասին) բաւական կասկածելի է: Հանդերձ այսու՝ այս երկբայական արտօնագիրն 1460ին Գալիմիր Դ.էն հաստատուեցաւ, որով եւ վճռուեցաւ՝ թէ Հայք իրենց իրաւունքն ոչ թէ իրենց վայրէն, այլ քաղաքին վայրէն կ'ընդունին, բայց այնպէս՝ որ քաղաքին վայրն ոչ թէ երդուեալ դատաւորաց հետ, այլ հայ Ասպանուոյն

---

[1] Հմմտ. Rommel, in Ersch und Gruber, Armenien, Sect. I Th. V S. 358.

[2] Bischoff, Österreichische Blätter für Literatur und Kunst vom 11. Juli 1857 Nr. 28 S. 217 f.

[3] Bischoff, Blätter für Literatur l. c., եւ Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg, Nr. 3 եւ 15.

հետ դատաստանի պիտի նստէր։ Սակայն ասով ալ չլմնցաւ. վէճերն յառաջ կ'երթային, եւ քաղաքացիք կը պահանջէին Հայոց ինքնիշխան ատենի իրաւունքները նուազեցընել[1]։ Սիկիզմունտ Աի Թագաւորութիւնն Հայ Հասարակութեան պատմութեան մէջ նշանաւոր դար մ'եղաւ։ Արդէն 1510ին[2] Սիկիզմունտ յաջորդ որոշումն ըրաւ. Հայոց խընդիրներն քաղաքին Վոյթին առջեւ պիտի հանուէին, եւ չորս դէպքի մէջ խնդիրներն գերմանական իրաւանց համեմատ եւ երդուեալ դատաւորաց հետ պիտի որոշուէին. այսինքն 1. Անշարժական իրաց խնդիրներն, 2. Բռնաբարութիւնք, 3. Սպանութիւն եւ վիրաւորումն, եւ 4. Գողութիւնք[3]։ Ուրիշ ամէն դիպաց մէջ՝ քաղաքին Վոյթն փոխանակ երդուեալ դատաւորաց՝ պիտի առնուր վեց Հայ Աւագանի, եւ "ինչպէս այս վեց Հայ Աւագանին ըստ իրաւանց եւ սովորութեանց Հայոց խնդիր մը որոշէին, նոյնպէս պիտի ընդունէր քաղաքին փաստաբանն„ (Bischoff, Urkunden S. 41)։ Առաջին խնդիրներուն մէջ բողոքը գերմանական օրինաց համեմատ պիտի ըլլար. իսկ Հայոց վերապահեալ խընդիրներուն մէջ բողոքն Թագաւորին պիտի ըլլար։

Այս իրաւունքները հաստատեց Սիկիզմունտ 1518ին[4], նոյն տարին[5] երկրորդ որոշում մը տա-

---

[1] Հայ Հասարակութեան միութիւնն նաեւ անով մեծապէս տկարացաւ, որ այլեւայլ անդամք միաբանութենէ քակեցան, եւ գերմանական իրաւանց կողմն անցան։ Հմմտ. Լատիսլաւի 1436ին կարգադրութիւնն առ Bischoff, Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg Nr. 7, Անիկայ վերջէն բարձուեցաւ, ըստ կարգադրութեան Սիկիզմունտոս Աւգոստոսի, յամի 1561, անդ Nr. 35.

[2] Bischoff, Urkunden Nr. 23.

[3] Pro bonis et rebus immobilibus, puta hereditatibus, domibus, hortis et agris et aliis ejus generis; pro omnibus et singulis violenciis in civitate et extra civitatem quomodolibet commissis; pro homicidiis, vulneribus cruentis et lividis ex quacumque causa commissis; pro furtis. (Bischoff, Urkunden, S. 40, 41.)

[4] Bischoff, Urkunden Nr. 26.

[5] Bischoff Nr. 27.

լով, թէ քաղաքին Վոլթին հայ Աւագանւոյն հետ թէեւ դատաստանարանի մէջ, բայց ոչ երդուեալ դատաւորաց ամբոխոյ վրայ դատաստանի պիտինատի: Վերջապէս[1] 1518ին ուրիշ վճռով մը կ'որոշէ, թէ "Հայք իրենց իրաւունքն ուզեն կամ լատին լեզուաւ ընդհանուր ժողովքի բերեն եւ իւր առջեւ հանեն„ (էջ 50): Այս եղաւ սկիզբն ծանօթ լատիներէն իրաւանց գրքին, որ է՝ Իրաւունք Լեհաստանի Հայոց լատին լեզուաւ: 1519ին Թագաւորն հաստատեց զայն, սակայն ոչ բացարձակ կերպով, այլ բազմադիմի եղանակաւորմամբ. բայց որովհետեւ այս եղանակաւորմունք իրրեւ ուղղելիք իրաւանց գրքին յօդուածներուն վերջն աւելցուեցան, (էջ 7, 10, գ. 1, 2, 3, 4, 9, 11, 16, 20, 21, 22, 25, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 55, 59, 60, 63, 69, 80, 88, 104, 105, 117,) իրաւանց գիրքն ամբողջապէս մնայ անարատ:

Իսկ համաշխար հային դատաստանական խընդիրներու համար որոշուեցաւ, որ Հայն ղՈչ-հայն երդուեալ դատաւորաց առջեւ, իսկ Ոչ-հայն ղՀայն Հայոց ատեանն քաղաքին Վոլթին առջեւ կրնար յատեան կոչել, վերջին դէպքին մէջ ի բաց առնելով վերոյիշեալ չորս կէտերն, որոնց մասին Հայն երդուեալ դատաւորաց ատենին ենթարկեալ էր:

Իրաւանց գիրքն բաղկացեալ է տասն վճիռներէ, որ առանց թուոյ են, եւ 124 թուեալ գլուխներէ: Հետաքրքրական են բազմաթիւ յիշատցան մեկնողական սլաւ բացատրութիւնները, որոնք տեսակ մը Մալպերկեան Մեկնութիւն լատին բնագրին կը կազմեն, եւ կը ցուցընեն թէ այս կարգի մուծուած մասեր (interpolation) ինչպէս յառաջ կու գան. այսպէս՝ c. 19: parentes debent istud obtegere *alias ogarnacz;* c. 48: quod non esset ptisicus *alias*

---

[1] Bischoff Nr. 28.

dijchawicznij aut nossathij; c. 61: quod ipse est homicidia tirannicus hominum *alias zabijacz*[1].

Այս իրաւունքն ոչ միայն ի Լեմպերկ, այլ եւ ուրիշ Լեհական Հայոց մէջ ի գործածութեան էր, եւ այլեւայլ տեղեր ընդօրինակութիւնք գտնուած են[2]:

Լեմպերկի քաղաքական դիւանին լատին ձեռագրին վրայէն Պիշոֆ պրանչելի հրատարակութիւն մ'ըրած է այս անուամբ՝ Das alte Recht der Armenier in Lemberg, Wien, 1862. Իրեն պարտական ենք, — որովհետեւ Հայքադհաւղէնի հաղորդածներն պակասաւոր են, — համեմատական իրաւագիտութեան համար այս անգին յիշատակարանն. յիշատակարան մը՝ որ մեր աչաց առջեւ լուսաւոր կը դնէ, թէ ինչպէս հայ իրաւանց ձեռօք արեւելեան բան մը յԱրեւմուտս զօրացաւ, արեւելեան բան մը՝ որ դարաւոր երկար պատերազմներէ ետեւ արեւմտեան իրաւանց տեղի տուաւ:

Լատին բնագիրն 1601ին լեհերէն թարգմանեցաւ, եւ այս լեհերէն թարգմանութեան ձեռագիրներն ի Կալիցիա եւ ի Ռուսական Լեհաստան տարածուած են[3]:

Այս ամենայն կը ցուցընէ իրաւանց գրքին մեծ նշանակութիւնը[4], որ անկէ ի վեր պէտք էր առաւել եւս իրաւագիտական նկատողութեան նիւթ եղած ըլլալ:

Նաեւ այլ յետնագոյն վճիռք լեհ թագաւ-

---

[1] Համմ. նաեւ գ. 34, 64. Նոյնպէս լեհական կարգադրութեանց մէջ, ինչպէս 1686ին՝ ratione vulnerum lethalium alias smiertelnych razow. Bischoff, Urkunden Nr. 65 (p. 143).

[2] Bischoff, das alte Recht der Armenier, S. 5.

[3] Անդ, S. 6, եւ Österreich. Blättern f. Literat. 1857. Nr. 33 S. 257.

[4] Նոյնը կ'ամրողջանայ դատաստանի եւ գործադրութեան վրայ տրուած որոշումներով, որ լեհ թարգմանութեան մը մէջ կը գտնուին, Bischoff, Östereich. Blätter, S. 258.

որոց զբաղեցան Հայոց իրաւաբանութեամբ. այսպէս ի մանաւորի Սիկիզմունդ Աւգուստոսի 1563ին[1] տուած պատասխանն: "Ուրիշ ամէն գործոց եւ խնդրոց մէջ՝ բայ ի յիշեալ չորս կէտերէ[2], Հայք առաջի փաստաբանի քաղաքին եւ Աւագանւոյն Հայոց պարտական են երեւալ, եւ ամէն ամբաստանողք Հայոց իրաւանց բանից եւ տրամադրութեանց համեմատ պիտի արդարանան եւ պիտի պարտաւորին„ (Bischoff p. 7): Յամին 1616 կարգադրութիւն մը հրատարակուեցաւ[3], որով Հայ Աւագանւոյն հայ հասարակութեան վրայ ունեցած հրապարակագրական իրաւունքներն հաստատուեցան: Լատիզլաւ Գին 1634ին[4] տուած վճիռն Հայ իրաւաբանութիւնն հաստատեց, նոյնպէս նաեւ Յովհաննէս Գի որոշումներն 1686ին եւ 1692ին[5]: 1686ին վճռոյն մէջ կ'ըսուէր, թէ Հայոց ատեանն "ըստ իրաւանց եւ ըստ Հայ յօդուածոց դատուի„: (Bischoff, p. 144.)

Սակայն հայ հասարակութեան մէջ ալ ծանր վէճեր ծագած էին, եւ հայ եպիսկոպոսին վրայ եղած կռիւն ծէ դարուն առաջին կիսուն՝ երկիւղալի ակաս երեւալ[6]: Հայ հասարակութիւնն վերստին շունչ առաւ, եւ Աւգուստոս Գ 1736ին հաստատեց իրենց արտօնութիւններն[7], — մինչեւ որ նոր կարգադրութիւն մը իրաւանց անձնականութեան եւ Հայոց առանձնաշնորհութեան հետ իրն ալ վերջուց մէջտեղէն, որով նաեւ Լեմպէրկի իրաւունքն պատմութեան անցաւ:

Սակայն Լեմպէրկի իրաւունքն ԺԶ դարու

---

[1] Bischoff, Urkunden Nr. 36.

[2] Այս չորս կէտերն հոս առանձինն կը բացատրուին եւ վաւերական մեկնութեամբ կը մեկնուին:

[3] Bischoff, Urkunden Nr. 51.

[4] Bischoff, Urkunden Nr. 55.

[5] Bischoff, Urkunden Nr. 65 (p. 143 f.), Nr. 67.

[6] Bischoff, Österreich. Blätter S. 259.

[7] Bischoff, Österreich. Blätter S. 530.

ծնունդը չէր, եւ ոչ գիւտ Լեհահայոց: Անոնք իրենց հայրենիքէն բերած էին զայն. 1184ին գրուած հայկական իրաւանց գրքէն հանուած էր, այն է՝ Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագրքէն:

Դ.

Ամենեւին տարակոյս չկայ որ Հայ ազգն ի սկզբան անդ կաւկասեան կազմութիւն ունէր, օրէնադրութիւն ունեցող ազգ մըն էր, որպիսի են նաեւ ցայսօր Վիրք եւ աւելի Օսսերն[1]: Ազգ մը՝ որուն ցեղական խնամութիւնն արիական է, որուն ցեղական կազմակերպութիւնն կողմնական-այրական գծէն կ'առնուի, որ ցեղական աստուածք ունի, որուն մէջ կայ՝ ցեղական թշնամութիւն, ցեղական երաշխաւորութիւն, կանանց առեւանգութիւն եւ վաճառումն, վրէժխնդրութիւն արեան, ինքնօգնութիւն, մէկուն անմեղութեան կամ յանցաւորութեան փորձ (ordalium) եւ երդմնակցութիւն: Ասոր կը վկայէ ոչ միայն այն Կաւկասեանց օրինակն, որոնք արտաքին քաղաքակրթութենէն փոքր ի շատէ ազատ մնացած են, այլ եւ այն ամենայն՝ ինչ որ հին Հայոց վրայ կը լսենք: Թէ Հայոց քով կար արեան վրէժխնդրութիւնն՝ ինչպէս ամէն հնդեւրոպական ազգաց քով, կը ցուցընէ Եւսեբեայ նշանաւոր վկայութիւնն[2] (ի Բար-

---

[1] Բայց թէ հայերէնն օսսերէնի շատ մօտաւոր ազգականութիւն ունենայ, ինչպէս առ հասարակ կը կարծուէր, շատ տարակուսական է: Հմմտ. Հիւպշման, Zeitschrift für vergl. Sprachforschung N, F. IV S. 396, 411. եւ նոյնին՝ Ethymologie und Lautlehre der orsetischen Sprache, 1887: Բայց հին Հայոց վրայ մեր գիտցածն զմեզ կ'ապահովցընէ՝ թէ իրենց իրաւաբանական սովորութիւններն յառաջագոյն միւս Կաւկասեան ազգաց հետ համացեղ էին. հանդերձ այսու՝ Հայոց արիական ծագումն միշտ կը տեսնուի, եւ իրենց կենցաղն զարգացած է միեւնոյն պարագաներով՝ որ միւս Կաւկասեանց վրայ կ'երեւայ:

[2] Հմմտ. յաջորդի մասին նաեւ Dareste, Journal des Savants, 1887, p. 165. f.

դեծանէ) պատր. Աւետրնի[1], որ կ'ըսէ. "պարթեւաց եւ Հայոց քով մարդասպանները կը սպաննուին երբեմն դատաւորներու եւ երբեմն սպանելոց աղգականացը ձեռօք։ Եւ եթէ մէկն իւր կինը կամ անորդի եղբայրը կամ ամուրի քոյրը կամ ղորդին եւ կամ զդուստրն սպաննէ, ոչ ոք զինք ի դատ կը կոչէ. վասն զի այսպիսի է այն երկիրներու օրէնքն[2]։" Եւ թէ երաշխաւորութիւնը՝ բովանդակ ցեղը սպառնալիք երաշխաւորութիւն էր, ուրիշ վկայութիւններէ յայտնի է[3]։

Հայոց՝ արիական ցեղից օրէնքն ունենալուն վկայ, եւ անդիմադրելի վկայ ունինք Յուստինիանոսի երկու կարգադրութիւններն, Հրովարտակ Գ. յամի 535, եւ ի Մատենի Նորոց, ԻԱ յամի 536[4], զոր եւ Տարեդէ կը յիշատակէ։ Ասկէ կ'երեւայ՝ որ Հայք այն աստեն իրենց կանայքը կը վաճառէին[5], կանայք ամենեւին օժիտ չէին ընդուներ եւ ժառանգական յաջորդութենէ, դէթ ի մասին ժառանգական ստացուածոց, զրկուած էին։ Ծանօթ պաճուճաբանութեամբ, որ իրաւանց զարգացման համար շատ քիչ նշանակութիւն ունի, ազնուական Բիւզանդացին իւր ցայրոյթը կ'անցընէ, եւ կը հրամայէ որ այսպիսի սովորութիւնք՝ — իբր թէ կանայք

---

[1] Praepar. Evangel. VI 10 12.

[2] Ըստ ամենայնի արեան առանձնական վրէժխնդրութեան օրինաց համեմատ։ Դեռ վ. ախթանգի վրաց Օրինաց մէջ 78, 79 (Haxthausen, Transkaukasia II S. 205) կը կարդանք. "Հօրն ու որդւոյն մարդասպանութիւնը կը վերաբերի բոլորովին Աստուծոյ դատաստանին"։

[3] Համմ. Dareste, p. 165,

[4] Հայկական վարչութեան նոր կազմակերպութիւնն ի ձեռն Յուստինիանոսի նոյն տարին կատարուեցաւ. (Մատեան Նորոց, ԼԱ։)

[5] Թէ յառաջագոյն կանանց վաճառումն սիրող էր, կը ցուցընէ նաեւ Օսերու օրինակն։ Վաճառման գինն՝ աստնց եւ այլոց քով, կնոջ օժիտը կ'ըլլար, անով որ գինն ընդունողն ամբողջն կամ մէկ մասն կնոջ կու տար։ Համմ. Dareste, Journal des Savants 1887, p, 283. Օսերու քով մինչեւ ցայսօր կայ կանանց առեւանգութիւնն եւ առեւանգութեան արարողութիւնները։

այնպէս անարդ եւ արհամարհ արարածներ ըլլային, — իւր պետութեան մէջ այլ եւս չդործադրուին: Կանայք եւ արք, ուստերք եւ դստերք, հայր եւ մայր եւայլն հաւասարապէս պէտք է որ ժառանգեն, եւ կանայք առանց օժտի պիտի չկարգուին "եւ պիտի չդնուին անոնցմէ, որոնք հանդերձեալ են տնակից ըլլալ„:

Ասով Յուստինիանոս նպատակին հասաւ: Ինչպէս պիտի տեսանենք, Հայոց իրաւունքը՝ հընդկական օրինաց համեմատութեամբ շատ յառաջ երթալով, կը հրամայէ որ որդիք եւ դստերք հաւասար ժառանգական իրաւունք ունենան. թէեւ եղբարց եւ քերց կարգին մէջ հին հնդեւրոպական աղդեցութիւնը դեռ կ'երեւայ:

Միւս ամէն կէտերու մէջ ալ Հայոց իրաւունքն արմատաքի փոփոխուած է[1], ոչ թէ նոր օրէնադրութեամբ, այլ իրաւանց սովորութեամբ, — որուն խարագոյն արմատներն կրօնական տարերայ մէջ են: Վասն զի քրիստոնէութեան հետ հետզհետէ մովսիսական եւ քրիստոնէական իրաւունքն մուտ դտաւ. Մովսիսական օրէնքը մտաւ այնպիսի աստիճութեամբ մը, որ ուրիշ աղգի մը քով չ'երեւար. եւ ոչ միայն իրաւանց նոր կաղմութեան դրդիչ եղաւ, այլ ինքն ալ իրապէս իբրեւ օրէնք ընդունուեցաւ եւ իրաւանց կենացն հիմն եղաւ: Ուստի մովսիսական իրաւունքն ալ օտարամուտ իրաւունք մըն է. վասն զի մուտ դտնելն զարմանալի բան մը չէ, ամէն կողմն իրաւունք մ'աւաւել կամ նուազ մուտ կը գտնէ, ուր բարձրագոյն կամ խոնարհագոյն քաղաքակրթութեան կը հանդիպի. եւ ինչպէս մեր

---

[1] Այսպէս ի մասնաւորի՝ նաեւ պարտապանին երաշխաւորութեան մասին: Թէ ի սկզբան անդ պարտատէրն կրնար պարտապանին անձն իսկ գրաւել, կը ցուցընէ Օսերու օրինակն: Համմ. Dareste, Journ. des Savants 1887 p. 282 (ըստ Գովալեվսքիի): Իսկ անմեղութեան կամ յանցաւորութեան փորձի եւ երդմնակցութեան մասին յետոյ պիտի խօսինք:

քոմն Եկեղեցին, որ ըստ Հռովմէական իրաւանց կ'ապրէր, օտարամուտ օրինաց մուտ գտնելուն էապէս նպաստած է, նոյնպէս Հայոց քով՝ կղերն, որ հին եւ նոր կտակարանի խորամուխ եղած էր: Ցեղերու այրական–կողմնական գծերու կազմակերպութիւնն մկ դի ձգուեցաւ, ցեղական ստացուածոյ դրութիւնն դադրեցաւ, դաշնադրութեան իրաւունքն կենդանացաւ, ցեղական թշնամութիւնք բարձան, արեան վրէժխնդրութիւնը բաղադրեալ իրաւանց մէջ միայն տակաւին կեանք կրցաւ ունենալ, ինքնօգնութիւնը տեղի տուաւ մովսիսական արգելման, անմեղութեան կամ յանցաւորութեան փորձն եւ երդմնակիցք անհետացան, եւ միայն երդումն կրցաւ մնալ՝ յէականս մովսիսական–դալմուտական կերպով: Թէ յայտմ մասին քրիստոնէութիւնն ինչպէս մեղմացուցիչ ազդեցութիւն ունեցաւ, եւ նոյն իսկ մահմետականութիւնն, քիչ մ'եռքը պիտի տեսնենք:

Ահա մեր առջեւն ազգ մը՝ որ կաւկասեան անկախութենէ քաղաքակրթեալ իրաւանց վիճակի անցաւ, երբ վերջին աստիճանի զարգացեալ կրօն մ'ընդունեցաւ հանդերձ իրաւամբք՝ որ անոր մէջ կային: Զափազանց չենք խօսիր, եթէ ըսենք, թէ միայն այս իրաւանց մուտ գտնելովն Հայը կրցաւ՝ օտար աշխարհի մէջ՝ իբր սեպհական քաղաքակրթութիւն ունեցող՝ աշխարհի դեր կատարել: Կաւկասեան լերանց այս ազգն, որ այլ դրից մէջ վտյց պէս միշտ ի մանկութեան պիտի ապրէր, աճեցաւ եւ զարգացաւ եւ իւր դրամատեարքն ու վաճառականքն Արեւելից առեւտրական հանգամանքն բարձրագոյն աստիճանի մ'ամբարձին. Արեւելքը ծովակ ըլլալէն եւ պարփակեալ փոքրութենէ մեծապէս պահեցին:

Անոր համար, այս օտար օրինաց մուտ գըտնելուն ծանօթութիւնն էական է Արեւելից քաղաքակրթութեան մուծանողներն ճանչնալու համար,

եւ ոչ ոք պիտի կարենայ լուծել այն առեղծուածն՝ զոր այս լեռնաբնակ ազգին քաղաքակրթիչ ոգին մեր առջեւ կը դնէ, եթէ իւր մտադրութիւնն չ'ուզղեր նաեւ այն մէկ բանին վրայ ալ՝ բարձրագոյն քաղաքակրթիչ իրաւանց մուտ գտնելուն վրայ, որ ազգային աւանդութեանց կապն խզեց, անհատին հզօր մղում մ'անձին զարգացման տուաւ, զազգն ցեղական աւերիչ թշնամութիւններէ պահպանեց, եւ ատացուածքն ու վարկն վերացուց[1]:

Օտար իրաւանց այսպէս մուտ գտնելն՝ էապէս սովորութեան օրինօք եղաւ: Հայ թագաւորաց հին իրաւունքներէն մեղի բան մը չէ հասած, — բայց ի մէկ կարգադրութենէն Յովհաննէս թագաւորի, որ Բագրատունեաց Հարստութենէն էր, որուն վրայ քիչ մ'եաքը պիտի խօսինք: Շատ ժամանակ անցաւ մինչեւ որ Հայոց իրաւունքն գրի առնուեցաւ. այս գրաւոր օրէնքն եղաւ ԺԲ դարուն:

Այսինքն 1184ին երկու ժողովածոյք եղան, մին ի Կիլիկիա, միւսն ի Մեծ Հայաստան[2]: Առաջնոյն հեղինակն է Ներսէս Լամբրոնացի Տարսոնի Եպիսկոպոսն. այս ժողովածոյքն բիւզանդեան իրաւունքներէ լոկ քաղուած մըն էր:

Մեծագոյն նշանակութիւն ունէր ժողովածոյքն Մխիթարայ Գօշի՝ ի մեծ Հայաստան կոչ գեաին քով, զոր կազմած էր հոն տեղւոյ մէկ իշխանին համար, ժողովածոյք մը՝ որ Հայոց իրաւանց պատմութեան մէջ դարագլուխ կը կազմէ, եւ թէեւ իրաւանց գիրքն փոքր իշխանի մը համար կազմուած էր, սակայն նոյն իսկ Հայոց իրաւագիրքն եղաւ:

Այս իրաւանց գրքին՝ Դատաստանագրոց հրատարակութիւնն եղաւ 1880ին Էջմիածին, ի

---

[1] Հոս ալ կ'արժէ այն նախադասութիւնն զոր ուրիշ տեղ ըսած եմ՝ թէ "իրաւանց զարգացմանն կը նետուին քուէներն, որոնք ազգին քաղաքակրթական կոչման որոշումը կու տան„: Տես Recht als Lebenselement der Völker, S. 25.

[2] Assises d'Antioche p. XVIII.

Վահան Վ.է Բաստամեանց, ընտրելագոյն ձեռագրաց վրայէն, ինչպէս հաղորդեց ինծի Հ. Սարգսեան[1], ընդարձակ պատմական Նախաշաւղով: Շատ ցանկալի էր որ Ս. Ղազարու ուսումնական Մխիթարեանք Դատաստանագրոց այս հրատարակութեան գէթ մէկ մասին թարգմանութիւնը հրատարակէին: Առ այժմ ստիպուած ենք գոհ ըլլալ անով, զոր ուրիշ կողմանէ այս Դատաստանագրոց վրայ գիտենք: Սակայն այս ալ քիչ չէ. վասն զի Դատաստանագիրքն ունի իւր նշանակալից պատմութիւնը: Ասիկայ Հայոց աշխարհակալութեանց եռեւէն գնաց, — ընկերացաւ իրենց մինչեւ ի հեռաստան՝ ուր որ իրենց վաճառականութեան ոգին մղեց զիրենք, եւ դրացի ազգաց մէջ ալ իրեն ճանապարհ հորդեց:

Կիլիկեցւոց թագաւորութեան մէջ՝ յԱրեւմտեան Հայաստան, մտցուց վերոյիշեալ Մեծ հայն Սմբատ, Կոստանդին Գունդստաբլին որդին, Հեթում թագաւորին եղբայրն, եւ յաջորդ Լեւոն Գ. թագաւորին հօրեղբայրն, իւր ժամանակին ծանօթ Տարեգրոց հեղինակն, եւ Անտիոքայ Անսիզներուն համբաւաւոր թարգմանիչն: Այս Սմբատն Գօշի Դատաստանագիրքն Կիլիկեցւոց բարբառոյն վերածեց եւ առաւ հոն գործադրութեան պատճառ եղաւ, 1265 ին[2]: Բայց որ աւելին է, թաթար Խաները նոյնը թաթարերէնի թարգմանեցին, — եւ նոյն իսկ ռուսերէն թարգմանութիւն մ՚ալ գտնուեցաւ, զոր թարգմանել տուած է Կատարինէ Կայսրուհին Խրիմի Հայոց համար[3]:

Դատաստանագիրքն գլխաւորաբար Վրաստան մուտ գտաւ, ուր ԺԵ դարուն (1676 Յ. Ք.) Վախ-

---

[1] Հմմտ. նաեւ Dareste, Journal des Savants 1887 p. 167.

[2] Assises d'Antioche p. XIX.

[3] Տեղեկութիւնք Հ. Սարգսեանց, որ առ այս ի մէջ կը բերէ Tschupanof, Grusinskaya Chrestomatia I, Յառաջաբան ԺԲ. եւ Alexieffի մէկ գործքն։

թանգ իշխանէն թարգմանուեցաւ։ Այս իշխանը նոյնը թարգմանեց եւ ուրիշ իրաւանց հետ մեծ ժողովածոյք մը կազմեց, զոր ԹԼ դարուն, երբ թագաւոր եղաւ, հրատարակեց[1]։ Բայց Վախթանգի դատաստանագրոց մէջ հայ կանոններն առաջին տեղը չեն գրաւեր. այս ժողովածոյքը կը կազմուի Վախթանգի տուած սեպհական օրէնքներէն, զորոնք ինք մեծաւ մասամբ վրաց սովորութեան օրէնքներէն քաղած էր (267 յօդուած), եւ յաջորդ 6 մասունքներէ[2]։

1. Մովսիսական օրէնք (52 յօդուած.)
2. Յունական օրէնք (318, ըստ այլոց՝ 420 յօդ.)
3. Հայկական օրէնք (431 յօդ.)
4. Օրէնք կաթողիկոսի (23 յօդ.)
5. Օրէնք Գէորգայ[3] (46 յօդ.)
6. Օրէնք Ախպուխայի[4] (178 յօդ.)

Իբր 3ր յառաջ բերուած հայկական օրէնքն ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ Դուշի դատաստանագիրքն. ասով աւելի ծանօթացաւ այս դատաստանագիրքն. վասն զի 1813ին եւ 1823ին Ռուսական պետութիւնը Վախթանգի ժողովածոյքին ռուս թարգմանութիւնը հրատարակեց, եւ անկէ քաղուածոյքներ ըրաւ Հաքսթհաւզէն, Բ. էջ 194—266։ Վրաց ժողովածոյքին նոր մէկ թարգմանութիւնը հրատարակեց Frankl, ի հանդիսի Kauk. Revue, 1886[5]։

Հիմայ Դուշի դատաստանագիրքն ի մերձաւոր նկատեանք։ Ըստ Հուպէի[6] դատաստանագիրքն 6 մասէ կազմուած է, որոնց մէջ են՝

---

[1] Հմմտ. Brosset, Nouveau Journal asiatique III (1829) p. 177 f. Haxthausen, Transkaukasia II. S. 195 f. 278 f. v. Hube, Zeitschr. der Savignystiftung, Rom. Th. III. S. 19. Dareste, Journal des Savants 1887 p. 168.

[2] Brosset p. 181 f. Haxthausen II. S. 278 f.

[3] Գէորգ Ե 1318—1346. Հմմտ. Haxthausen II. S. 280, Dareste, p. 170.

[4] ԺԴ. եւ ԺԵ. դարէն։

[5] Ըստ Darestեի Journal des Savants 1887 p. 169.

[6] Ztschr. d. Savignystiftung, Rom. Abth. III. S. 18.

1. Եկեղեցական օրէնք, 125 Յօդ.[1]
2. Աշխարհական օրէնք, 130 Յօդ.
3. Մովսիսական օրէնք, 67 Յօդ.
4. Հռովմէական օրէնք, 152 Յօդ.
5. Կանոնք օրինաց, 85 Յօդ.
6. Յունական օրէնք, ԺԹ Գլուխ[2]։

Այս վեց մասերէն[3] մին երկար տարիներէ վեր ուսումնասիրութեան նիւթ եղած է, այսինքն չորրորդ մասն, որ Հռովմէական օրէնքը կը բովանդակէ. վասն զի այս մասն ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ հայերէն Բորֆմոնո–ընէ–ն ասորական-հռովմէական դատաստանագրոց, որոնց ամէնէն էական որոշումներն Սախաուի թարգմանութեանէն յառաջ պէտք էին Գերմանիա ալ ծանօթացած ըլլալ։ Վասն զի հայերէն դատաստանագրոց հետ Գօշին երկասիրութեան այս մասն Վախթանգայ դատաստանագրոց անցած է, անոր հետ ռուսերէն թարգմանուած է, եւ ասկէ Հաքսդհաուզէն (Բ. էջ 239—) բաւական քաղուածոյ յառաջ բերած է։

Շատ հետաքրքրական է Հաքսդհաուզէնի յառաջ բերած այս թարգմանութիւնն, որ վրացերէնի եւ ռուսերէնի մէջէն անցած է, Սախաուի հայ բնագրէն ըրած թարգմանութեան հետ համեմատելն։ Այս համեմատութիւնը կը ցուցընէ՝ որ վրացի դա-

---

[1] Բաստամեանց՝ Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց, Էջմիածին 1880 էջ 293, կը դնէ միայն 124 յօդուած։
Ծ. Թ.

[2] Վերջին 3, 4, 5, 6 թուերու առջեւ յիշուած օրէնքները Բաստամեանց իբրեւ Գօշի գործը չ'ընդունիր, այլ անկէ ետեւ աւելցուած, եւ այն պատճառաւ ինքն Դատաստանագրոց հրատարակութեան մէջէն դուրս թողած է յիշեալ օրէնքները։ Անդ, Յռջ. էջ 121։ Տես նաեւ հեղինակիս տուած անմիջապէս յաջորդ ծանօթութիւնը։
Ծ. Թ.

[3] Կ'երեւայ թէ քանի մը հրատարակութեանց մէջ առաջին եւ երկրորդ մասը միայն կայ, որոնք առանձինն ամբողջ մը կը կազմեն։ Ասկէ՝ Անտիոքայ Անսիզներու Մխիթարեանց յառաջաբանին մէջ՝ էջ Ը. դատաստանագրոց իբր 251 յօդուած կը տրուի, որոնք ինչ ինչ ձեռագրաց մէջ մինչեւ 177 կ'իջնեն։

տաստանագիրքն, վերոյիշեալ չորրորդ մասին կողմանէ, կը հետեւի հայ-հռոմէական օրինաց ժողովածոյին՝ ներածութենէն սկսեալ յօդուած առ յօդուած [1]: Ի մասնաւորի կրնայ § 57էն (Բ. էջ 244 առ Հաքոպհաւզէնի) հարմնախօսութեան համբուրին նշանակութիւնն իմացուիլ: Արդէն առ Հաքոպհաւզէնի (Բ. էջ 244) կ'ըսուի. "Եթէ հարս մը հարանեայ պարգեւ մը՝ ոսկի, արծաթ եւ նոյնպիսի ընդունի, եւ փեսան հարանիքէն յառաջ մեռնի, այն ատեն եթէ հարսնացուք ղերար տեսած են, զսարքացած եւ համբուրած, հարսնեայ պարգեւին կէսն հարսին պիտի մնայ, իսկ միւս կէսն փեսին տունը պիտի խաւրուի:"

Հայ դատաստանագրոց այս մասին մեկնութիւնը կը թողունք, — ոչ թէ որովհետեւ իրաւանց այս մասին պրունի դրածին լիովին հաւան ենք [2], — այլ որովհետեւ ամէն պարագայք կը ցուցընեն, որ այս հռոմէական իրաւանց որոշումներն միայն դոյզն մասամբ հայ իրաւագիտական կենաց մէջ մտած են [3], ուր դատաստանագրոց միւս որոշումներն հայ

---

[1] Սակայն քանի մը փոփոխութիւնք կ'երեւան. այսպես Վախթանգի § 3ը կը համապատասխանէ հայ դատաստանագրքին § 4ին. Վախթանգին § 4ը, հայուն §§ 2 եւ 3ին. Վախթանգի § 69ը հայուն § 68ին, Վախթանգին § 87ը հայուն § 86ին, § 109ը § 108ին, § 124ը § 123ին:

[2] Կատարեալ մեկնութիւնը կրնայ միայն այն ատեն արուիլ, երբ Արեւելից՝ աղբեղիկ իրաւանց գաղափարներն ալ օգնութեան առնուին, ինչպես նաեւ usus modernus pandectarumի մեկնութիւնը միայն դերմ. իրաւանց օգնութեամբը կրնայ արուիլ. այսինքն ուղիղ մեկնութիւնը կրնայ արուիլ միայն իրաւագիտութեան համեմատական ոճովն:

[3] Այս ժողովածոյքներն ու հրատարակութիւններն պէտք չէ այսօրուան օրինաց դրոց պէս ենթադրել. աւելի ականջ հակառակութիւնք եւ հակառակ նախադատութիւնք են. ատոնք այնպէս չէին նկատուեր իբր թէ դատաւորը կապող կանոն մ'ըլլան, այլ ուսուցանող նիւթեր, որոնցմէ դատաւորն լաւագոյնը պիտի ընտրէ: Եւ եթէ դատաւորն լաւագոյն քան զայն գիտեր, նոյնը պիտի գործադրեր: Ասիկայ յայտնապէս կ'ըսուի Վախթանգի ժողովածոյքին յառաջաբանին եւ վերջաբանին մէջ, նոյնը կը տեսնուի նաեւ հայ դատաստանագրոց յառաջաբանին մէջ: Հաքոպհաւզէն Բ. 197, 216, 240:

ազգին իբր նեցուկն էին եւ հայ ազգին ընկերացան օտար աշխարհքներ: Ասիկայ յայտնապէս կ'երեւայ Լեմպերկի դատաստանագրքէն, որուն վրայ հիմայ պիտի խօսինք. վասն զի այս Լեմպերկի դատաստանագիրքն, ինչպէս Հաքոպ Հաւղէնի քաղուածոյքին հետ համեմատութիւնը կը ցուցընէ, մեծաւ մասամբ Գոշի ժողովածոյքէն առնուած է: Իրաւանոյ այս կարեւոր յիշատակարանին վրայ պիտի յենուն յաջորդ մեկնութիւնք, ուր եւ նոյն տեղերն Հաքոպ Հաւղէնի հետ՝ ծանօթութեան մէջ պիտի նշանակուին: Սակայն նախ պէտք է անոր յարաբերութիւնն առ ժողովածոյս Գոշի, եւ օրինացն որոշման նկարագիրն հոս տեսնել:

Ե.

Լեմպերկի իրաւունքն իբրեւ հայ թագաւորներէ բղխած մեր առջեւ կը ներկայանայ: Սակայն արդեամբք միայն 7դ երեան նշանակուած Յովհաննէս թագաւորին որոշումներն՝ Ասիրակին սուրբ պահելու վրայ՝ վաւերական թագաւորական–օրէնք են: Ասիկայ կը կարծուի թէ ըլլայ Յովհաննէս Սմբատ Բագրատունեաց անէն (1020—1042)[1]:

Մնացեալ որոշմունք թէոդոս անուն թագաւորի մը եւ այլ թագաւորաց եւ կաթողիկէ իշխանաց կը տրուին[2]: Սակայն թէոդոս անուն հայ թագաւոր չկայ[3], անշուշտ թէոդոս թագաւորը շինուած է թէոդոս կայսրմէ[4], որուն կը տրուի կոստանդնի եւ Լեւոնի հետ՝ ասորական–հռոմէական դատաստանագիրքն: Հայք իրենց յիշատակին մէջ անկէ շինած են հին հայ թագաւոր մը:

---

[1] Assises d'Antioche p. XVII.
[2] Bischoff, Das alte Recht, p. 8.
[3] Տեղեկութիւնք Հ. Սարգսեանց:
[4] Բնագրին մէջ սուտ թէոդոսը կը գրուի Theodus, իսկ թէոդոս կայսրը Theodos. Մենք իրարմէ որոշելու համար "թագաւոր„ եւ "կայսր„ բառերն աւելցուցինք:
Ծ. Թ.

Լեմպերկի դատաստանագիրքն աւելի Գոշի ժողովածոյքէն հանուած է. դատաստանագրոց Գլուխներ ունեցող մասին 124 Գլխէն (Bischoff, էջ 10—) 4ը Գոշի ներածութենէն են, 4ը առաջին մասէն եւ 108ը երկրորդ մասէն[1]:

Ասկէ կ'երեւայ որ հայ ժողովածոյքին հռոմէական մնան (4ը մասը) Լեմպերկի դատաստանագրոց չէ անցած, — սակայն ամբողջապէս ալ դուրս ձգուած չէ: Դատաստանագրոց 110 Գլ.ն ասորական–հռոմէական դատաստանագրոց հայ թարգմանութեան § 27, 97էն առնուած է, ինչպէս նաեւ 108ը § 53էն, 111ը § 130էն, 113ը § 145էն, 114ը § 149 եւ 150էն, 116ը § 1 եւ § 142էն[2]:

Իսկ այս որոշմանց բովանդակութիւնը նկատելով, որ Գոշի ժողովածոյքէն Լեմպերկի ժողովածոյքն անցած է, կը տեսնուի մովսիսական իրաւանց եկամուտն. կը տեսնուի յայտնապէս որ Հայք իրենց օրէնքը մեծաւ մասամբ հին կտակարանի վճիռներէն առած են այն չափաւորութեամբ, զոր դրած են ա նոր թէ քրիստոնէութիւնը եւ թէ աղգային ցեղական սովորութիւնք: Նաեւ հայ իրաւանց մէջ ոչ միայն մովսիսական իրաւունքն Ս. Գրքէն առնուած է՝ այլ եւ շատ կէտերու մէջ՝ ի մանաւորի դատերու մասին, թալմուտականաց ազդեցութիւնն ալ կը նշմարուի: Որ որ մովսիսական օրէնքն Նոր Կտակարանի մէջ փոփոխուած է, նոյնպէս հայ իրաւունքն անփոփոխ չէ մնացած. համեմատէ միայն գերեզ մասին տրուած վճիռներն, առանձնական վրէժ-

---

[1] Տեղեկութիւնք Հ. Սարգսեանց: Ըստ այմ պէտք է 8 Գլուխ ալ ըլլայ:

[2] Անոր համար այս 6 Գլուխներն (108, 110, 111, 113, 114, 116) կը վերաբերին այն 8 Գլուխներուն, որոնք ինչպէս ըսինք՝ Գոշի սկզբնադրին առաջին եւ երկրորդ մասին չեն կրնար վերածուիլ: Ըստ այմ թուական Գլուխներէն 2 Գլուխ կը մնայ տակաւին, որոնց աղբիւրը չենք գիտեր: Թէ այս փոխառութեանց ժամանակ չափաւորումն ալ կ'ըլլար, յայտնի է ինքնին՝ արեւելեայց իրաւապետութեան բովանդակ ոճէն:

ինդրութիւնն արեան եւ զայլս[1]: *Նաեւ եկեղեցական աղբիւրներէ շատ բան առնուած է, ինչպէս այն կանոնն՝ թէ դերի մը չի կրնար եկեղեցական ըլլալ, եւ ապաշխարութեան մասին որոշումներն:*

Այս օտար օրինաց մեին դէմ միւս կողմանէ կը կռուէր ընդհանուր օրէնքն, եւ կէտ մը մէջ որոշակի յաղթանակ է կանդնած, այսինքն արեան դնոյ եւ դրամական հատուցման (composition) *մասին. արեան հատուցման հնարաւորութիւնը կաւկասեան ազգաց օրէնքն է*[2]*, օրէնք մը՝ որ այնպէս ասոնց երակաց մէջ մտած է, որ օտար ազդեցութեան միշտ դիմադրած է: Իսկ յանցաւորութեան փորձն եկամուտ օրինաց առեղ տուած է, եւ ասիկայ վաճառականի Հայոց քով այնչափ աւելի դիւրաւ կրնար ըլլալ, որչափ վաճառականութիւնն ալ այս ցուցման ձեւական եղանակին սաստիկ առերութիւն մ'ունի:*

Ինչ ինչ մասերու մէջ, որպիսի են ապանութեան պէսպէս եղանակներուն մանրամասն դիպաց վճիռներն, կը տեսնուի նորաբոյս մահմետական իրաւագիտութիւնն[3]*:*

Այս է Հայոց իրաւունքն, դէթ Հայոց մէկ մասին՝ Կալիֆիայի Հայոց իրաւունքը, իրաւունք մը՝ զոր երկայն դարեր կռուելով ընդդէմ գերմանական օրինաց՝ հաստատուն պահել կանայինն Հայք. իրաւունք մը՝ մեծագործ քաղաքակրթական ազգին, որուն սակայն չէր շնորհուած խաղաղ քաղաքական զարգացմամբ յառաջադէմ ըլլալ, որ մանաւանդ իբրեւ խմոր մը Արեւելից ազգերուն մէջ թափանցելով, եւ չափազանց զարգացնելով՝ ազգաց յարաբերութեան զօդ պիտի ըլլար եւ ազգայնութեանց անջատիչ որմը պիտի բառնար:

---

[1] *Համմ. § 213 Հայ օրինաց առ Հաքսթհաւզէնի Բ. էջ 255. "Ցառաջագոյն սակն ընդ ական էր, ասամն ընդ ասամն եւ այլն. բայց այս օրէնքն Աստուծոյ շնորհօք եւ Աւետարանի վարդապետութեամբ բարձուած է:„*

[2] *Այսպէս վրաց օրէնքն, համմ. Հաքսթհ. Բ. 201, եւ իմ գործքս՝* Ueber die Blutrache S. 12.

[3] *Համմ. իմ գործքս* Ueber die Blutrache, S. 23.

2.

Հոդուած Դատաստանագրոց Հեմսկերկի[1]:

1. Անձնական իրաւունք:

Հայ օրէնքն՝ ինչպէս նաեւ մովսիսականը, գերութեան մասին կը զանազանէ հաւատակից եւ ոչհաւատակից: Վերջին տեսակ գերիներն կատարեալ ստրուկ են եւ կրնան ըստ կամի ծախուիլ (Գլ. 18), իսկ ընդհակառակն առաջինք կէս գերի են միայն: Առանց նկատմամբ յայտնի է թէ մովսիսական իրաւունքն հետեւեալ վճիռները կու տայ. Հաւատակից մ'աւելի իբր ծառայ պիտի նկատուի՝ քան գերի, եւ վեց տարիէն ազատ պիտի թողուի (ելք. ԻԱ. 2—, Ղեւտ. Իե. 39—, երկրդ. Օրինաց. ժե. 1, եւ 12, երեմ. ԼԴ. 14), եւ առաձինն որոշումներ կը տրուին՝ եթէ հայր մ'իւր դուստրը վաճառէ (ելք. ԻԱ. 7—): Սակայն ծառան կրնայ վեց տարի եաքն ազատութենէն հրաժարիլ, եւ այնուհետեւ կը մնայ ընդ միշտ ծառայ, եւ հերիւնով անոր ականջը կը ծակուի (ելք. ԻԱ. 5—, երկր. Օրինաց ժե. 16—): Այս վճիռներն հայ իրաւանց մէջ քրիստոնէական հոգւոյն համեմատ մեղմացած են: Ծառայն ազատ պիտի թողուի՝ երբ ծառայութեամբ վաստկի այնչափ դրամ՝ որչափի ծախուած է, եւ եթէ ծառայն նաեւ հրապարակաւ հրաժարի իւր ազատութեան այս իրաւունքէն, նոյն իրաւունքը չի կորսնցներ. բայց ասկէ՝ հայրը միշտ պիտի կարենայ իւր աղջիկն ետ գնել (Գլ. 16 եւ 17): Հեթանոս արծաթագին գերի մը՝ մկրտուելէն եաեւ քրիստոնէի իրաւունքները կը ստանայ (Գլ. 18)[2]:

---

[1] Դատաստանագրոց բովանդակութեան մասին համեմատէ նաեւ Bischoff, Österr. Blätter für Literatur und Kunst 1857, Nr. 37 und 39.

[2] Բնագիրն ունի՝ tunc tali modo hujusmodi servi debent esse liberi servitute, tamquam pecunias pro eis datas emererentur. Սխիկայ կրնայ նշանակել. Անմիջապես

Գերին արեան թեթեւ իրաւունք ունի: Տէրն, որ զինք կը զարնէ, արեան դինը պիտի վճարէ դատաստանին՝ միայն ան ատեն, երբ Հարուածին հետեւութեամբն անմիջապէս մեռնի անիկայ. ուրիշ դիպաց մէջ արեան դին չի վճարեր, վասն զի գերին իր՝ առայուածքն է: (Գլ. 24: Հմմտ. ելք, իա. 20—) Վերջին դիպաց մէջ միայն ապաշխարանք պիտի կատարէ:

Եթէ տէրն դերւոյն մէկ աչքը հանէ հարուածով, գերին ազատ պիտի թողուի՝ (Գլ. 27: Հմմտ. ելք. իա. 26.) եթէ հաւատակից է. իսկ եթէ չէ՝ տերը պարտական է զինք կէս դնով ծախել (Գլ. 27):

Գերի մը չի կրնար եկեղեցական ըլլալ. պէտք է որ նախ ազատ թողուած ըլլայ, եւ կամ դէթ տէրն իր հաւանութիւնը պիտի տայ (Գլ. 15). ըստ ամենայնի կանոնական իրաւանց համեմատ[1]:

Ծառայք հաւանութեամբ տերանց՝ կրնան իրենց ազատակը թողուլ եւ ուրիշ տիրոջ քով մտնել. եւ կ'երեւայ թէ տէրն միայն ազատ թողելոց նկատմամբ իրաւունք ունի զլանալու՝ այնպէս որ ընդդէմ իր կամացն անվաւեր ըլլայ. բայց ոչ ազատ թողելոց տղոց նկատմամբ, որոնք յազատութեան ծնած ըլլան (Գլ. 2):

Չափահաս կը համարուի 20 տարեկանն[2] (Գլ. 115). արուք մինչեւ չափահասութիւն յան-

---

ազատ կ'ըլլան, այնու որ մկրտութիւնն այն զօրութիւնն ունի՝ ինչ որ եա դնելը: Բայց կրնայ նշանակել նաեւ՝ Այնուհետեւ ազատ կ'ըլլան, երբ վաստկին իրենց արժեքինը: Առաջին իմաստը կու տայ Bischoff, Österr. Blätter für Literatur und Kunst 1857, Nr. 37, S. 289. *Վերջինն ինծի յարմարագոյն կ'երեւայ:*

[1] Decret. Grat. c. 2, 7, 12, 21 dist. LIV; c. 3, 6 X de serv. non ordin, 1, 18. *Այս մասին մատենագրական ցուցակը տես իմ գործս՝ Գերմանական անձնական իրաւանց պատմութիւնը Ա. էջ 15, թ. 2: Ցայտնի է որ յիշեալ որոշումն այն վճիռներէն առնուած է, որ մինչեւ ե դար կ'ելլեն:*

[2] *Թէ պատիժ ընդունելու ալ ընդունակ է, տես վարը:*

ձանձչութեան տակ են[1], իսկ էդք մշտնջենաւոր յանձանձչութեան, այն է իրենց ազգականաց՝ հօրն, եղբօրը յանձանձչութեան տակ, մինչեւ որ ամուսնանան (Հմմտ. էջ 9, եւ Գլ. 115, 123), իսկ ամուսնութենէն ետքն՝ իրենց ամուսնոյն (Գլ. 115): Եթէ այրն անօրդի մեռնի՝ կրնայ իւր ազգականներն յանձանձիչ կարդել (էջ 10): Անչափահասիկ աղաջուածներն վարձու պիտի տրուին. կինն հաւանութեամբ ամուսնոյն կրնայ զանոնք օտարացընել (Գլ. 115): Տկարամիտն ու խեղն իրենց ազգականաց յանձանձչութեան տակ են (Գլ. 81):

Ամուսնութեան մասին այսչափ միայն դիտենք՝ որ ազգականաց ներկայութեամբ պիտի ըլլայ (amicorum invitacio), եւ թէ ամուսնութենէ յառաջ օժտին վրայ իրարու հետ պիտի միաբանին (էջ 9.): Օժիտն կնոջ սեպհական կը մնայ, բայց ամուսնոյն մատակարարութեան տակ (էջ 9— եւ Գլ. 89):

Կ'երեւայ թէ էրիկն ալ սովորաբար օժտին վրայ իւր կողմանէ բան մը պիտի յաւելու (էջ 9, 10)[2]:

Նոր պսակելոց պատերազմի չերթալն, մովսիսական օրինաց ծանօթ որոշման համեմատ է (Գլ. 69. Հմմտ. Երկրդ. Օրինաց ԻԴ. 5)[3]:

Ամուսնանալու հասակին, ամուսնալուծութեան եւ նոյնպիսեաց վրայ հայ իրաւանց մէջ կան որոշումներ §156. առ Հաքսդհաւզէնի Բ. էջ 253—: Երեք Տուբիական դիշերներու մասին, որ առ Հայս սովորութիւն է, տես Telfer, Crimea and Transcaucasia III. Ա. էջ 255—:

---

[1] Ցանձանձչութիւնն ընտանեկան է թէ վարչական: Ի Գլ. 115 Աւագանի կը յիշատակուի: Ձեռագրի մը մէջ կայ՝ Աւագանի այսինքն յանձանձիչք:

[2] Առ հետ համեմատէ ասորական-հռովմէական դատաստանագրոց հայ թարգմանութիւնը § 45, որուն համեմատ, ինչպէս յայտնի է, վեսան օժտին կէսն իբրեւ հարսանեաց պարգեւ վրան կ'աւելցընէր:

[3] Հմմտ. հայ իրաւանց § 273ն առ Հաքսդ. Բ. էջ 258: Սիկիզմունտ թագաւորն այս նոր պսակելոց օրէնքն միայն չափաւորելով ընդունեցաւ:

Տղոց իրենց ծնողաց հնազանդելու պարտքը ջերմապէս կը յանձնուի (Գլ. 78). սակայն մովսիսական օրինաց խիստ որոշումներն մեղմացուած են[1]: Բայց ընդհակառակն ծնողաց ալ առանձնապէս կը յանձնուի տղոց կրթութեան եւ դաստիարակութեան հոգ տանիլ (Գլ. 77): Բայց թէ հայրն ի կարօտութեան կրնայ իւր աղջիկն ծախել, դէթ իբրեւ վարձու տուեալ գերի ծախել՝ մինչեւ որ արժեգինն ետ դարձընէ եւ առնու աղջիկն, յայտնի է 17 Գլխէն:

2. Իրաց իրաւունք:

Յայտնի է որ մովսիսական օրէնքն նախնական հասարակաց սատացուածոց օրէնքներէն մեծ կտորներ յառաջ կը բերէ, որոնց վրայ ուրիշ տեղ մը կրնանք խօսիլ: Հոս կը յիշենք միայն մէկ կտորն: Մովսիսական օրինաց համեմատ ամէն մարդ կրնայ օտարին այգւոյն մէջ խաղող ուտել, միայն թէ անօթի մը մէջ հետն առնուլ տանիլ չի կրնար. նոյնպէս օտարին արտին վրայ ձեռօք կրնայ հասկ ժողովուիլ, բայց ոչ մանգաղաւ[2], (Երկրդ. Օրինաց ԻԳ. 24, 28)[3]: Այս որոշումն հայ իրաւանց ալ անցած է (Գլ. 67, 68):

Պատերազմի աւարն՝ աւարառուին է (Գլ. 107)[4]:

Գտնուած բան մը տիրոջը պիտի դարձուի՝ վրան եղած ծախքն առնլէն ետեւ: (Գլ. 63: Համմտ.

---

[1] Համմտ. վարն:

[2] Գերմանական իրաւունքն ալ ունի նոյնպիսի կտորներ. "երեքն ազատ է„, երեք ողկոյզ, երեք պտուղ կրնար անցորդն առնուլ իրեն: Համմտ. ասոր վրայ Chon, Deutsches Recht im Munde des Volkes, S. 8.

[3] Համմտ. նաեւ Երկրդ. Օրինաց ԻԴ. 19—21:

[4] Համմտ. նաեւ հայ իրաւունքն ատ. Հաքոդհաւզէնի Բ. 251, 266: Աւարը բաժանելու մովսիսական օրինաց մասին համմտ. Թիւք, ԼԱ, 26—. Յեսու ԻԲ. 8. Ա. Թագաւորաց Լ. 23—: Ռաբբունական իրաւունքն տեղական իրաւանց միտ դնել կը հրամայէ, տ. Fassel, Mosaisch-rabbinisches Civilrecht I. S. 202.

երկրդ. Օրինաց ԻԲ. 1—։) Ծովեղերք գտնուած իրերն նոյնպէս իւր բուն տիրոջ պիտի դարձուին (Գլ. 86)[1]։

Գտնձի նկատմամբ տրուած որոշումներն (Գլ. 9) հրէական իրաւանց հետ կը նոյնանան[2]։ Հրէական իրաւունքը կ'որոշէ՝ թէ երբ գտնձը պահելու ժամանակ երկիրն ընտանեաց մը կը վերաբերէր եւ նոյն ընտանեաց մէջ միշտ մնացած է, գտնուած գանձն ներկայ տիրոջն է, վասն զի կ'ենթադրուի որ իւր նախնիքն թաղած են[3]։ Նոյնն է նաեւ հայ իրաւանց որոշումն, միայն թէ $^1/_{10}$ քաղաքային գանձատան պիտի տրուի։ Բայց եթէ արեւէ նշանէ մը տեսնուի, թէ գանձն հին թագաւոր մը թաղած է, այն ատեն գանձը քաղաքային գանձատան է, եւ պիտի տրուի միայն $^1/_{10}$ կալուածատիրոջ՝ ուր գանձը թաղուած էր, եւ $^1/_{10}$ գտնողին[4]։

Անշարժ առարկաներուն ծախելու համար, պէտք է որ դատաւորին ծանուցուի, եւ գաշնադիրը դատաւորական կնիք պիտի ունենայ (Գլ. 88)[5]։

Վարձատուութեան իրաւանց վրայ յաջորդին մէջ կը խօսինք։

3. Պարտաւորութիւնք եւ անշարժ գրաւի իրաւունք։

Իրաւանց վարգապետան ճիգն է՝ երկու դաշնադիրներն դաշնադրութեան կատարուելէն ետեւ

---

[1] Ընդհանուր իրաւունքը ծովեղերք գտնուածը գտնողին կու տայ, ենթադրելով որ տեղական օրինաց հակառակ չէ. Fassel, a. a. O. I. S. 195. Գտնողներու եւ ընկերաբար նաւերու կարասին հանելու աշխատողաց վարձուն վրայ քիչ մ'ետքը։

[2] Ինչ ինչ մասին կը տարբերի հայ իրաւանց § 182էն առ Հաքոբ. Բ. 255։

[3] Fassel, a. a. O. I. S. 201.

[4] Հրէական իրաւունքը գտնողին եւ կալուածատիրոջ ամենեւին մաս չի տար, եթէ գանձն անյիշատակ ժամանակներէ չէ, եւ գանձը թաղողին հետքը կրնայ գտնուիլ. Fassel, I. S. 200.

[5] Վերջէն վէճ ծագեցաւ՝ թէ արդեօք ծանուցումն հայ թէ գերմանացի դատաւորին պիտի ըլլայ։ Սիկիզմունդ 1523ին վերջնոյն կողմը վճռեց (Bischoff, Urkunde Nr. 32), նոյնպէս Սիկիզմունդ Օտտոս 1563ին (Անդ, Թ. 36, էջ 69)։

բոլորովին պարտաւորել. սակայն հոս կը հանի յաճախ երկայն առեն զարգանալէն ետեւ։ Զարգացման այս վերջին աստիճանէն յառաջ՝ կայ նշանաւոր աստիճան մը, այս է՝ դաշինքն այն առեն կը պարտաւորէ, երբ ամբողջ կամ ըստ մասին փոխանակաւ գործադրուի, այնպէս որ՝ ոչ թէ խօսքն, այլ իրը՝ դաշանց գործադրութիւնը պարտաւորիչ զօրութիւն կ՚ունենայ։

Ասիկայ է հայ իրաւանց դաշնադրութեանց աստիճանն ալ։ Սակայն հոս նաեւ ըստ մասին գործադրելէն ետքն ալ պարտաւորութիւնը դեռ անկատար է, այնպէս որ եթէ գինն ըստ մասին վճարուած է՝ երկու կողմն ալ իրաւունք ունի ետ կենալու եւ դաշինքը լուծելու, բայց կորստով. այսինքն եթէ գնողը լուծէ՝ կը կորսնցընէ վճարած մասն, իսկ եթէ ծախողը՝ ընդունած դրամին կրկինը պիտի վճարէ (Գլ. 109, 110)[1]։ Իսկ եթէ տակաւին ամենեւին բան մը չէ վճարուած, այն առեն գնողն առանց բան մը կորսնցընելու կրնայ ետ կենալ. դէթ ծախողն դէմ պիտի չդնէ դաշանց այսպէս լուծման, եթէ գնողն գինը չի կրնար վճարել (Գլ. 46)[2]։

Ասիկայ նախնական-հայական, նախնական-կաւկասեան իրաւունք է. նոյնը կը գտնենք Օսերու քով ալ՝ թէ որպէս զի դաշինքը պարտաւորիչ ըլլայ, հարկ է որ գէթ ըստ մասին վճարուած ըլլայ[3]։

Բայց այս իրաւունքն կը փոխուի, երբ դաշինքն ապագայ պտղոց մասին է։ Բնականապէս հոս ետ կենալու իրաւունքն սահմանաւորել պէտք էր, ապա թէ ոչ՝ միշտ ետ կենալու իրաւունք ունե-

---

[1] Հմմտ. ասորական-հռոմէական դատաստանագիրքն, Հայ թարգմ. § 27, 97. Ես կը կարծեմ թէ այս որոշումն շատ հաւանականագոյնս ընդոծին ըլլայ, քան թէ հռոմէական-բիւզանդական իրաւունքէ փոխառութիւն։ Նախադասութիւնն վերջին աստիճանի ընդհանրական է։

[2] Սիկիզմունտ թագաւորն կը հրամայէ, որ Հայք կալուած գնելու մէջ տեղական օրինաց ենթարկեալ ըլլան։

[3] Dareste, Journal des Savants 1887, p. 281 (նաեւ Kovalewski).

ցողը կը շահէր։ Անոր համար կ'որոշուի, որ գնողն տասն օրուան միջոցին կրնայ ետ կենալ, բայց ոչ այնուհետեւ (Գլ. 53)։ Ետ կենալու հին իրաւանց մնացորդներէն մին ալ է հետեւեալը։ Հայ իրաւունքն, ինչպէս նաեւ շատ ազգաց իրաւունքները, կը ճանչնան ժառանգութեան յետս կոչումն։ Ասիկայ չի կրնար ըլլալ, եթէ յետս կոչելու իրաւունք ունեցողներն՝ օտարացուելուն հաւանած են։ Եթէ օտարացուցումն ի կարօտութեան ըլլայ՝ ի հարկէ չքաւորութեան, այն ատեն յետս կոչումն տարուան մը միջոց վաւեր է (Գլ. 88)[1]։

Պարտքը հատուցանել պարտական է միայն պարտապանն եւ իւր ժառանգը, բայց ոչ ընտանիքն (Գլ. 113)[2]։

Առեւտրի մէջ հաւատարմութեան եւ վստահութեան մեծ արժանաւորութիւն կը տրուի։ Այն վաճառականն՝ որ իւր յաճախորդներն վաճառքի մասին կը խաբէ, ոչ միայն ետ դարձուած վաճառքը պիտի ընդունի, այլ եւ ըստ կամի պիտի պատժուի (Գլ. 82)։ Ձեռագէտն, որ իրեն յանձնուած նիւթէն կը գողնայ, կրկին (Գլ. 80) կամ նաեւ չորեքկին (Գլ. 105) հատուցանել կը պարտաւորի[3]. վաճառականն՝ որ իւր յաճախորդներն սուտ չափերով կը խաբէ, չորեքպատիկը կը պարտաւորի հատուցանել եւ վատահամբաւ կ'ըլլայ (Գլ. 104)[4]. աւանդապահն՝ որ աւանդը կը փճացընէ՝ կրկինը հատուցանել կը պարտաւորի (Գլ. 37), նոյնպէս պարտատէրն՝ որ գրաւած անշարժ իրերը կը փճացընէ։

Դաշանց իրաւանց մէջ յանցաւորութիւնն ալ

---

[1] Հմմտ. այս մասին Ղեւտականք Իե. 25։

[2] Այսպէս նաեւ սուրիական-հռոմէական դատաստանագիրքն, Հայ Թարգմանութիւն § 145։

[3] Յայտնի է որ իրեն յանձնուածն եթէ գրաւ դրած է, պարտական է անմիջապէս հատուցանել (Գլ. 105)։

[4] Սիկիզմունտ թագաւորն 104 եւ 105 գլխոց մասին կը վճռէ, թէ մակտեպուրկեան իրաւանց պատիժներն հոս պէտք է որ գործադրուին։

իւր որոշումներն ունի: Աւանդապահն եւ անվաշխ փոխառուն եթէ յանցաւոր կերպով աւանդին վնասէ, կը պարտաւորի հատուցանել. կրնայ ազատիլ եթէ իւր անմեղութիւնն երդմամբ հաստատէ (ԳԼ. 37, 38, 114)[1]. ինքն ազատ կ'ըլլայ եթէ աւանդատուն եւ փոխատուն ըլլան յանցաւոր. ինչպէս ի մանաւորի, եթէ անիկայ ներկայ ըլլայ եւ դժբախտութեան հանդիպած ժամանակ նոյնին ազատէ (ԳԼ. 39)[2]: Նոյնը կ'արժէ նաեւ պարտաւորեալ համար՝ որ անշարժ իրերը գրաւած է. ասիկայ ալ անմեղութիւնն երդմամբ յուցընելով՝ կրնայ ինք զինք ազատել. օրէնքը կ'ըսէ "յիրաւանոյ հոգացուած է որ պարտաւորիչ իրն այնպէս պահուի, որ չկորսուի„ (ԳԼ. 41): Նոյնպէս հովիւն իւր անմտադրութեամբն կամ անկարողութեամբն յառաջ բերած վնասուց հատուցման կը պարտաւորի (ԳԼ. 102): Թէ նաեւ վարձառուն իւր վարձած իրայ պատահանաւոր է, եւ եթէ յանցաւոր գտնուի՝ կը պարտաւորի, ինքնին յայտնի է (ԳԼ. 54 եւ 39):

Նոյն բանն է եւ ձեռագիտաց համար, որ գործիք մը ատակով փոխ կ'առնուն. եթէ պատահմամբ վնասուի՝ պարտական չեն (ԳԼ. 106). իսկ եթէ յանցանօք՝ կը պարտաւորին: Նոյնպէս եթէ ձեռագէտն իրեն յանձնուած նիւթէն կորսընչէ, կորսուածին հատուցման կը պարտաւորի. բայց ոչ՝ եթէ թշնամի մը կրակ ձգէ եւ նիւթն ատով վճանայ (ԳԼ. 105):

Իրն եւս դարձընելու ժամանակն անցընելն իւր յանցանք կը նկատուի. եթէ ձեռագէտ մը բան

---

[1] Մովսիսական իրաւանց համեմատ է. ելք. իթ. 10—: Մանաւանդ ԳԼ. 38 գրեթէ ամբողջ ելք. իթ. 10—13էն առնուած է. վասն զի հոս ալ կ'երեւայ՝ (ելք. իթ. 12ի նման) որ գողցուած իրին համար անպայման պարտաւորութիւն յառաջ կու գայ (ԳԼ. 41ն այլազգ կ'որոշէ): Հմմտ. նաեւ ասորին.-Հռոմին. դատաստանագիրքին, հայ թարգմ. § 148:

[2] Այս որոշումն ալ մովսիսական իրաւունքէն առնուած է, հմմտ. ելք. իթ. 14, 15:

Մ՝երկայն ատեն քովը պահէ, կը պարտաւորի վնասուն՝ որ ցեցահարութենէ կամ մինակերութենէ յառաջ եկած է (Գ.Լ. 105)։ *Նոյնպէս կը պարտաւորի՝ եթէ տիրոջմէ գաղտնի գործածելու ժամանակ վնասուի* (Գ.Լ. 106)։

Իբր վճարումն տրուած պարգեւն հաւասար է վճարման, ինչպէս հին իրաւանց շատերուն մէջ (Գ.Լ. 122)[1]։

Պարտաւորութիւնք կրնան երեսուն տարուան մէջ նախագրաւուիլ, բայց այս երեսուն տարին ընդհատուած կ՝ըլլայ, եթէ պարտաւորութիւնն յիշեցընէ պարտատէրն (Գ.Լ. 108)[2]։

Ինչպէս որ մովսիսական[3], *մահմետական*[4] *եւ քրիստոնէական-կանոնական իրաւանց մէջ, նոյնպէս հոս շահառութիւնն կը պատժուի*[5]. *եթէ շահ վճարուած է, նոյնը դրամագլխոյն վրայ պիտի հաշուուի եւ կամ եան պիտի դարձուի* (Գ.Լ. 40, 41)։ *Սակայն Հայք, ինչպէս նաեւ Հրեայք*[6] *այս կանոնն միայն իրենց մէջ կը պահէին, բայց ոչ օտարին նկատմամբ. վասն զի յայտնի է որ Հայք Արեւելից դրամատեարքն են, եւ յանուանէ ի Կոստանդնուպոլիս*[7]։

---

[1] *Հմմտ. իմ* Beiträge zur germanischen Privatsrechtgeschichte, I. S. 11.

[2] *Հմմտ. ասորական-հռոմէական իրաւագիրքն, հայ թարգմ.* § 53։

[3] *Ելք. Իբ. 25. Ղեւտ. Իե. 36—. Երկրդ. Օրինաց, Իդ. 19։ Ա.յսպէս նաեւ ատեն մը բիւզանդեան իրաւունքն,* Zachariä, Geschichte des griech.-röm. Rechts, S. 290.

[4] *Կուրան Բ. 276—, Գ. 125.*

[5] *Վախթանգի օրէնքն Վրաց մասին (առ Հաքսթ. Բ. 207—) պարագայից չարմարելու կը նայի. 12% կամ 18% հոս այնչափ շատ չ՝երեւար։ Գէորգայ օրէնքն Վրաց մասին (ԺԴ. դար)* § 46 (*առ Հաքսթ. Բ. 227*) *կը հրամայէ՝ որ մէկն բոլոր իւր ընդունած շահերն ի միասին առնելով 20%էն աւելի չառնու։*

[6] *Հմմտ. Երկրդ. Օրինաց, Իդ. 20։ Իսլամական իրաւանց մէջ խնդրական է՝ թէ արդեօք վաշխառութիւնն օտարաց նկատմամբ օրինաւոր է՝ թէ ոչ։ Հմմտ. իմ յօդուածս ի* Zeitschrift für vergl. Rechtswissenschaft, *Գ. էջ 216։*

[7] *Նոյն կերպով Սիկիլիանոս թագաւորը կը յաւելու. "Այս կարգադրութիւնն Հայոց քով պահուի եւ հաս-*

Գրաւն իբրեւ յանձնարարեալ գրաւ սկսած է, եւ յետոյ զարգացած, եւ այսպէս՝ էր գրաւ մը՝ որուն արդիւնքը կրնար վայելել գրաւառուն եւ ի հարկին նաեւ օտարացընել: Բայց վայելելի գրաւն ըստ ինքեան միշտ այնպիսի գրաւ է՝ որ կրնայ սպառիլ, ուր ընդ հակառակն մեռեալ-գրաւն (mortgage) շահառութեան բացարձակ արդելման դէմ է[1]: Եւ սակայն գտած էին միջոց մը, մեռեալ-գրաւի արգելից առջեն առնելու, ինչպէս հիմայ պիտի տեսնենք:

Գրաւառու պարտատէրն կը պարտաւորի սմէն յանցաւոր վնասուց, բայց ոչ պատահական վնասուց (Գ. 41): Եթէ կարեւոր ծախք մ'ըրած է իրին վրայ, իրեն պիտի հատուցուի (Գ. 41):

Գրաւը կրնայ օտարացուելի ըլլալ: Երբ՝ օր որոշուած է պարտքը վճարելու եւ գրաւն ետ առնելու, եւ չի վճարուիր, գրաւառուն պարտական է պարտապանին երեք անգամ ազդարարել. եւ երբ ազդարարութիւնն ի դերեւ կ'ելլէ, երկու վկայից առջեւ կրնայ գրաւն ծախել: Եթէ իրն աւելի արժէ՝ քան որչափ կը պարտէր իրին տէրն, այս աւելին պարտապանին պիտի տրուի (Գ. 111): Հոս յայտնապէս կ'երեւայ Հռոմէական օրէնքն՝ որ լաւ չէ հասկցուած, կամ ըսենք լաւ եւս՝ Հռոմէական-ռամկական օրէնքն[2]:

Ասիկայ եւս առաւել կ'արժէ ուրիշ կարգադրութեան մը համար: Ինչպէս յիշատակեցինք, պարտաւորութիւնք կրնան երեսուն տարուան մէջ նախագրաւուիլ: Բայց եթէ պարտաւորութեան

կցուի այսպէս, երբ պարտապանն ըստ պատահման եւ ոչ իւր յանցանօքը կամ չարութեամբ աղբատանայ, այնպէս որ պարտատէրը չկարենայ հատուցանել պարտքը՝„

[1] Գ. 41ը կը համապատասխանէ § 233ի Հայ իրաւանց առ Հաքոպ. Բ. 255—: Ասորական-Հռոմէական իրաւագիրքն, Հայ Թարգմ. § 133, գրաւին արդիւնքը վայելելն օրինաւոր կը նկատէ:

[2] Այսպէս նաեւ ասորական-Հռոմէական իրաւագիրքն, Հայ. Թարգմ. § 130:

փոխարէն բան մ՚իբր գրաւ տրուի, եւ պարտաւորութիւնը նախագրաւուի, այն ատեն գրաւն գրաւառուին ստացուածքը կ՚ըլլայ (Գլ. 108)[1]։ Յայտնապէս այս դէպքիս մէջ սա գաղափարէ կ՚առաջնորդուի, որ գրաւադրութիւնն ալ կրնայ նախագրաւուիլ, որով գրաւառու պարտատէրն գրաւն

---

[1] Այս որոշումն յեցած է ասորական-հռոմէական իրաւագրոց Հայ թարգմանութեան վրայ (§ 53), թէեւ հիմնական փոփոխութեամբ։ Այս օրինակն ընդհանրապէս կը ցուցընէ մեզի՝ թէ կարգադրութիւն մը յԱրեւելս ինչպիսի փոփոխութիւն կրնայ առնուլ։ Նախապէս ասորական-հռոմէական իրաւագրոց որոշումն կը յիշեցընէ Թէոդոսեան օրինաց այն ծանօթ բացառութիւնն երեսնամեայ նախագրաւութեան մասին, թէ գրաւառուին համար ընդդէմ պարտապանին չկայ նախագրաւութիւն։ Նոյնը կը տեսնենք նաեւ ասորական հաւաքածոյին մէջ § 107, (Sachau, S. 32) վասն զի հոս կ՚ըսուի. "Այսպէս կրնայ գրաւատուն, թէեւ իւր թուղթն 30 տարիէ յառաջ ըլլայ, իւր պարտուց փոխարէն անոր տուած գրաւն առնուլ"։ (Հմմտ. նաեւ Բարիզի ձեռագիրն § 76 ա։) Այլապէս կը տրամադրէ արաբական բնագիրն § 45. "Բայց եթէ ամբողջովին տուն մ՚իբր գրաւ առած է — — եւ եթէ անիկայ չի ծախեր — —" եւ այլապէս կը տրամադրէ Հայ բնագիրն § 53. "Այսպէս կրնայ առաջին տէրն նաեւ 30 տարի անցնելէն ետեւ իւր ստացուածքը պահանջել"։ Ուստի խնդիրն գրաւառուին գրաւառական գործոյն վրայ չէ, այլ սեփհական տիրոջն եւ առնելու գործոյն վրայ, եւ անիկայ կրնայ ըլլալ նաեւ 30 տարի ետքը, ցորչափ որ իրն պարտատիրոջ ձեռքն է դեռ, եւ երրորդի մը ձեռքը չէ անցած, եւ ցորչափ որ գրաւառու պարտատէրն երկրորդ անգամ չէ գրաւած, կամ ծախած չէ։ Ասիկէ յօրինուած է Լեմպերկի իրաւանց 108 Գլ.ը, թէեւ ի հակառակն փոխելով. եւ թէ ասիկէ փոխ առնուած է՝ կը ցուցընէ միջանկեալ կարեւոր պարբերութիւն մը որ հոս իմաստ չունի այսուհետեւ. այսինքն կ՚ըսուի. "Այն ատեն այնպիսի գրաւն՝ թէեւ ուրիշին պարտաւոր ըլլայ, ստացողին ժառանգութիւն եւ ստացուած կ՚ըլլայ"։ Այս խօսքն "թէեւ ուրիշին պարտաւոր ըլլայ," կրնայ այն ատեն միայն հոս իմաստ ունենալ, երբ իբրեւ անգիտութեամբ Հայ իրաւունքէն փոխառեալ նկատուի, իբր թէ երրորդ մը նոյնը գրաւելու ըլլայ՝ կը դադրի աննախագրաւելի ըլլալէն։ Լեմպերկի իրաւագիրքն իրն այնպէս կը կերպարանափոխէ, որ աննախագրաւելութիւնն միշտ դադրի, եւ կը դադրի՝ թէեւ իրն դեռ գրաւառուին ձեռքն ըլլայ, եւ այս որոշումն բացատրելու ժամանակ կը յաւելու՝ թէ կը դադրի նաեւ եթէ իրն "ուրիշին պարտաւոր ըլլայ"։ Ինչ որ բացառութիւն էր, հոս կանոնին օրինակ եղած է. Օրէնքներն ալ իրենց բախտն ունին։ "Թէեւ"ը մէջտեղ մուծանելն զայս յառաջ կը բերէ։

իրեն կը սեպհականէ. տեսութիւն մը՝ որ նաեւ հասարակաց իրաւանց մէջ ալ կ'երեւայ[1]։

Հանդերձ այսու՝ կար նաեւ գրաւի այն տեսակն, որ որոշեալ ժամանակ մ'անցնելէն ետեւ՝ կը դադրի պարտաւորելէն[2]. վասն զի Գ.Լ. 45ին մէջ "պտուղը վայելելու իրերն ծախելու վրայ„ գրուածը՝ նոյն իսկ այս տեսակ գրաւ է։ Պտուղը վայելելու իրաւունքը գնողին համար կ'ըսուի, թէ վճարած դրամին փոխարէն իրաւունք ունի առ ժամանակ մի պտուղը վայելել, բայց այս իրաւունքը կրնայ ետ գնուիլ. իսկ եթէ որոշեալ ժամանակն անցնելէն ետեւ՝ ետ չի գնուիր, գնողին ստացուածքը կ'ըլլայ։ Ետ գնելու եւ իրաւանց դադրելուն ժամանակն սովորաբար եօթը տարի է, բայց կրնայ քան կամի երկնցուիլ։ Ասկէ կը տեսնուի նաեւ, որ մեռեալ-գրաւն թէեւ ոչ կերպապէս, բայց նիւթապէս ընդունուած էր։ Իրի մ'արդիւնքը գրաւելու իրաւանց տեղ (Antichrese) ընդունուած էր վայելք պտղոց, զոր կարելի էր ետ գնել. ասով պարտատէրը կ'ունենայ արդիւնքը վայելելու իրաւունք մը, առանց իւր դրամագլուխն նուազեցընելու, եւ սակայն պարտապանն ալ կրնայ իւր իրն ետ գնել. եւ ասիկայ կատարեալ այն դրութեան տեղ կը բռնէ, որով կարելի չէ գրաւն ժամանակաւ ապառել եւ ջնջել։

Պարտատէրն որբէ մը չի կրնար երբեք զգեստ կամ ուրիշ որ եւ է կարեւոր իրեր գրաւ առնուլ[3], եւ այսպիսի գրաւ մը եթէ նոյն իսկ աղքատը տալ ուզէ, եւ ոչ գիշեր մը պիտի կարող ըլլայ մնալ պարտատիրոջ տունն (Գ.Լ. 71, 73), — որ յայտնապէս մովսիսական օրինաց կրկնութիւն մըն է (ելք. ԻԲ. 26—, երկրդ. Օրինաց, ԻԴ. 12—, 17)։ Ասիկայ

---

[1] Հմմտ. վկայութիւններն առ Glück, Pandecten XIV. S. 175.

[2] Առ վ.իրս ասոր դեմ կասկածներ կը յարուցուին, հմմտ. Հաքսդհ. Բ. 233։

[3] Նոյնպէս հայ իրաւանց § 279ն առ Հաքսդհ. Բ. 259։

կ'երեւայ նաեւ բացայայտ Գլ. 73ի յաւելուածէն. "վասն զի Աստուծոյ պատուիրանին հաւեմատ ուղղմած պէտք է ըլլալ որբերու, ինչպէս Աստուած Հրէից յանձքաիր կամ յեգիպտոս ողջմածութիւն ցուցուց," որ ինքնին կը յիշեցընէ Երկրդ. Օրին. ԻԴ. 18 եւ ԻԴ. 22: Այսպէս նաեւ Գլ. 72. "ոչ ոք կարօտին վարձքը պիտի ղանայ," գրեթէ ամբողջ Երկրդ. Օրինաց, ԻԴ. 14, 15 գեղեցիկ խօսքերէն առնուած է[1]: Նոյնպէս մովսիսական օրէնքէն յառաջ եկած է այն կարգադրութիւնն՝ թէ ապօրինաւոր է ձեռայ աղացքի մը վերին կամ ստորին վէմը գրաւել վասն զի անիկայ աղքատին հացն է (Գլ. 70: Համմ. Երկրդ. Օրինաց, ԻԴ. 6)[2]:

Նաեւ պարտքը պահանջելու եղանակին մէջ մովսիսական իրաւանց ուղղակի ազդեցութիւնը կայ ապահովապես: Իրաւանց 71 Գլ.ը կը կրկնէ Երկրդ. Օրինաց, ԻԴ. 10ն, անձամբ գրաւելուն արգելքը: Պարտատէրը չի կրնար պարտապանին տունը մտնել եւ ըստ կամի գրաւ մ'առնուլ երթալ[3], որուշում մը՝ որ նաեւ թալմուտական իրաւանց մէջ ամենայն ստուգութեամբ կը պատուիրուի[4]: Սակայն Հայք իրաւունք կու տան կալուածատիրոջ՝ իւր ագարակն մտնող օտար արջառը գրաւելու (Գլ. 95)[5]:

Թէ պարտքը խնդրելն անչափահասութեան պատճառաւ՝ մինչեւ չափահասութիւն պիտի յապաղուի, (Գլ. 115) յօդուածիս վերջերը պիտի տեսնենք:

Առեւտրի դաշնադրութեան մէջ մտադրու-

---

[1] Համմ. հայ իրաւանց § 276ն առ Հաքսթհ. Բ. 250:
[2] Նման հայ իրաւանց § 274ին առ Հաքսթհ. Բ. 258:
[3] Նման հայ իրաւանց § 275ին առ Հաքսթհ. Բ. 258—: Համմ. նաեւ աստրական - հռոմէական իրաւագիրքն, հայ թարգմ. § 131, եւ Վախթանգի օրէնք § 173, 174 առ Հաքսթհ. Բ. 212:
[4] Bloch, Civilprocessordnung nach mosaisch-talmud. Rechte S. 95.
[5] Բայց ոչ սպաննելու իրաւունք, ինչպէս վերջէն կը տեսնենք:

թեան արժանի է՝ նիւթական պակասութեան հատուցումն, եւ երաշխաւորութիւնն: Իրին պակասութիւնն իրաւունք կու տայ, որ իրն ետ դարձուի, ինչպէս շատ իրաւանց մէջ. բայց՝ միայն ետ տալու, եւ ոչ. գինը նուազեցընելու: Եթէ ծախողին խաբէութիւնն երեւայ, առանց որեւէ ապահմանաւորման կրնայ ետ դարձուիլ վաճառքն (Գլ. 82). ուրիշ դիպաց մէջ որոշեալ ժամանակի մը մէջ կրնայ ետ տրուիլ, որ իւրաքանչիւր վաճառքի համար սովորութենէ առնլով որոշուած է. ձի եւ եղն եօթն օրուան միջոցին մէջ կրնան ետ տրուիլ, կով մը՝ օրուն յղանալ կրնալուն երաշխաւորութիւն տրուած է, մէկ տարուան միջոցին մէջ, մեղուք՝ քսան օրուան միջոցին մէջ, ծախուած կարաս[1] մը մէկ տարուոյ միջոցին մէջ (Գլ. 48—52) կրնան ետ դարձուիլ: Ժամանակի այս որոշման վախճանը կրկին է, մէյ մը՝ որոշեալ միջոցին մէջ իրին պակասութիւնը պիտի առնուի, եւ երկրորդ՝ որ գնուած իրն որոշեալ միջոցի մը մէջ ետ ընդունիլ պահանջուի. եթէ որոշեալ միջոցէն ետեւ պակասութիւնը կ'երեւայ, ալ ետ դարձընել չ'ըլլար: Զարմանալի է այն որոշումն որ եթէ խեցեղէն կարասէն գինին վազէ երթայ՝ խեցեղինին մէկ պակասութեանը պատճառաւ, վնասն երկուքը կէսիկէս պիտի կրեն (Գլ. 52), որ շատ հետաքրքրական է. վասն զի յայտնի է որ կ'ենթադրուի թէ ծախողն յանցանք չունի, եւ անիրաւ կ'երեւայ այս դէպքիս մէջ բոլոր վնասը ծախողին հատուցանել տալ, բայց միանգամայն անիրաւ կ'երեւայ բոլոր վնասն գնողին ձգելն: Ուստի ծախողն դէթ վնասուն առիթ տուած կ'ենթադրուի[2]:

Բան մը հրապարակաւ եւ վկայի առջեւ պիտի ծախուի (Գլ. 48, 49, 51). եթէ իրին որուն ատացուածքն ըլլալուն վրայ խնդիր կայ, գնողն իւր

---

[1] Իւրեւ գինւոյ անօթ, վերնագիր 52 Գլխոյ:

[2] Այս կերպով կը խորհուի հայ իրաւանց մէջ շատ անգամ, հմմտ. յօդուածոյս վերջերը:

երաշխաւորին կը դիմէ, եւ ասիկայ դնողին տեղ կ'անցնի եւ անոր ամբողջովին պիտի հատուցանէ (Գլ. 48, 49)։ Եթէ գողցուած մարդ մը ծախուի, ծախողն՝ անոր գինը պարտական է ետ դարձընել, եւ եթէ ծախուողն մեռած է՝ գինն անոր պիտի տրուի, որուն քովէն գողցուած է մարդը (Գլ. 21)։

Նոյնպէս վարձատուութեան համար՝ (Գլ. 115) ըլլայ անասնոց, (Գլ. 39) ըլլայ գործեայց (Գլ. 106) ըլլայ ջաղացքի, վարձատուն պարտական է պէտք եղած նորոգութիւնները ընել, ի բայ առեալ՝ եթէ վնասն վարձակալին յանցանօքը չէ եղած[1]։ Վարձակալն վարձագինը պիտի վճարէ, իսկ վարձուած իրէն շահածն իրեն կը մնայ, եւ վարձատուն մասնակից չէ այս շահուն (Գլ. 54)։

Աշխատելու դաշնադրութեան այլեւայլ դէպքերը կը յիշատակուին, այսպէս ծառայի (Գլ. 72), հովուի (Գլ. 38, 102) ձեռագիտի (Գլ. 80, 105, 106) մասին որոշումներ կը տրուին։ Վերջնոյն նկատմամբ կ'որոշուի, որ եթէ յանձնուած գործքը դաշնադրութեան համեմատ չի կատարեր, պարտական է նոյնն առանց նոր վարձուց՝ դարձեալ կատարել (Գլ. 105)։

Ընկերութեան յարաբերութեանց գաղափարներն ալ զարգացած են. եթէ շատերն ընդհանուր վարձքով մ'աշխատին, վարձքն իւրաքանչիւրին աշխատութեան աստիճանին համեմատ պիտի բաժնուի (Գլ. 101, 105)[2]։

---

[1] Որովհետեւ բնագրին arendare (վարձել) բառը թէ վարձուորին եւ թէ վարձատուին կրնայ ըսուիլ, անոր համար կրնայ ասիկայ այսպէս ալ մեկնուիլ, որ վարձուորը պիտի ընէ նորոգութիւնները։ Հմմտ. Bisch., Oest. Bl., S. 290. Ես կը կարծեմ թէ պարտքը վարձատուին է. վասն զի ասոր դիմաց վարձուորէն կը պահանջուի՝ որ նորոգէ ինչ որ "յանհոգութենէ վարձուորին„ վնասուած է։

[2] Հանդերձ այսու ընկերական դաշինքն Հայք մովսիսական օրէնքն ընդունելէն յառաջ կը ճանչնային։ Օսաերու քով ալ կը դանուի ընկերական ձեռնարկութիւնք, ինչպէս սրահ, աւարի, որոնց վաստակը կը բաժնուի մէջերնին։ Dareste, Journal des Savants 1887, p. 282

Ով որ յանձնարարական գործք մը կատարէ, պայմանեալ վարձքը կրնայ պահանջել, եւ եթէ չկարենայ գործքն ի գլուխ հանել, կրնայ իւր աշխատութեանց համեմատ պահանջել (Գլ. 112):

Բան մը գտնողն, որ գտնելու համար աշխատած է, կրնայ համեմատ ուզել (Գլ. 63):

Բայց ընդ հակառակն ամենեւին խօսք չկայ բան մը գտնելու վարձուց մասին, ինչպէս նաեւ հրէական օրինայ մէջ[1]: Այս երկուքին ալ հիմն է մարդկան օգնելու ընդհանուր պարտքն. գտնողն պարտական է մէկալին օգնել, ինչպէս նաեւ միւսն պարտական է մարդկան իրենց դժբախտութեանց մէջ օգնութեան ձեռք կարկառել, երբ օրինակի համար, ձին կամ կառքն տեղ մը կործանած ըլլայ[2]: Մարդկան օգնելն հոս ոչ միայն լոկ բարոյական պարտաւորութիւն է, այլ յիրաւանց պարտաւորութիւն[3]:

Կենաց յարաբերութիւնք ունին բացառութիւն մը նաւաբեկութիւն կրողներուն օգնելու եւ հիւրընկալելու մասին: Նաւաբեկելոց իրերն յափշտակել՝ յայտնապէս կ'արգելուի: Օգնողներն անոր տեղ կը պահանջեն նաւաբեկութենէ ազատած բանին $^1/_{10}$, կամ եթէ իրենց բաւական չ'երեւար ասիկայ, $^1/_5$ իբրեւ վարձք[4]. սակայն այս սովորութեան չի հաւանիր դատաստանագիրքն. "շատ անգամ նաւաբեկութիւնք կ'ըլլան ի ծով, այլ բան հայ իրաւանց պահանջի այն՝ թէ այս օգնութեան փոխարէն բան մը պիտի չառնուի „ (Գլ. 86):

---

[1] Fassel I. S. 197.

[2] Նման հայ իրաւանց § 263ին առ. Հաքոպ. Բ. 257:

[3] Համմ. Գլ. 63, 64 եւ Ելք. ԻԳ. 4—, Երկրդ. Օրինաց, ԻԲ. 1—. Նոյնպէս Fassel I. S. 197, Bloch, mosaisch-talmudisches Polizeirecht S. 16. Համմ. նաեւ իմ գործս՝ Menschenrecht im Privatrecht, Iherings Jahrbücher XXV. S. 1—. Նաեւ հին եգիպտացւոց մէջ կար օգնելու ընդհանուր պարտաւորութիւն մը, Diodor I. 77.

[4] Նաւաբեկութենէ վաճառք ազատելու վարձուց սկզբնաւորութեան վրայ տես իմ Menschenhilfe S. 131—.

Փոխ տալն կը յիշուի ի Գլ. 39. վոխատուին պարտաւորութեան մասին կ'արժէ վերն ըսուածն։ Նոյնպէս աւանդապահին նկատմամբ նոյն տեղն խօսեցանք։ Տեղ մը կը խօսուի պանդոկապետին բան մ'ի պահեստառնելուն վրայ, եւ կ'երեւայ թէ խիստ պարտաւորութիւն կը դրուի վրան (Գլ. 114)։ Այս որոշման աղբիւրն է աստրական-հռոմէական իրաւագիրքն, հայ թրգմ. § 149, 150։

4. Ժառանգութեան իրաւունքը։

Վ՞երն ըսինք, որ Հայոց ժառանգութեան իրաւունքն նախապէս կողմնական-այրական էր, եւ Յուստինիանոս իբր իշխանութեան առեն ամենայն կերպով կը ջանար կանանց հաւասարութիւնն հաստատել։ Ասիկայ յաջողեցաւ գլխակայ մասին, եւ աստրական-հռոմէական իրաւանց § 1ն՝ որ ուստերոյ եւ դստերոյ ժառանգելու հաւասար իրաւանց վրայ կը խօսի, անցաւ հայ իրաւանց։ Լեմպերկի դատաստանագրոց Գլ. 116ը կը հրամայէ "հաւասար բաժանումն — պէտք է որ ըլլայ եւ որուի թէ ուստերոյ եւ թէ դստերոյ հաւասար ժառանգութեամբ եւ յաջորդութեամբ[1]"։ Սակայն այս որոշմամբ ալ գործածութիւնը կրցաւ ժառանգութեան հաւասար բաժանումը զանց առնել, ինչպէս հիմայ պիտի տեսնենք, եւ եղբարց եւ քերց կարգին մէջ Յուստինիանոսի սկզբունքն ընդհանրապէս տիրող չեղաւ։ Ուստի զի երբ մէկն անորդի մեռնի, կը ժառանգեն նախ եղբարք եւ եղբօրորդիք, իսկ եթէ ասոնք չկան, այն ատեն միայն՝ քորք եւ քեռորդիք (Գլ. 116)[2]։ Եթէ եղբարք եւ քորք եւ ասոնց որդիք ալ չկան, այն ատեն կողմնական ազգականք կը ժառանգեն մինչեւ չորրորդ աստիճան (Գլ. 116, հմմտ. էջ 10), ուստի հօրեղբայր,

---

[1] Հմմտ. նաեւ Լեմպերկի իրաւագիրքը էջ 9։

[2] Հմմտ. նաեւ աստրական-հռոմէական իրաւագիրքն, հայ թարգմ. § 142։

հօրաքոյր եւ անոնց որդիքն։ Ուրեմն հոս ալ մէկ ընոյ բովանդակ ազգականաց կ'ելլուի։ Կողմնական ամէն ազգականներն վախճանելյն այրւոյն պիտի թողուն ժառանգութենէն 1/4 (էջ 9 եւ 10)։ Զոր-րորդ աստիճանաւ կը փակուի ազգականութեան կարգն, եւ այնուհետեւ տէրութիւնն իբր ժառանգ ի մէջ կու գայ (Գլ. 10)։

Ինչպէս հնդկական եւ գերմանական իրաւանց մէջ, նոյնպէս հոս մեծամեծ խեղութեամբ ծնեալք ժառանգութեան իրաւունքէ կը զրկուին, բայց ոչ անիկայ՝ որ ծննդենէն ետեւ խեղ կ'ըլլայ (Գլ. 81)։ Թագաւորին կենաց դաւաճաններուն տղաքն ու աղջականք ժառանգելու իրաւունք ունին, եթէ դաւաճանութեան մասնակցութիւն չեն ունեցած. եթէ մասնակցած են՝ կը զրկուին ժառանգութենէ (Գլ. 1)[1]։

Եթէ որդիքն բազմաթիւ են՝ բաժանումն հաւասար պիտի ըլլայ, բայց կարելի է հայրենական պարգեւ տալ (Գլ. 89)։ Իսկ արդէն օժիտ առնող դստերք այնպէս կը նկատուին՝ իբր թէ չկան, վասն զի իրենց օժիտն ժառանգութեան հաւասար է (Գլ. 9). Հոս կ'երեւայ հին իրաւունքն։ Բայց այս կանոնն կրնայ հօրը կամքն զանց առնուիլ, որ եւ զմեզ կ'առաջնորդէ կտակ շինելու իրաւանց։

Կտակն եկեղեցականի առջեւ պիտի շինուի, եւ երկու կամ երեք Աւագանւոյ՝ իբր վկայի ներկայութեամբ[2]։ Այն ժառանգներն՝ որ յօրինաց իրաւունք ունին ժառանգութիւն առնլու, ներկայ պիտի ըլլան կտակի շինութեան, եւ կտակադրին վերջին կամքը պիտի իմանան, եւ իրաւունք ունին՝ մինչդեռ կտակագիրը կենդանի է՝ անոր կամաց ընդ-

---

[1] Սիկիզմունտ Թագաւորն այս վճիռն այսպէս կը փոփոխէ, որ Թագաւորին կենաց դաւաճաններու որդիքն հայրենի ժառանգութիւնը պահանջելու իրաւունքը կորսնցընեն, վասն զի այս ժառանգութիւններն յարքունիս կը գրաւուին։

[2] Հմմտ. Նաեւ ասորական-հռոմէական իրաւագիրք, Հայ Թարգմ. § 95։

դիմանալու. իսկ մահուընէն ետեւ իրաւունք չեն ունենար (էջ 9)[1]: Բայց թէ ընդդիմանալու այս իրաւունքն մինչեւ ու՞ր կ'երթայ՝ չի նշանակուիր դատաստանագրոց մէջ. միայն այսչափ գիտենք՝ որ արդէն օժիտն ընդունած դստեր մը հայրն՝ կրնայ ժառանգութեան մէկ մասն տալ անոր, թէեւ որդիք ընդդիմանալ ուզեն (էջ 9): Կ'երեւայ թէ վճիռ տալ կտակի մը վրայ, որուն դէմ օրինաւոր ժառանգներն ընդդիմութիւն հանած են, հայ ատենին կամայական կարծեաց ձեռքն էր, որ կտակի որոշումներն պատշաճ կամ անպատշաճ տեսնելով՝ կրնար որոշում տալ. եւ այսպէս յօրինաց ժառանգելու միայն նիւթական իրաւունք մը կը կազմուէր: Հանդերձ այսու՝ անշարժ ստացուածքներն օրինաւոր ժառանգաց ընդդիմանալու իրաւանց առարկայ էին, մանաւանդ թէ իրաւունք ունէին զանոնք ժառանգելու:

Ծնողք իրաւունք ունին զրկել ժառանգութենէ այն որդիքն, որոնք իրենց կը զարնեն, զրբենք կը թշնամանեն, կամ յամառութեամբ հնազանդութիւն կը զլանան իրենց (Գ.Ը. 19, 22, 59)[2]:

Բնականապէս հայ իրաւանց մէջ ալ եկեղեցական հաստատութեանց ժառանգութիւն կամ յիշատակ թողլու կանոն կար: Ամէն կտակի մէջ պիտի ըլլար "յիշատակ հոգւոյ„ (Գ.Ը. 9), եւ եթէ նաեւ կտակի մէջ չնշանակուէր՝ տէրութիւնն, եթէ ինքն ըլլայ ժառանգ, պարտական էր բան մը "վանն հոգւոյ„ հանդուցեալին տալ (Գ.Ը. 10)[3]: Նաեւ ե-

---

[1] Այս կտակելու իրաւունքն Լեմպերկի Հայոց համար չատ անգամ հաստատուեցաւ թագաւորներէ, այսպէս՝ յամին 1434, 1440, 1461, 1509: (Bischoff, Urkunden, Nr. 6, 9, 12, 22.)

[2] Ըստ հայ իրաւանց առ Հաքսթհ. Ր. էջ 242, եւ ըստ ասորական-հռոմէական իրաւագրոց, հայ Թարգմ. § 6, տղուն դեթ մէկ մաս մը ժառանգութիւն պիտի թողուի:

[3] Թէեւ Սիկիգմունտ կը յաւելու, թէ լեհ թագաւորն ասոր պարտաւորեալ չէ (էջ 10):

կեղեցեայ դրամագլուխ հաստատել կը յիշատակուի, եւ կը տեսնենք որ կայ սա սկզբունքն՝ որ եթէ դրամագլուխ պարգեւելու որոշումն չի կրնար ամբողջովին ինչպէս որ է գործադրուիլ, կրնայ նոյնը պարագայիդ համեմատ եղանակաւորուիլ, որուն եպիսկոպոսն ալ ներկայ պիտի ըլլայ (Գլ. 103)։

Կառակը կառավարին կամքը միայն՝ կրնայ փոխուիլ (Էջ 9), *եւ անոր համար այս կամքն կառակելու որոշման նկարագիրն ունի, ըստ ամենայնի նման հռոմէական եւ ռաբբունական իրաւանց*[1]։

Ժառանգութիւնն առաջին անգամ գնելու իրաւունքը՝ լիուլի զօրութիւն ունէր անշարժ իրաց համար[2]։ *Առաջին անգամ գնելու իրաւունք ունին հրիտակի ներկայ գտնուող ժառանգները.* (Գլ. 46, 88, *Հմմտ.* 45) *եւ ասիկայ ջաղացքի մասին եւ քաղաքի մէջ գտնուող երկիրներուն համար՝ մէկ տարուայ միջոցին մէջ կատարուած պիտի ըլլայ.* (Գլ. 46, 47) *իսկ գիւղական երկիրներուն՝ եօթ տարուան միջոցի մէջ* (Գլ. 46)։ *Ժառանգն եթէ անշարժ իրին ծախուելուն հաւանութիւնը տուած է, ղրկուած է առաջին անգամ գնելու իրաւունքէն* (Գլ. 88), — *սակայն բայառութեամբ մը ղոր էջ* 29 *յիշեցինք*։ *Եթէ գրաւ մը ջնջուելու իրաւանց ենթարկեալ է, իրաւանց երկու իրական փոփոխու-*

---

[1] *Հմմտ.* Fassel, mosaisch-rabbinisches Recht, I. S. 287—.

[2] *Նաեւ վերոյ տարբերութեան իրաւանց համեմատ. Հմմտ. Հաքոգհ. Բ. 233։ Մովսիսական իրաւանց մէջ ալ կար ժառանգութիւնն առաջին անգամ գնելու իրաւունք, ինչպէս յայտնի է Ղեւտ. Ժե. 25. Հռութ Դ. 2—. Երեմ. ԼԲ. 7—։ Կալուածն նախ եւ յառաջ այն ժառանգաց պիտի առաջարկուէր, որոնք ազգականութեան մօտաւորութեան կարգաւն առնէին յառաջ գնելու իրաւունք ունէին. իսկ եթէ չառաջարկուէր, այն ատեն կրնային իրենք ամենէն յառաջ գնել։ Ռաբբունական իրաւունքն (ինչպէս նաեւ խալամականն) կալուածատիրոջ ընկերակիցին եւ դրացւոյն՝ նախ գնելու իրաւունքը կը ճանչնայ։* Fassel, mosaisch-rabbinisches Civilrecht II. S. 132 f.

թիւն յառաջ կու գայ, այսինքն՝ դաշնադրութեամբ դրաւի իրաւանց ինք ինքզինք պարտաւորելը, եւ դրաւին չնչուելովն իրին տէրութեան ուրիշին անցնիլը: Այս երկու դիպաց ժամանակ կրնայ դրաւն առաջին անգամ դնելու իրաւունքը դործադրուիլ, ժառանգը կրնայ իրն իբր դրաւի դրուած իր՝ եւս դնել, իսկ եթէ չնչուած է դրաւն՝ իբր սեպհական առաջուածքը կրնայ եւս առնուլ (Գլ. 45): Միայն թէ (դիւղական երկիրներու համար) եւս դնելու երկու անգամ եօթը տարուց շրջան որոշեալ չէ, այլ մի անգամ միայն: Եւս դնելը կրնայ ըլլալ միայն չնչուելու ժամանակ, եւ այն միջոցին մէջ՝ որ չնչուելէն յառաջ ասհմանուած է՝ այն է եօթը տարուց միջոցի մէջ, եթէ դրաւառու պարտատէրն աւելի չ'երկարեր ժամանակը:

Ժառանգն իւր կարողութենէն աւելի պարտքերը վճարելու պարտական չէ, այլ միայն այնչափ՝ որչափ ժառանգութիւնն է (Գլ. 113. Համմ. նաեւ Գլ. 40):

5. Յանցատուողական իրաւունք:

Յանցաւորութեան իրաւանց մէջ օտարազգի իրաւանց բարոյականացուցիչ խորին ազդեցութիւնը կ'երեւայ. սրչափ աւելի ստոյգ պիտի երեւայ այս ազդեցութիւնն, եթէ ուրիշ կաւկասեան ազգաց բարոյական իրաւանց ալ միտ դնենք, որոնց քով սպանութիւնն տարի մ'ամբողջ վերաժանդրութեան պատերազմ կը յարուցանէ, ինչպէս Օսաերու քով[1], — մինչեւ որ կրցան խորհուրդ մը ծնանիլ՝ թէ յանցանքը կրնայ քաւուիլ հաստուցմամբ, եւ դարձեալ թէ՝ յանցաւորը միայն պարտապան է, եւ ոչ թէ անոր ընտանիքն ալ:

Այս նախադասութիւնն՝ թէ միայն յանցաւորը պարտապան է, յայտնի է որ մովսիսական

---

[1] Dareste, Journal des Savants 1887 p. 286.

իրաւանց հիմնական նախադասութիւններէն մէկն է. այսպէս Երկ. Օր. ԻԴ, 16. Համմ. Բ. Թագ. ԾԴ, 6. նոյնպէս Լեմպերկի իրաւագիրքն Գլ. 20, 60[1]: Հանդերձ այսու՝ Գոշի դատաստանագրոց մէջ, — ինչպէս յառաջ կը բերէ Հաքոպհաւզէն, — կայ տակաւին ցեղական պարտաւորութեան հետք մը. վասն զի երբ որ մարդասպանը չի կրնար արեան գինը տալ, իւր ընտանեօքն հանդերձ կը վաճառուի:

Ուստի քրիստոնէական իրաւունքէն առ նախադասութիւնն առնուած է՝ որ արեան վրէժխնդրութիւնն՝ իբրեւ առանձնական վրէժխնդրութիւն արժանի է պատժոյ: Գլ. 61 կ'ըսէ. "Մեր իրաւունքը չ'ընդունիր՝ որ կարելի ըլլայ ապանանել գողն կամ բռնակալ մարդասպանն եւ դայլ ոք արժանի մահու, բայց միայն եթէ նախ յիրաւանց եւ բաւական վկայութեամբք հաստատուի." — առկէ լուսաւորուին անոնք՝ որ իրաւանց ջարդացման անտեղեակ, ժամանակագրական սխալ համարեցան երբ ես հաստատեցի՝ թէ Շէքսպիր արեան վրէժխնդրութիւնը բառնալու իղձն իւր հոգւոյն մէջ ունէր: Հարցուի Լեմպերկի Հայոց՝ յամին 1519:

Սակայն դեռ կը մնայ հին իրաւունքէ մնացորդ մը, երբ ապանելոյն ազգականայ կը յանձնուի մարդասպանը դատել. (Գ. 58, վերջը.) իսկ եթէ ապանելոյ մը դիակը գտնուի՝ ի պաշտօնէ վարչական քննութիւն կ'ըլլայ, (Գլ. 58)[2] որուն հին կատակարանի ծանօթ մէկ խօսքն առիթ տուած է, այն է՝ Երկ. Օր. ԻԱ. 1 —:

Կէտ մը մէջ ընդօծին աւանդութիւնը մնացած է, այն է՝ ընտանեայ պարտաւորութեան մէջ: Առանձնական վրէժխնդրութիւնը կը վերցուի, բայց արեան գինն առնելու եղանակը կը մնայ, այն է՝

---

[1] Համմ. նաեւ հայ իրաւանց § 152ն առ Հաքոպհ. Բ. 249:

[2] Համմ. հայ իրաւանց § 259ն առ Հաքոպհ. Բ. 256:

մահուան պատիժը կրնայ արծաթով ջնջուիլ (Գլ. 97)[1]: Թէեւ ըստ ինքեան կեանքն անգին ըլլայ, սակայն եւ այնպէս կ'որոշուի արեան դին մը, այն է՝ 365 ֆիորին, որովհետեւ տարին 365 օր եւ մարդս 365 անդամ ունի. ուստի հնադոյն դաղափարներու համեմատ, որով մարդուս ամէն մէկ մասին դին կը կտրուի, եւ այս մասանոյ արժէքին գումարը կ'ըլլայ արեան դին (Գլ. 117)[2]: Արեան դինը պիտի տրուի ընտանեաց, անշուշտ մերձաւոր բազոյն ժառանգներուն, (Գլ. 3, 96) եւ եթէ ամենեւին արեանառու ազգական չկայ, հայ պատերին պիտի տրուի (Գլ. 24)[3]: Եթէ արեան դինը չի վճարեր մարդասպանն՝ գլուխը կը կտրուի (Գլ. 58)[4]:

Արեան դինը պիտի վճարուի՝ սպանութիւնն ըլլայ ուղղակի կամ անուղղակի: Ճիշդ իսլամական իրաւանոյ պէս՝ հայ իրաւունքն ալ կարգ մը դիպուածական զանազանութիւններ կը շարէ: Այսպէս՝ արեան դինը պիտի վճարուի՝ եթէ բժիշկն սխալ դեղով հիւանդը մեռցընէ. ընդհակառակն անմեղ է՝ երբ հիւանդն իւր հրամաններըը չգործադրելով՝ մեռնելու ըլլայ (Գլ. 99)[5]: Նոյնպէս արեան դինը պիտի վճարէ ալ որ ուրիշին ձին դիտմամբ կը խրտչեցընէ, այնպէս որ հեծեալը վար իյնայ եւ մեռնի (Գլ. 96). նոյնպէս եթէ մէկն փոս մը բանայ եւ ըստ պատշաճի չհակէ անոր՝ այնպէս

---

[1] Սիկիզմունա թագաւորին հրամանին համեմատ՝ սպիակայ այն տեղն կ'արժէ, երբ Հայն զՀայ սպաննէ (Գլ. 117, նաեւ Գլ. 3):

[2] Հմմտ. նաեւ Հոյ իրաւանց § 152, 213 առ Հաքսթհ. Բ. 249—, 255:

[3] Վրաց քով արեան գնոյ մասին ըստ օրինաց Վախթանգի Հմմտ. Հաքսթհ. Բ. 201—, եւ իմ գործս՝ Zur Lehre v. d. Blutrache, էջ 12: Վրաց քով կայ նաեւ մանրամասն աստիճանաւորութիւն արեան գնոյն, ըստ վիճակաց անձանց:

[4] Ըստ իրաւանց Հայոց § 152, 416 առ Հաքսթհ. Բ. 250, 265, այն մարդասպանն՝ որ չի կրնար վճարել, պիտի ծախուի եւ արժէքը սպանելոյն ազգականաց պիտի տրուի:

[5] Իսլամական իրաւանց մասին Հմմտ. իմ գործս՝ Über die Blutrache, 24.

որ մէկն մէջն ինայ եւ մեռնի (Գ.Ղ. 30). բայց հա՛ս սա պանապանութիւնը կը դրուի՝ որ եթէ դժբախտութիւնն ցորեկն հանդիպի՝ արեան գնոյն կէսը միայն պիտի վճարէ, յայտնի է թէ անոր համար՝ որ յանցանքին մէկ մասն ալ մէջն ինողին է։ Նոյնպէս եթէ մէկն վնասակար ձիէ մը վիրաւորուի, եւ եթէ տէրն ձիուն վնասակար յատկութիւնն վիրաւորուողին յառաջուց իմացուցած էր (այնպէս որ անիկայ կրնար զգուշանալ) վնասուն միայն կէսն կը տուժէ (Գ.Ղ. 32). նոյն բանն է՝ երբ տղայ մ'ուրիշը գրգռե տեղէ մը ցատքել՝ որուն վտանգաւոր ըլլալն ասիկայ տեսնէ. եթէ այսպէս տեսնելով ցատքէ եւ վնասուի, միւսն վնասուն կէս գինը միայն պիտի վճարէ (Գ.Ղ. 6)[1]։

Նոյնպէս արեան գինը պիտի հատուցանէ ով որ վնասակար եղ մ'ունի եւ դրացեայ աղգարարութեանց հակառակ մէջտեղայ չի բառնար, — երբ եղն մէկը մեռցընէ (Գ.Ղ. 26, Համմ. ԵԼՔ ԻԱ, 59—)[2], նոյնպէս տէրը պարտական է հատուցման, երբ տրուած աղգարարութեանց հակառակ իւր ծառան վտանգաւոր ճամբէ մը տեղ մը կ'ուղարկէ, եւ ասիկայ ճամբան կը մեռնի (Գ.Ղ. 92, 94). կամ երբ ծառան առանց կարեւոր պատրաստութեանց եւ միջոցներու հոր մը կ'իջեցընէ[3], որ եւ հոն կը խըղդուի (Գ.Ղ. 11, 12)։ Նոյնպէս կը պարտաւորի երբ մէկն ղուրիշ մը ատիպէ՝ պողատու ծառի մը վրայ ելլել, գետէ մ'անոյնիլ կամ անղուսպ ձիու մը վրայ ձիավարել, եւ ասիկայ անով կեանքը կորուսանէ (Գ.Ղ. 100)։

---

[1] Հայ իրաւանց § 152, 416ի Համեմատ, առ Հաքսդհ. Բ. 250, 265, եթէ սպանութիւնն դիտամտի չէ՝ արեան գնոյն կէսը պիտի տուի։

[2] Կատաղի ձիու մասին նոյնպիսի դիպաց մէջ ապաշխարանք եւ (ըստ կամի վնասուողին) հատուցում պիտի ըլլայ (Գ.Ղ. 33)։ Սիկիզմունտ թագաւորն կ'որոշէ, որ հոս վերոյիշեալն (Գ.Ղ. 26) գործադրուի։

[3] Հայք ցորենեղէնը գետնի տակ Հորերու մէջ կը պահէին, Bischoff, Österr. Blätter, S. 365.

Ինչպես կը տեսնուի յանցանաց էութեան ծանօթութիւնն ակած է զարդանալ, եւ ի մասնաւորի վերաւորուողին մանակցութեան ալ մտադրութիւն կ'ըլլայ. սակայն գիտութեամբ եւ անգիտութեամբ յանցանքի, նենդութեան եւ յանցանքի մէջ եղած կարգաւորեալ զանազանութեան դեռ չէ հասնուած, եւ կարելի ալ չէր հասնիլ՝ ցորչափ որ արեան դնոյ իրաւունքն տիրոջ էր: Այս, թէեւ կը գտնենք կամաւոր սպանութիւն եւ ակամայ սպանութիւն դէմառդէմ դրուած (Գ.Ա. 97) հանդերձ դիպուածական օրինակներով՝ որունք կենդանի օրինակաւ կը յիշեցընեն հին կտակարանը (Թիւք Լե. 22—, Երկ. Օր. Իթ. 5.)[1], սակայն յանցաւորութեան այս զանազանութեան միտ դնելով ալ՝ պատժոյ մէջ էական զանազանութիւն մը չի դրուիր: Բայց այս եղանակաւ վարուելու յիշատակութիւնք կան իրաւագրոց մէջ. այսպէս ի մանաւորի արբեցութեան ժամանակ եղած կռիւներու մասին կ'ըսուի՝ թէ "ըստ դիւտի եւ որպիսութեան պատճառաց դատը կատարուի „ (Գ.Ա. 8): Այս դէպքիս մէջ ընկերակցոյ ըստ կամի պատիժ պիտի տրուի (Գ.Ա. 8):

Բանաւարութիւնը կը սկսի 15ե տարին (Գ.Ա. 3)[2]: Տղայ մը՝ որ 12 տարեընէ վար է՝ արեան կէս գինը պիտի վճարէ, իսկ 10 տարեընէ վար եղողն՝ երրորդ մասը (Գ.Ա. 3. 4, 5, 6)[3]: Ով որ հարուածով մը տղան մօրն արգանդին մէջ կը սպաննէ, տղոց արեան դնոյն կէսը կը վճարէ, կամ կնոջ էրկան հետ միաբանելով՝ նուազագոյն եւս. իսկ եթէ տղան յարգանդի այնպէս կերպարանաւորուած է՝ որ մարդ կրնայ ըսուիլ, այն ատեն տղոց արեան ամ-

---

[1] Հմմտ. նաեւ Հայ իրաւանց § 323ը առ Հաքսթհ. Բ. 260, 261:

[2] Վախթանգի վերացի իրաւագրոց § 187ի համեմատ, 10 տարեընէ կը սկսի, Հաքսթհ. Բ. 214:

[3] Հայ իրաւանց § 152ի համեմատ առ Հաքսթհ. Բ. 250, անհաւասար միայն 122 պիտի վճարէ իրրեւ արեան գին, ուստի կէսէն քիչ մ'ալ պակաս:

ջողջ գինը պիտի վճարուի (Գլ. 25. Համմ. ԵԼՔ, ԻԱ. 22)։

Պատահական դժբախտութեանց պարտաւորութիւնն ակզբամբ կը մերժուի (Գլ. 66. Համմ. Գլ. 11)[1]. *բայց պատասխանատուութեան հին գաղափարը դեռ կը պարտաւորէ, եւ այսպիսի դժբախտութեանց համար ապաշխարանք պիտի կատարուի* (Գլ. 66, 76, 79). — *ինչպէս ուրիշ տեղ՝ նոյնպէս հոս կրօնական շարժառիթն մնացած է, իրաւաբանականն մերժուելէն ետեւ, այսինքն՝ ըստ իրաւանց պատասխանատուութենէ ազատ եղողն՝ կը պարտաւորի քաւութիւն մ՚ընել հեղեալ արեան համար, վասն զի արիւնն իւր վրայ է՝ ցորչափ որ քաւիչ ապաշխարանօք ինք զինք չի սրբեր*[2]։

Ի հարկաւորութեան ինք զինք պաշտպանել՝ — համեմատ քրիստոնէութեան վարդապետութեան, օրինաւոր է. բայց ապաշխարանք պիտի կատարուի, — ճշդիւ մեր ապաշխարանաց գրքերուն համեմատ[3]. *նաեւ եկեղեցական մ՚ինք զինք պաշտպանելուն համար ապաշխարանք միայն պիտի կատարէ, եւ ոչ թէ կարգընկէց կ՚ըլլայ* (Գլ. 76)[4]։ *Նոյնպէս պատերազմի ժամանակ մեռցընելու իրաւ-*

---

[1] Ա՛ս ալ կաւկասեան իրաւունքէ դուրս մեծ յառաջադիմութիւն մըն է, Համմ. Օսերու մասին, Dareste, Journal des Savants 1887, p. 287.

[2] Համմ. ապաշխարանաց մասին նաեւ Գլ. 19, 24, 25, 33, 75։ Համմ. նաեւ Հայ իրաւանց § 268, 323ն առ Հաքսթհ. Բ. 258, 260։

[3] Համմ. ապաշխարանաց դրքերն առ Levita, Nothwehr, S. 53. f. 55 f. Իսլամական իրաւանց մասին Համմ. իմ գործս՝ Über die Blutrache, S. 24.

[4] Հայ իրաւունքն § 320 առ Հաքսթհ. Բ. 260, աւելի խստագոյն է։ Ասոր համեմատ եկեղեցականն՝ իւր վճռակէն պիտի հրաժարի, եթէ իւր անձը պաշտպանելու համար զմեկը մեռցուցած է, բայց ոչ՝ եթէ զուրիշ մը պաշտպանելու համար։ Եթէ աւազակներն քրիստոնեայ չեն, այն ատեն եկեղեցականաց կարծիքն իրը պիտի որոշէ։ Այս արտամադրութեան յիշատակութիւնը կայ նաեւ Լեմպերկի իրաւագրքոյ մէջ, երբ կ՚ըսուի՝ "եկեղեցին այնպիսի դէպքն ըստ օրինի բառնայ„, եւ թէ "քահանայութեան չվնասուի„.

ունքը կ'ընդունուի՝ յենլով եկեղեցւոյ Հայոց վկայութեան վրայ[1], — *բայց հոս ալ ապաշխարանք մը կը նշանակուի* (Գ*Ղ*. 79)։ *Դարձեալ դիշերային, եւ միայն դիշերային գողն ապաննել օրինաւոր է* (Գ*Ղ*. 34, *Հմմտ*. *Ելք*, *ԻԲ*. 2—)[2]։

Մովսիսական իրաւանց խիստ որոշումներն ծնողաց մեծարանաց դէմ դործող որդոց մասին (*Երկ*. *Օր*. *ԻԱ*. 18—, *Ղեւտ*. *Ի*. 9, *Ելք*, *ԻԱ*. 15, 17) *կը մեղմացուին անով՝ որ սպան ապաշխարանք կրել միայն կը պարտաւորի, եւ ծնողք կրնան ղինք ժառանգութենէ ղրկել* (Գ*Ղ*. 19, 22, 59. *Հմմտ*. *նաեւ* Գ*Ղ*. 78)[3]։

Մովսիսական իրաւանց խիստ պատիժներն մարդասպանի դէմ (*մահապարտութիւն*, *Ելք*, *ԻԱ*. 16, *Երկ*. *Օր*. *ԻԹ*. 7,) *մեղմացուած եւ փոխուած են բանտարգելութեան, ձեռքը կտրելու կամ աստիպին երկաթով խարելու* (Գ*Ղ*. 21, 91)։

Դիտաւորեալ ընդունելուն մահու պատիժ կը տրուի, եթէ գերեզմանակիւիան անմիջապէս բզտնուի. ապա թէ ոչ՝ ապաշխարանք միայն (Գ*Ղ*. 75)[4]։

Անիրաւութիւնը կը պատժուի բանտարգելութեամբ եւ պատիժներով (Գ*Ղ*. 61). *ի մասնաւո-*

հոս երկու որոշմունք ալ քովէքով կը կենան։ Զարմանալի է որ ինչպէս արեւմուտք ճիշդ հակառակ խնդիրը տիրող էր, այսինքն՝ թէ արդեօք երրորդ մը պաշտպանելու համար թնամին մեռցընելու իրաւունք կայ։ Հմմտ. Levita, a. a. O. S. 56, f.

[1] *Հմմտ*. *իմ գործս՝* Über die Blutrache, S. 27, f.

[2] *Հմմտ*. *նաեւ Աւգոստինոս ի վերայ ծննդոց, խնդ*. 84։ *Երկան իրաւունք չի տրուիր ընացեալ ամուսինը մեռցընելու, ըստ* § 169 *Հայ իրաւանց առ Հաքսթհ*. *Բ*. 254։ *Ասիկայ ի սկզբան կար Հայոց քով, ինչպէս նաեւ մինչեւ ցայժմ Կաւկասեան ազգաց քով,* Dareste, Journal des Savants, 1887, p. 289.

[3] *Հայ իրաւանց* § 262*ին մէջ առ Հաքսթհ*. *Բ*. 257, *մովսիսական իրաւունքը կը կրկնուի։ Հանդերձ այսու ռաբբիք եւս մովսիսական իրաւանց խստութիւնը մեղմացուցած են մեկնելով, եւ մահուան պատիժն մէկդի թողած, Հմմտ*. Fassel, Mosaisch-rabbinisches Strafgesetz, S. 10 f.

[4] *Նման Հայ իրաւանց* § 282*ի առ Հաքսթհ*. *Բ*. 259։

որի՝ անիրաւութիւն կը համարուի նաեւ մօրուքը քաշելն (Գլ. 10)[1]: Եկեղեցական մը թշնամանելն մեծագոյն յանցանք կը համարուի (Գլ. 13):

Կին կամ կոյս բռնաբարողն մահու պարտապան է. (Գլ. 62. Հմմտ. Երկ. Օր. ԻԲ. 25—) ուրիշ տեսակ բռնական անպարկեշտութիւնք բանտարգելութեան եւ կամայական պատժոյ կ'ենթարկուին (Գլ. 62): Կին մը, որ երկու կռուող այրն իրարմէ բաժնելու համար՝ անվայել եղանակաւ կը միջամտէ, ինչպէս կը յիշուի Երկ. Օր. ԻԵ. 11—, մովսիսական իրաւանց համեմատ աջ ձեռքը կը կորսնցնէ: Հայ իրաւունքը նոյնը կը կրկնէ, բայց այս չափաւորութեամբ՝ որ ձեռաց տեղ կրնայ դրամ հատուցանել (Գլ. 74):

Կին մը չի կրնար առն մարդոյ զգեստ հագնիլ, նոյնպէս այրն՝ կնոջ (Գլ. 65. Երկ. Օր. ԻԲ. 5.)[2]. ով որ հակառակ կը գործէ՝ ըստ կամի պատիժ կ'ընդունի (Գլ. 65):

Սոերդումն վատահամբաւ կ'ըլլայ (Գլ. 37)[3]. նոյնպէս ով որ սուտ չափ եւ կշիռ կը գործածէ (Գլ. 104). սուտ վկայն կը պատժուի՝ իբրեւ չար մէկն. (Գլ. 57) այսինքն՝ ապաշխարանաց կ'ենթարկուի[4]. իսկ մովսիսական իրաւանց համեմատ՝ հատուցում պիտի ընէ (Հմմտ. Երկ. Օր. ԺԹ. 19)[5]: Դրամանենգն ձեռքը կը կորսնցնէ (Գլ. 104): Հրձիգն, որ հուր ձգելու ժամանակ կը բռնուի, հրոյ մահու պատիժ կ'ընդունի[6]. եթէ նոյն առեն չբռ-

---

[1] Հմմտ. Հայ իրաւանց § 183ն առ Հաքսդհ. Բ. 255, որուն համեմատ՝ յանցաւորն երկու անգամ պիտի ածիլուի եւ ամէն անգամ գաւազանի եօթն հարուած պիտի ընդունի:

[2] Նման Հայ իրաւանց § 266ի առ Հաքսդհ. Բ. 257:

[3] Վախթանգի իրաւանց համեմատ § 237, 238 (Հաքսդհ. Բ. 220) սոերդումն ամէն կենակցութենէ եւ ընկերութենէ դուրս կը հանուի:

[4] Հմմտ. Հայ իրաւանց § 336ն առ Հաքսդհ. Բ. 261:

[5] Նոյնպէս Վախթանգի իրաւանց համեմատ Բ. 226, 227, 253 առ Հաքսդհ. Բ. 219, 221:

[6] Նոյնպէս Հայ իրաւանց § 234ն առ Հաքսդհ. Բ. 256:

նուի, ըստ կամի բանտարգելութեան կամ արծաթվճարելու պատիժ կ'առնու. իսկ եթէ "մատնողն չարութեամբ մատնած ըլլայ„ մահուան պատիժ կ'ընդունի (Գլ. 42)։ Սահմանաքարն տեղափոխելն արգելեալ է (Գլ. 56, հմմտ. Երկ. Օր. ԺԹ. 14, 17, 27)։

Գողը կը կախուի[1], նոյնպէս գողակիցը (Գլ. 90, 91, 34, 37, 60). բայց մարմինը գիշերը կախաղանի վրայ պիտի չմնայ, այլ վար պիտի առնուի եւ թաղուի[2]. — Ճիշդ մովսիսական իրաւանց համեմատ (Երկ. Օր. ԻԱ. 22)։ Նոյնպէս աւազակին պատիժն է մահ (Գլ. 60, 91), ինչպէս նաեւ գիշերը գողութեան համար տուն մտնողին (Գլ. 61)։ Տիրոջ դրամն գաղտնի գործածելով կորսնցնողին վրայ կը դրուի վատահամբաւութիւն (Գլ. 60, հմմտ. 37)։

Խաբէութիւնը պատիժ կ'ընդունի ըստ կամի (Գլ. 82, հմմտ. 104)։

Այն դատաւորն, որ իրաւանց չի հետեւիր կամ կաշառ կ'առնու, վատահամբաւ կ'ըլլայ (էջ 8)[3]։ Հմմտ. Ելք, ԻԳ. 6—8. Ղեւտ. ԺԹ. 15. Երկ. Օր. Ա. 27. ԺԶ. 19։ Նոյնպէս ուրիշ մը զրպարտութեամբ ամբաստանողն (Գլ. 37). ասիկայ կ'ընդունի նաեւ ըստ պարագայից դրամական պատիժ եւ բանտարգելութիւն (Գլ. 61)։

Թագաւորին դէմ դաւաճանութեան պատիժն է մահ (Գլ. 1). իսկ դաւաճանաց տղոց մա-

---

[1] Հմմտ. ասորական-հռոմէական իրաւագիրքն, Հայ թարգմ. § 117։

[2] Նոյնպէս Հայ իրաւանց § 163ն առ Հաքսդհ. Բ. 257։

[3] Սիկիզմունտ թագաւորն յանձն կ'առնու՝ որ կարենայ բողոքել եւ ասով վատահամբաւութիւնը բարձուի։ Բայց Հայ իրաւագիրքն չ'ընդունիր՝ որ սխալ վճիռ մը, այնու որ տրուած է, իրաւանց զօրութիւն ունենայ եւ վատահամբաւ ընէ զդատաւորն, այլ միայն այն՝ թէ գիտութեամբ իրաւունքէ խոտորիլն վատահամբաւութիւն յառաջ կը բերէ. եւ վատահամբաւութիւնը կը մնայ՝ թէեւ բողոքել կարելի ըլլայ։

սին վերն (էջ 40) խօսեցանք: Ով որ զԹագաւորն կամ տէրութեան մեծամեծներն կը պարսաւէ՝նզովք կ'ընդունի, եւ եթէ եկեղեցական է՝ կարգընկէց կ'ըլլայ. վասն զի "Թագաւորական մեծվայելչութիւնն նաեւ աստուածային իշխանութեան ներկայացուցիչն է„ (Գլ. 14):

Հոս պէտք ենք յիշել նաեւ յանցաւոր գործքերով յառաջ եկած վնասուց հատուցումն ալ, որովհետեւ արեան գնոյ եղանակին յառաջադիմութեան շրջանին մէջ՝ պատժական իրաւանց հետ սերտ յարաբերութիւն ունի:

Այն ամէն դիպաց մէջ՝ ուր սպանութեան դիմաց արեան գին կը վճարուի, եթէ միայն վիրաւորուի՝ հիւանդութեան եւ առողջանալու համար եղած ծախքը պիտի վճարուի. (Գլ. 4, 7, 8, 11, 12, 23, 26, 96. Համմ. Ելք ԻԱ. 18 —) եւ եթէ մնայուն խեղութիւն մը յառաջ գայ անկէ, այս վճարմունքէն զատ՝ նաեւ խեղութեան համապատասխանող գին մ'ալ պիտի վճարուի (Գլ. 4, 12)[1]: Առկէ զատ կը յիշուի նաեւ աւեներին վճարելի խաղաղութեան դրամ մ'ալ (Գլ. 23)[2]: Տղոց մասին՝ վճարելու պարտաւորութիւնն հոս ալ մեղմ է (Գլ. 4, 6):

Ով որ դիտմամբ անասուն մը կը մեռցընէ, վնասուն կը պարտաւորի, — նաեւ այն աւեն՝ երբ անասունն սպանողին երկիրը մտած ըլլայ[3]. եւ եթէ պանասունն ծանր վիրաւորէ, ըստ ծանրութեան՝ հատուցանելու կը պարտաւորի. այսպէս օր. ալ. անասնոյն գնոյն քառորդը պիտի վճարէ՝ եթէ մկ

---

[1] Գլ. 12ի մէջ կ'ըսուի. "Դատաւորական պալատման ճոխութիւնն այնպիսի դիպաց մէջ որոշէ զայն, զոր կը թելադրէ արդարութիւնը„: Անոր համար վճարման չափն դատաւորաց կամքէն կախեալ էր, ուսոի տեսակ մ'ազատախարանք:

[2] Նոյնը կը վճռէ նաեւ հայ իրաւանց § 152 եւ 416ն առ Հաքսթհ. Բ. 250, 265 (այն է՝ վճռակին համեմատ դրամական պատիժ մը, ի նպաստ թագին):

[3] Բայց դրաւելու իրաւունք մ'ունի. համմ. վերն էջ 35:

եղջիւրն կոտրէ, մէկ ոտքը կաղացընէ եւ այլն։ Բայց այս ամէն դիպաց մէջ միտ պիտի դրուի, թէ արդեօք անասնոյն տիրոջ յառաջուընէ ազդարարութիւն եղած է, որ անասնոյն վրայ քիչ մ'աւելի հսկէ (Գլ. 95)։

Ով որ օտարին ցորենեղէնը կը հնձէ, հատուցում պիտի ընէ (Գլ. 67)[1]. Նոյնպէս ով որ օտարին այգիէն խաղող կը քաղէ (Գլ. 68). սակայն երկու դիպաց մէջ ալ (էջ 26) յիշուած չափաւորութեանց միտ դնելու է։ Նոյնպէս կը պարտաւորի ով որ օտարին պտղատու ծառն կը փճացընէ կամ անասունը կը մեռցընէ (Գլ. 43, 44, 102). Ինչպէս նաեւ ով որ օտարին գերին փախնդաւոր ճամբայ մը կ'ուղարկէ, եւ ասիկայ ճամբան կը վնասուի (Գլ. 93). Նոյնպէս ով որ հոր կամ ջրհոր մը կը փորէ եւ չի ծածկեր, որով անասուն մը մէջը կ'իյնայ եւ կը վիրաւորի. բայց այս դէպքիս մէջ անասնոյն մորթն իրեն կը պահէ (Գլ. 29. Հմմտ. Ելք, ԻԱ. 33, 34)։

Բայց նաեւ հասարակութեան վնասակար շինուածոց վրայ, որոնք ուրիշին ստացուածոց կը վնասեն, հատուցման պարտք կը դրուի. այսպէս եթէ մէկն առանց կարեւոր զգուշութեանց ջրուղի կը բանայ որ ջուրն իւր երկրէն հեռանայ, եւ ջուրը դրացւոյն երկրին վրայ վազելու ըլլայ (Գլ. 98)[2]։ Եւ ով որ դիտմամբ կամ անզգուշութեամբ կրակ կը հանէ, վնասողին պիտի հատուցանէ անոր վնասուց կրկինը. իսկ եթէ կրակը հեռուէն գայ, միայն վնասուն կէսը պիտի հատուցանէ. (Գլ. 36, 42) — յայտնի է թէ անոր համար՝ որ այս դէպքիս մէջ ուրիշներն վնասուց գործակից եղան։

Անանկ մ'եղած վնասն ճիշդ մովսիսական

---

[1] Հմմտ. Հայ իրաւանց § 270ն առ Հայքոդհ. Բ. 258, որուն համեմատ՝ գողութեան համար արուած պատիժը կը տրուի։

[2] Հմմտ. նաեւ Հայ իրաւանց § 384ն առ Հայքոդհ. Բ. 262։

իրաւանց համեմատ կը դատուի։ Վնասող անասոյն տէրն եթէ յանցաւոր է, վնասը պիտի հատուցանէ (Գլ. 32, 95), ընականապէս եւս առաւել՝ եթէ ինքն անձամբ զանասունն օտարին ստացուածոյ մէջ վարէ (Գլ. 35)։ Այսպէս նաեւ եթէ անասուն մ'ուրիշ անասնոյ մը վնասէ, եթէ երկուքէն մէկուն տէրը յանցաւոր է՝ այնու որ ազդարարութեանց ա-ւանց միտ դնելու՝ վնասակար անասուն մը կը պահէ, վնասը պիտի հատուցանէ (Գլ. 31), որ կրնայ ըլլալ նաեւ սպանուած անասնոյն փոխարէն իր կենդանի անասունը տալով (Գլ. 28. Համմտ. Ելք, ԻԱ. 36)։ Եթէ եւ ոչ մէկն յանցաւոր է՝ այն ատեն մովսիսա-կան իրաւանց հիմնական նախադասութիւնն ի զօ-րութեան կ'ըլլայ, այն է՝ վնասը պիտի բաժնուի։ Հոս իրաւացի չ'երեւար՝ եթէ պատահական վնասն միայն մէկուն տրուի. անոր համար դժբախտութեան հետեւութիւնն երկուքն ալ պիտի կրեն։ Եթէ մե-ռեալ եւ մնացորդ անասունները գրեթէ իրարու հաւասար են, այն ատեն մնացորդը պիտի ծախուի եւ դրամը մէջերնին պիտի բաժնուի. իսկ եթէ մե-ռեալն ուրիշ տեսակ անասուն է, այն ատեն անոր գնոյն կէսը պիտի հատուցուի. փոքրիկ անասնոյ մը համար հատուցում ամենեւին չկայ (Գլ. 28, 31[1]. Համմտ. Ելք, ԻԱ. 35)։

6. Քաղաքական դատ։

Ինչպէս հրէական սովորութեան[2], նոյնպէս հայ իրաւանց համեմատ դատաւոր մ'առանձին վճիռ չի տար, հապա իրեն կ'ընկերանան 12 կամ 6 եւ կամ առ նուազն 4 իրաւագէտ անձինք (Գլ.

---

[1] Ի Գլ. 31 "ողանէտաւ ոչխարն պիտի ծախուի„ սխալ թարգմանուած պիտի ըլլայ ի լատին. պէտք է ըլլալ "ողանող ոչխարն„։ Համմտ. նաեւ Գլ. 102։

[2] Համմտ. Bloch, Civilprocessordnung nach mosaisch-rabbinischem Rechte, S. 4.

120)[1]: Եւ ինչպէս Հրէական, նոյնպէս բուն Հայական իրաւանց համեմատ այսպիսի վճիռ մ'անբողոքելի է. ամէն մարդ վճռոյն պիտի անսայ, եւ յաջ ու յահեակ պիտի չխոտորի. վասն զի ատենի անհնազանդութիւնն է միանգամայն անհնազանդութիւն Աստուծոյ[2], եւ ասոր վրայ մահու պատիժ կայ (Գլ. 55. Համմ. Երկր. Օր. 17, 11—13)[3]: Եւ սակայն իրաւագիրքն ուրիշ տեղ մը կը նշանակէ բողոք մը, բայց միայն առ Թագաւորն (Գլ. 118):

Դատաւորին մասնաւորապէս յորդոր կը տրուի արդար դատել եւ աղքատին ու հարստին մէջ ամենեւին զանազանութիւն չընել (էջ 8, Համմ. Ելք, ԻԳ. 6—, Ղեւտ. ԺԹ. 15:)

Որեւէ դատաստանական գործ մը, ըլլայ երկու կողմանց մէջ, ըլլայ յատենի դատաւորաց, Կիրակի օրը չի կրնար ըլլալ (էջ 7), — այսպէս կ'որոշէ այն վճիռն՝ որ Յովհաննէս Բագրատունեաց կը տրուի: Համմ. վերն էջ 20:

Վճիռը պիտի տրուի երկու կողմն ալ լսելէն ետեւ (Գլ. 119, Համմ. 44, 55, 121). եւ եթէ հարկ ըլլայ՝ նաեւ երկրորդական որոշումներն ընելէն ետեւ. վճիռն ու յանցանաց ցուցմունքն բերանացի պիտի ըլլան (Գլ. 121)[4]: Ով որ ատենի առջեւ անպատշաճ վարմունք կը ցուցընէ, կ'ենթարկուի ըստ կամի ատենական պատժոց, այսինքն՝ կրնայ դրամական եւ բանտարգելութեան պատիժ տրուիլ իրեն (Գլ. 121):

Դատ ունեցողներն սովորաբար չեն կրնար ի-

---

[1] Լեմպէրկի Հայոց դատաստանական կազմակերպութիւնը տես վերը էջ 6:

[2] Ռաբբունական իրաւանց մասին Համմ. Fassel, Mosaisch-rabbinisches Strafgesetz, S. 21 f.

[3] Ռաբբունական իրաւունքն ալ, գէթ իբր կանոն, կ'ընդունի մի միակ եղծիչ ատեան. Fassel, Mosaisch-rabbinisches Gerichtsverfahren, S. 159 f., Mosaisch-rabbinisches Strafgesetz, S. 73.

[4] Ինչպէս նաեւ Հրէական իրաւանց մէջ, Համմ. Bloch, S. 84 f.

բենց վոխանորդ մը դնել (Գլ. 57, 119) — ինչպես նաեւ հրեական իրաւանց[1] եւ ամէն նախնական իրաւանց մէջ. անոր համար անչափահասից դէմ եղած դատաստանը պիտի յետաձգուի մինչեւ չափահասութիւն (Գլ. 115): Մխայն կանանց տեղ կրնան իրենց ամբն կամ ազգականքն, այսինքն իրենց յանձանձիչքն յառնեի երեւալ. բայց այսպէս ուրիշին տեղ դատաստանի ներկայացողն իր վաւերական թուղթը պիտի ցուցընէ. եթէ մէկը նենդութեամբ առանց վաւերականի իրրեւ վոխանորդ ներկայանայ՝ կինն ասկէ վնաս մը չի կրեր (Գլ. 123):

Դատ ունեցողներն խիստ պարտաւորութիւն ունին ներկայանալու, — ինչպէս է նաեւ կանոնական իրաւանց եւ հրէական իրաւանց մէջ: Բայց մինչ հրէականն միայն հոգեւոր միջոցներով՝ նզովքով կը սպիտէ[2], հայ իրաւունքն աշխարհական միջոցներով կը սպիտէ: Ով որ յամառութեամբ չի ներկայանար, ամէն մէկ չներկայանալուն՝ դրամական պատիժ մը կ'առնու, առաջին անգամ երեք, յաջորդ անգամներուն վեց կրօշ (grossi). բայց ասկէ՝ կրնայ նաեւ բանտ դրուիլ, մինչեւ որ պատշաճ երաշխաւորութիւն տայ (Գլ. 122): Սակայն հայ իրաւունքն նաեւ դատին որոշումն ալ կը դործադրէ յամառութիւնը ճանչնալէն եաեւ. այսինքն՝ եթէ ամբաստանեալն երեք անգամ ազդարարութիւն ընդունելէն եաեւ չի ներկայանար, ոչ միայն յիշեալ պատիժները կ'առնու, այլ եւ դատը կը կորնչցընէ (Գլ. 122): Յայտնի է որ իրաւունքն դէպ ի նոր շրջան զարգանալու վրայ է, որուն մէջ յամառութիւնը ներկայանալու պարտքը կը բառնայ. այս շրջանին դեռ հասած չէ հայ իրաւունքն, բայց հաս-

---

[1] Ասիկայ հոս դեթ ամբաստանելոյն համար կ'արժէ. թալմուտական իրաւունքն ամբաստանողին կը շնորհէ վոխանորդ, տես Bloch, S. 16 f., Fassel, Gerichtsverf. S. 9.

[2] Հմմտ. Fassel, Gerichtsverfahren, S. 15, Bloch, S. 24 f. Աստ վրայ ի մասնաւորի ուրիշ տեղ կը խօսինք:

նելու վրայ է. վասն զի ներկայանալու պարտքէն յամառութեան դէմ վարմանց անցումն՝ յետադիմութիւն չէ, այլ միայն կամաց կամաց պարզացումն:

Օտար ամբաստանողներու համար հիւրընկալութեան իրաւունք մը կայ, այս է՝ օտարականաց դատը շուտով կը կատարուի. վերջին պայմանաժամն է չորրորդ օրն, ուր սովորական պայմանաժամն է երեք շաբաթ (Գլ. 122):

Գլխաւոր ցուցումն է վկայից ցուցումը: Ինչպէս որ կանոնական իրաւանց եւ նաեւ մովսիսական իրաւանց մէջ, նոյնպէս հոս երկու կամ երեք վկայից միաբան վկայութիւնն իրրեւ ցուցում կ'արժէ[1]: Վկաներն ալ հայ պիտի ըլլան (Գլ. 57), միջինդարեան ազգայնութեան ծանօթ սկզբանց համեմատ[2], եւ բարեհամբաւ պիտի ըլլան (Գլ. 57, 60, 83, էջ 8): Հաւանական է որ վկայք ալ ներկայանալու այն պարտաւորութիւնն ունենան՝ ինչ որ ամբաստանեալն համար ըսինք (Համմ. Գլ. 122):

Վկայից ցուցման կերպը նիւթական ցուցման իրաւանց պէս է, այսինքն՝ երկու կողմն ալ կրնայ վկաներ բերել, եւ դատաւորն ըստ իւր կարծեաց կ'որոշէ ասոնց ծանր կամ թեթեւ հաւատալիութիւնը (Համմ. Գլ. 83, 119, նաեւ 95):

Եթէ վկայ չկայ, ամբաստանեալն իրաւունք եւ պարտք ունի անմեղութեան կամ անպատասխանատուութեան երդումն ընելու (էջ 8, եւ Գլ. 124, Համմ.

---

[1] Գլ. 57, 60, 119, էջ 8: Համմ. Երկ. Օր. ԺԷ. 6, եւ ԺԹ. 15, թիւք ԼԵ. 30: Համմ. նաեւ Մատթ. ԺԸ. 16. Ցովհ. Ը. 17. Ե. կորնթ. ԺԳ. 1. Եբր. ժ. 28: — Համմ. ատրական-հռովմէական իրաւագիրքն § 106 (ըստ Ձեռագրին Լոնտոնի, Sachau, S. 31), եւ Ա. Թագ. ԻԱ. 10 եւ 13:

[2] Այս կէտն ի Լեմպերկ անհանդուրժելի դէպքեր յառաջ բերաւ, անոր համար Սիկիսմունդ 1521ին հրամայեց, որ այս որոշումն միայն այն տանն արժէ՝ երբ Հայոց մէջ է խնդիրն, բայց ոչ՝ երբ Ազ-հայ մը Հայոց հետ դատ ընէ (Bischoff, Urkunden, Nr. 31): Եւ դարձեալ 1523ին (անդ 32) այս կէտն ամրողջովին վերցուեցաւ: Գլ. 60ին մէջ կը յիշուին viri possessionati.

նաեւ Գլ. 37, 38, 41)[1], հրէական դրան-երդմանն եւ ռաբբունական երդմանն պէս[2]. ի մտնաւորի անվերջութեան երդում կրնայ ընել, եթէ ամբաստանեալն՝ աւանդապահ, անշահ վնասուց կամ վարձակալ է եւ պարտաւորութենէ ազատ ըլլալն կը պահանջէ, վասն զի չէ ի վիճակի յանցաւորութեան[3]:

Երդումն, ինչպէս հրէական իրաւանց մէջ, առանց երդմնակցի կը կատարուի (Գլ. 124, հմմտ. նաեւ Գլ. 37): Երդումը կ'ըլլայ եկեղեցին, խաչի վրայ[4], ամբաստանողին եւ առնին ներկայութեամբն, ամբաստանողը նախ երդում ընողին ձեռքն երեք անգամ ջուր պիտի հեղու (Գլ. 124):

Սահմաններու վէճերն երդմամբ չեն որոշուիր, այլ վկայիւք (Գլ. 83). եւ ընդհանրապէս չ'ըլլար դիւրաւ երդումն ընելու ստիպել, միայն եթէ ուրիշ կերպով չի կրնար իրը յուցուիլ (էջ 8): Իրէն հակառակներուն յուցումն ալ կը յիշուի (Գլ. 35):

Անմեղութեան փորձերն ամենեւին չեն յիշուիր[5]: Հոս ալ ընկալեալ քաղաքակրթական իրաւունքն ի հիմանց փոփոխութիւն յառաջ բերած է[6]:

Պարտքը պահանջելու մասին վերն (էջ 35) պէտք եղածն ըսինք:

---

[1] Հայ իրաւանց § 402ին պէս, առ Հաքպդ. Բ. 265.

[2] Հմմտ. այս մասին Bloch, S. 62 f., Blumenstein Die verschiedenen Eidesarten nach mosaisch-talmudischem Rechte, S. 5 f. Յայտնի է թէ Մուհնի երդումն կըրնար միանգամայն կատարման երդումն ըլլալ, ռաբբունական երդումն կրնար ըլլալ ամբաստանելոյն երդման դիմացը (բայց ոչ դրան-երդումն):

[3] Դրան-երդման դէպքերն հմմտ. Blumenstein, S. 9 f.

[4] Հմմտ. Հայ իրաւանց § 402 առ Հաքպդ. Բ. 264:

[5] Վախճանպի վրացի օրինաց մէջ այլապէս է, ուր կը յիշուին փորձ հրաշէկ երկաթի, եռացեալ ջրոյ, մենամարտութեան եւ մեղքն վրան առնելու, ըստ Հաքպդ. Բ. 199: — Օսերու քով ալ կայ այսպիսի փորձեր, Dareste, Journal des Savants, 1887 էջ 291 (ըստ Քովալեւսքիի): Ասոնց քով կայ տակաւին երդմնակցութիւն, զոր Հայ իրաւագիրքն յայտնապէս կը մերժէ. հմմտ. Dareste, a. a. O p. 291.

[6] Հմմտ. նաեւ Գլ. 98:

ՎՐԻՊԱԿՔ

ԷՋ		ՏՈՂ			ԿԱՐԴԱ
9	ծան³.	1	Blättern	„	Blätter
„	ծան⁴.	3	Östereich.	„	Österreich.
11		4	գօշի	„	գոշի
„		5	orsetischen	„	ossetischen
15		24	գօշի	„	գոշի
16		22	„	„	„
„		31	ժե	„	ժէ
21		4	Ներածութենէն	„	Նախադրութենէն
29		6	ժառանգութեան յեաս կոչումն	„	ժառանգութիւնն առաջին անգամ գնելու իրաւունքն
„		7	յեաս կոչելու իրաւունք	„	սոյն իրաւունքն
„		10	յեաս կոչումն	„	առաջին անգամ գնելու իրաւունքն
31		16	դրամագլխոյն վրայ ալիսի հաշուի	„	դրամագլխէն ալիսի հանուի
45		5	անգամ	„	անդամ